

Anthony Blond

O ISTORIE SCANDALOASĂ
A ÎMPĂRAȚILOR ROMANI

Anthony Blond abordează dintr-o perspectivă inedită, fascinantă și amuzantă în același timp, viața împăraților romani. Iulius Caesar, fondatorul dinastiei, apare ca un arogant fermecător și mândru, în timp ce respectatul Augustus, nepotul lui, este înfățișat ca un omuleț singuratic care folosea pantofi cu tocuri înalte.

Sunt prezentați și alți membri ai „familiei” care apar ca niște monștri: Caligula, Claudius (probabil cel mai ticălos și cel mai mare ucigaș dintre toți) și Nero, care în mod surprinzător se dovedește a fi un vizionar în domeniul arhitecturii în contrast cu multitudinea de sacrificii umane de care se face responsabil. Romanii sînt prezentați pe fundalul vieții sociale și politice: obiceiuri sexuale, sclavie, jocuri, legi și apucături gastronomice care îți taie pofta de mâncare etc.

Împărații romani, ca personalități marcante ale istoriei, reprezintă un subiect incitant, autorul reușind să absoarbă și să transmită o mare cantitate de informație despre ei, într-un stil cit se poate de agreabil.

O carte de succes ce contribuie la sporirea prestigiului istoriei antice.

EDITURA LIDER
EDITURA STAR

Lei 299000 (274312 + 24688 TVA)
Lei noi 29,9 (27,44 + 2,46 TVA)

Anthony Blond

**O istorie scandaloasă a
împăraților romani**

Traducerea: Clava Trefil

Editura Lider
2005

ISBN: 973-736-020-6

◆ MULȚUMIRI ◆

Soției mele, Laura, pentru capitolul în care se descrie bucătăria romană, lui Auberon Waugh, editor la The Library Review, cel care mi-a permis să scriu observații asupra biografiilor acestor împărați, și lui James Fergusson, cel care mi-a sugerat ca toate acestea să fie adunate într-o carte; de asemenea, lui Lord Bridges, care m-a prezentat la British School din Roma și directorului, acestei admirabile instituții, pentru generozitatea și ospitalitatea lui, dar și adjunctului său; de asemenea, departamentului de arhivă al British Film Institute.

◆ BIBLIOGRAFIE ◆

Nu există așa ceva. Publicațiile sînt menționate în textele următoare. Am apelat la istoricii antici și le sînt îndatorat celor de la Editura Penguin, nu numai pentru remarcabila Penguin Classics, ci și pentru *Cine este cine în Lumea Antică*, de Betty Radice, pe care Anthony Blond le-a publicat în 1971. Glosarele din romanele istorice ale lui Colleen McCullough, *Primul hărbat al Romei* etc. (Century), sînt opere remarcabile, prin claritate și cercetare. *Roma în Africa* de Susan Raven, acum la a treia ediție la Routledge, a devenit o operă clasică, iar romanele de la Falco ale lui Lindsey Davis (Century) sînt un mod încîntător de a aluneca, dacă se poate spune așa, cu ușurință, în obiceiurile Romei Antice.

◆ LĂMURIRE ◆

Trebuie să mă credeți că în această carte nu există nimic original. Chiar și părerea mea potrivit căreia Caligula nu ar fi fost nebun, ci doar foarte rău și deosebit de periculos fiind în cunoștință de cauză, a fost și ea deja sugerată de către ultimul lui biograf.

Comportamentul neașteptat al personajelor celebre cît și a necunoscuților din Roma Antică, pe care este posibil să îl fi analizat în aceste pagini, provine din surse cît se poate de convenționale; ceea ce sper eu să fie nou nu poate fi decît abordarea. Cicero se dovedește a fi un amărit de arendaș, într-o scrisoare către prietenul său Atticus. Împrumutul de bani, cu dobîndă de 48% de la Brutus, „cel mai nobil dintre romani”, este doar o chestiune ce privește exclusiv registrul Senatului roman. Agitația jenantă a lui Iulius Caesar, privind cutia de corespondență oficială în timpul Jocurilor, s-a manifestat sub ochii a cîteva mii de oameni dar a fost înregistrată de doar cîțiva. Portretul marelui său nepot, Augustus, lipsit de prieteni și plictisit la o vîrstă înaintată privindu-i pe băieței jucîndu-se cu zarurile în căsuța lui de pe Colina Palatinum, sperînd ca soția sa să îi găsească o virgină pentru după amiază, este lucrul pe care am pus accentul, dar nu e ceva inventat de mine; într-adevăr, Roma Antică era atît de educată, de vie și de malefică, încît istoricul amator, nici măcar nu era nevoit să inventeze, spre deo-

se bire de, să zicem, istoricul medieval. (Poanta mea preferată are un clenci foarte modern. Una dintre mătușile lui Nero era foarte meschină. Ea a lăsat să se înțeleagă că nu „aprecia“ – așa cum ar spune un new-yorkez – pe un anume tinăr care umbla prin Roma și spunea despre ea că își vindea pantofii vechi. Iar el i-a transmis un mesaj: „Spuneți-i că nu am spus că îi vindea, ci că îi cumpăra!“)

Tiberius, ginerele vitreg al lui Augustus, viitorul împărat, era și cel mai scrupulos și mai conștient de această șleahță, iar mizantropia îi venea numai de la marea amărăciunea de a fi fost forțat (de către Augustus) să abandoneze unica ființă pe care a iubit-o vreodată – pe soția sa. (Și, apropo de Augustus... Cu siguranță că nu a fost otrăvit de soția sa, Livia, așa cum s-a văzut la televizor. Au trăit împreună patruzeci de ani, deși nu s-au plăcut în mod deosebit, dar ea nu avea nici un motiv să îl ucidă, ca alte două împărătese, succesiunea fiului ei, Tiberius, fiind asigurată.)

Urind Roma și pe toți cetățenii acesteia în aceeași măsură, Tiberius s-a răzbunat pe ei lăsându-l ca împărat pe „șarpele“ (exact cuvintele lui) de Caligula, marele lui nepot, care a fost în mod inevitabil asasinat, fiind urmat la tron, în mod ilegal, de către unchiul său, Claudius, cel care nu era atît de timid și binevoitor cum a fost zugrăvit recent, ci unul dintre cei mai șireți și mai lipsiți de scrupule din clanul iulio-claudian. Otrăvit cu o porție din ciupercile lui favorite și apoi ucis de medicul său, lui Claudius i-a urmat nepotul său, în vîrstă de 17 ani, un băiat „de aur“ care însă nu a putut respira liber pînă cînd nu și-a ucis mama.

(Este clar că toate aceste personaje, cu excepția primelor două, Caesar și Augustus care, de altfel, au avut parte de părinți iubitori, au o explicație pentru comportamentul lor execrabil. Se pare că au suferit asemenea traume

în copilărie, încît orice îngrijitor social din ziua de azi i-ar absolvi de orice vină.)

Primii cinci ani din cei paisprezece de donuie ai lui Nero au fost deosebit de benefici, sub îndrumarea lui Seneca, eroul operelor clasice de-a lungul timpurilor, ale cărui practici de speculă și camătă au provocat rebeliunea singeroasă a Boadiceei, regina Iceniei și comandant al anglilor, care l-a recamat la împăratul Nero. (Această doamnă făcea camătă la St. Paul, și îl știa și pe Seneca, așa încît se cunoșteau toți.) Deși Nero s-a dovedit foarte nepopular prin faptul că a încercat să elinine o sectă neagreată a evreilor, încă necunoscută precum creștinii, a fost însă cel mai fascinant dintre acești împărați, cel mai mare vizionar și, cu siguranță singurul estetic. Bineînțeles că nu i-a lipsit cruzimea – așa erau toți romanii – dar acest secol XX, cu Auschwitz drept carte de vizită, nu are nici un drept să arate primul cu degetul. Nero a încercat să interzică Jocurile, și ideea lui de a opri un război, apărind în fața trupelor inamicului și izbucnind în lacrimi, ar trebui să fie una dintre ideile de luat în considerare de către conducătorii contemporani ai Națiunilor Unite.

În sfîrșit, cîteva cuvinte despre eseuri, menite să descrie contextul în care au acționat personajele conducătoare. Am inclus – poate dintr-o minimă indulgență față de sine – unul asupra Romei și a evreilor, relativ mai numeroși decît sînt astăzi, dar ignorați de istoricii Romei Antice și de care nu s-au ocupat foarte mult nici cei moderni. Nu am înțeles niciodată prea bine religiile romanilor, dar am sentimentul că nici ei. Se pare că am omis *haruspicele*, practica prezicerii cursului viitor al acțiunii, cercetînd măruntaiele animalelor. Îmi amintesc de generalul roman care, într-o bătălie, a fost avertizat în acest mod să nu atace, după cum intenționa, și care a

ignorat acest sfat și a mai și câștigat. Cred că singurul „ism” în care au crezut românii a fost *pragmatismul*.

Acum, după cum se vede, Roma Antică nu pare nici așa de antică și nici așa de îndepărtată. Spiritual se poate spune că ei au fost mult mai aproape de cotitura de secol din Manhattan – ceea ce înseamnă multilingvism, oameni foarte bogați dar și foarte săraci – și răsturnări de putere și înfierări precum în Washington-ul de astăzi, capitala puterii numărul unu a lumii de astăzi.

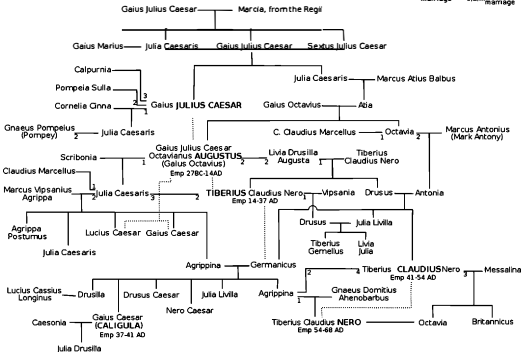
Această carte nu exprimă decît părerea personală a unui amator, de aceea va fi plină de inexactități, pentru care îmi cer deja scuze. Am vizitat vestigiile romane din Anglia, Franța, Italia și Israel (odată cu generalul Yadin). Am publicat o carte despre Aphrodisia, deși nu am fost niciodată acolo și nici nu am văzut încă cea mai mare parte a Romei din Africa de Nord. Cu toate acestea, lectura operei lui Susan Raven este un foarte bun substitut pentru o vizită. Patrulînd în perimetrul Circus Maximus din Roma, am observat că o parte a fost săpat în stîncile Colinei Aventine și mi s-a părut că aud ecoul ovațiilor făcute de mulțimea care își cerea în fiecare dimineață locurile gratuite la cursele ce îl enervau atît de tare pe Caligula, care încerca să doarmă în palatul său, situat vizavi de Colina Palatinum.

Dinastia IULIO-CLAUDIANĂ

Familia Augustus

son/daughter
adopted son
marriage
Emp. emperor
Dict. dictator
1,2... number of marriage

◆ GLOSAR ◆

- AEDILE** – magistrat care se ocupa de infrastructura oraşului Roma. Inițial, patru la număr (doi aleși de plebe și doi de către patricieni). Nu este un pas important pe *cursus honorum* – cariera politică – dar, datorită implicării lor în Jocuri, era o modalitate de a se afișa în public.
- AFRICA** – pentru romani, doar țările de la malul Mării Mediterane.
- AGER PUBLICUS** – terenul aparținând statului, în Italia și în provinciile ei, arendat de censori sau dat veteranilor.
- ALIAȚII ROMEI** – titlu atribuit unui oraș prieten Romei în Peninsula Italică; națiunile afiliate ulterior au fost numite „Prieten și aliat al poporului Romei.”
- AMPHORA** – recipientul standard al lumii antice, un vas cu două torți cu gât îngust pentru păstrarea și transportarea a orice putea fi turnat, cum ar fi grânele, vinul, uleiul; cu o capacitate de aproximativ nouă galoane în Grecia și între șase și șapte pinte (cca 3–3,5 l) în Roma.
- AQUILIFER** – soldatul din fruntea legiunii, ce purta vulturul de argint și de la care se aștepta ca mai degrabă să moară decât să îl piardă.
- ASIA** – în vestul Turciei, incluzând și Insulele Lesbos etc. și orașele Smyrna și Ephesus.
- ADUNARE** – erau trei: 1) a centurionilor, cei înarmați în lumea antică, calcătuită din plebei și patricieni

laolaltă Alegeau consulii, praetorii și censorii și legile ce treceau 2) Adunarea populară, organizată pentru cele 35 de triburi ale Romei, condusă de un praetor sau un consul Alegeau *quaestorii*, *civile aediles* (magistrații însărcinați cu îngrijirea orașului) și tribunii soldaților împreună cu patricienii. Aprobau legile și țineau procese 3) Adunarea plebeilor, fără patricieni, aproba legi și ținea procese În fiecare adunare, deciziile se luau pe bază de vot reprezentativ

AUCTORITAS – autoritatea și prestigiul, credibilitatea și influența

AUGURII – alegeau preoții în Colegiul oficial pentru a analiza dacă o anumită decizie – începînd de la o căsătorie la chestiuni de război – trebuia să fie aprobată de zei

BARBAR – orice non-roman, inițial, orice non-grec

CAMPUS MARTIUS – poligon de antrenamente militare, în afara zidurilor orașului, situat spre nord-vest, cu spațiu pentru horticultură, grajduri pentru animale sălbatice, temple și mausoleuri.

CENSOR – aceasta era culmea unei cariere politice respectabile, în care numai un consular ar fi putut fi ales pentru cinci ani Cei doi censori controlau eligibilitatea între membrii senatului, ordinea ierarhică și acordau contracte importante, bineînțeles neavînd nimic de-a face cu ceea ce presupune datoria oricărui bărbat cetățean al Romei pentru tribul și conform statutului său

CENSUS – recensămînt, al persoanelor și averii, înnoit la fiecare cinci ani

CISALPINE GAUL – Galia din punctul de vedere al părții de sud a Romei Cucerită de Ahenobarbus, strămoș al lui Nero, care apăra, în numele Romei, teritoriul din nordul Italiei și pînă la Pirinei

CETĂȚEAN – nici un cetățean roman nu putea fi pedepsit sau persecutat fără un proces și fără a avea dreptul

de a face apel (vezi St Paul) El putea fi mobilizat la vârsta de 17 ani și avea dreptul la rentă.

PĂDUREA DE CITRICE – nu mai există și nu are nimic de-a face cu lămâii, arbori proveniți din rădăcinile cedrilor din Liban, cel mai prețuit și valoros lemn pentru constructorii de dulapuri în lumea antică Blaturile pentru mese erau puse pe picioare din fildeș, Seneca avea foarte multe astfel de mese

CLASELE – în mod oficial, în Roma erau cinci clase sociale, potrivit statutului economic, cei din capul listei nu aveau nimic, de aceea nu aveau nici drept de vot

CLIENTELA – orice mare patron roman era frecventat în fiecare dimineață de un grup de funcționari sau dependenți, clienți, pe care el îi trata cu considerație sau cu respect, în funcție de dispoziția sau firea lui, dar relația era importantă pentru ambele părți, iar între stăpîn și sclav eliberat, relația devenea crucială

PĂRINȚI MOBILIZAȚI – senatorii se bucurau să fie numiți așa deoarece le amintea de antichitate

CONSUL – slujba de vîrf din Roma, în perioada Republicii, cu puteri nelimitate și cu un birou din care se alegeau adesea împărații Ca să fim mai exacti, nici un roman nu ar fi putut fi ales consul înainte de a împlini vârsta de 42 de ani Anual, se alegeau doi, iar numele lor, folosind abrevierea „cos”, erau folosite pentru a marca evenimente

CONSULAR – (substantiv) un fost consul obișnuit să guverneze o provincie, care devine censor etc

CUNNUS – rădăcina cuvîntului englezesc „cunt” și a franțuzescului „con”

CURSUS HONORUM – cele patru etape ale carierei politice – senator, quaestor, praetor, consul

CURIA – locul în care se reunea senatul, în zilele noastre nefiind ceva stabil

SCAUNUL CURULE – un scaun mare, fără spătar, făcut din fildeș, uneori încrustat cu aur, folosit de magistrați și alții de rang superior, cu picioare sculptate în formă de X

- DELATOR** – un cetățean care îl denunța pe altul, de obicei unul ce viza o intrigă pentru a se evidenția în fața puterii și pentru a se răzbuna (vezi **MAIESTAS**)
- DEMAGOG** – cuvânt nepoliticizat luat din Drept, pentru un politician cu vederi radicale, ce adesea angaja asasinii
- DENAR** – originea a ceea ce este un penny astăzi (1d), o monedă din argint de mărimea uneia de 10 cenți
- DIGNITAS** – demnitate, termen crucial pentru onoarea oricărui roman de orice condiție, reputația, valoarea lui, totul Caesar a trecut Rubiconul în numele onoarei sale
- ERGASTULA** – barăci în care sclavii ce munceau pământul erau legați cu lanțuri și închiși noaptea.
- ETRUSCI** – rasă chiar mai veche decât a romanilor care au preluat multe din credințele acestora. Au locuit în partea vestică a Italiei, între Arno și Tibru. Mecena a fost un prinț etrusc
- FASCES** – semn ostentativ și vizibil al autorității în Roma, acești snopi de vergele din mesteacăn erau aduși în fața magistraților de purtătorii lecticii, al căror număr indica nivelul puterii magistratului, de la două pentru un *aedile* la 24 pentru un dictator. În afara *pomeriumului* (perimetrului) Romei se adăuga și un topor în legătură, ca semn că oficialul avea dreptul de a executa și de a pedepsi.
- FORUM** – orice loc deschis unde se adunau oamenii, o piață
- LIBERT** – un sclav cărui i se dădea sau care își cîștiga libertatea, dar numai de văzut „Clientela”,
- OM LIBER** – un om care se năștea liber oriunde în lume
- GENS** (subst. fem.) – clan în Roma – cum ar fi Julia, Claudia (această carte se referă la clanul iulio-claudian), Livia, Cornelia etc
- GLADIATOR** – un luptător profesionist ce evoluează cu sabia în fața mulțimii, nu neapărat pînă la moarte, de cîteva ori pe an
- GUVERNATOR** – folosit liber în cartea aceasta și în altele unde se vorbește despre istoria romană însemnînd consul, *praetor* sau orice alt oficial care conducea

o provincie în numele senatului sau al împăratului.

GRECIA – nu a fost niciodată măcar expresie geografică pe vremea romanilor, fiind depopulată și *politic declasată*. (Imperiul Athenian a durat numai 30 de ani) Împărații romani le erau superiori, în ambele sensuri, celor greci

IMPERATOR – inițial, comandantul armatei romane, apoi un mare general salutat pentru victoria lui în fruntea armatei conduse, apoi un titlu utilizat numai de împărați

IMPERIUM – arie a puterii și grad de autoritate investită într-un individ și reînnoită anual

INSULA – clădire cu apartamente în Roma, unde locuiau majoritatea oamenilor, despărțită de următoarea insulă printr-o alee sau o stradă. O familie bogată ar fi putut deține un etaj întreg al unei clădiri cu cinci etaje, spațiile ce dădeau în stradă fiind rezervate magazinelor și, cu cât era mai sus, cu atât era mai ieftin, mai periculos și mai puțin igienizat, ultimul etaj fiind subcontractat unui cămătar meschin

CAVALERI – cetățeni importanți ai Romei, membri ai ordinului equestru, care au devenit în era noastră oamenii de afaceri ai Romei – prin opoziție față de patricienii senatori care nu aveau dreptul să facă comerț. În perioada timpurie a Republicii, cavalerii trebuiau să asigure și să întrețină un cal, ca parte a unei unități de cavalerie pentru apărarea orașului, dar a devenit un indiciu al statutului – 400 000 de sesterți pe an – și un titlu politic

LEGATES – armata romană nu împărțea gradele militare în tot atât de multe categorii ca în zilele noastre (de la locotenent la soldat de rînd); legates erau ofițerii seniori la nivelul senatorilor, care se subordonau generalului și le erau superiori tribunilor militari

LEGIUNE – principala unitate militară romană, asemănătoare în concept, tradiție și reputație cu regimentele din ziua de azi, dar numărînd cam 6 000 de oameni

împărțiți în zece cohorte a câte 600 fiecare. Aveau grade diferite de instrucție și pregătire, erau haotici, nedisciplinați sau supuși, în funcție de acest lucru. O legiune era o unitate completă, ca o divizie modernă, dispunând de propria artilerie, cavalerie și accesorii.

LEX (substantiv, feminin) – lege, *Lex Pompeia*, se striga după ce consulul Pompei Strabo trecea pe lângă Adunarea Romană ce îngloba comunitățile din Galia Cisalpină. Legile erau inscripționate în bronz sau în piatră și păstrate în templul lui Saturn.

LICTORII – soldații din gărzii, escorta magistraților romani, purtătorii de *fascēs*. Trebuiau să fie cetățeni, dar nu erau bine plătiți și contau pe bacșișuri.

MAGISTRATES – termen general ce desemnează oficialii aleși ai senatului și poporului Romei (SPQR – *Senatus Populusque Romanus* – stă încă scris deasupra pasajului).

MAIESTAS (*lex maiestatis*) – trădare (lezmajestate > fr. lèse-majesté), o lege periculoasă de care s-a făcut abuz încă din perioada lui Tiberius și pînă la Nero, și în epoca noastră.

MANUMITERE – actul de eliberare al unui sclav. Teoretic, omul eliberat devenea cetățean roman, dar, de obicei, era mult prea sărac pentru a vota deoarece era repartizat în una din clasele neprivilegiate.

MENTULA – cuvîntul în latina cultă pentru desemnarea organului genital masculin (vezi **PENIS**).

NOBIL – diferit de **PATRICIAN**. Un consul și descendenții deveneau nobili și, astfel, evitau excluderea din rîndurile vechii aristocrații (vezi obiceiul englezesc de a converti politicienii în membri ereditari).

PATER FAMILIAS – capul familiei care, în Roma Antică, avea dreptul de a-și executa fiica dacă simțea miros de vin în respirația ei sau de a-și vinde fiul ca sclav. Augustus, cînd a fost nevoit, s-a folosit de aceste drepturi îngrozitoare.

- PATRICIENII** – vechea aristocrație romană ce își păstra privilegiile și prestigiul sute de ani, din rîndurile ei ridicîndu-se consuli, pretori, generali, senatori și guvernatori, oricine ar fi fost la putere. Ca și în Anglia secolului XVIII, cînd nu erau decît 150 de membri în Camera Lorzilor și erau toți rude, și numai ei puteau deține anumite circumscripții, oricum, în epoca noastră, puterea lor scade în fața „noilor oameni” și a oamenilor eliberați ai imperiului.
- PENIS** (vulgar) – cuvîntul ce desemnează organul genital masculin (vezi **MENTULA**).
- PLEBII** (nu e nimic umilitor în a fi plebeu) – se referea la orice cetățean al Romei care nu era patrician.
- POMERIUM** – legătura religioasă ce îi cuprindea pe toți cetățenii Romei, conform căreia niciunul dintre ei nu putea fi îngropat.
- PONTIFEX MAXIMUS** – cap al bisericii în religia de stat, nu era o slujbă care să ocupe tot timpul, dar aducea cu sine un anume privilegiu și o casă mare împreună cu Fecioarele Vestale.
- PRAETOR** – a doua funcție ca importanță în stat, opt dintre ei în epoca noastră, adesea guvernatori ai unor provincii.
- PROLETARI** – clasa cea mai de jos, de asemenea și „cei mulți”.
- PUBLICANI** – fermieri plătitori de taxe în perioada Republicii. Sistemul genera abuzuri și a fost purificat de către împărați.
- PUBLIC HORSE** – în Roma (ca și în Evul Mediu) un cal costa la fel de mult ca și un teren, 1 800 erau asigurați de către stat celor mai importanți dintre cavaleri, devenind un semn al distincției pentru o familie ce și-l transmitea din generație în generație.
- QUESTOR** – primul pas pe *cursus honorum*, un oficial care se ocupa de taxe și trebuia să aibă treizeci de ani, ca și un senator. Erau șaisprezece la număr și

slujeau în trezoreria Romei, unii dintre ei fiind detașați în provincii.

QUIRITES – un civil prin opoziție, față de un soldat (vezi remarca lui Julius Caesar referitoare la veteranii lui lăsați la vatră)

ROSTRA – prova vaselor ce se utiliza pentru a pătrunde dar, pentru noi, a devenit „rostrum” deoarece flota învinsă de la Volsci a fost adunată în Forum pe platforma vorbitorului.

SENAT – consiliu consultativ și ocazional legislativ de dezbateri în camera Romei, al cărui număr oscila de la 100 pe vremea regilor și pînă la 300 în perioada Republicii (cînd erau numiți de către censori) la 600 în perioada Imperiului, la discreția împăratului. Senatorii trebuiau să fie bogați și dispuneau de terenuri, adesea cu moșii pe toată întinderea imperiului. Majoritatea erau cămătari, și, Brutus, „cel mai nobil dintre toți”, a profitat de o sesiune foarte puțin frecventată, dînd un împrumut garantat unui grup de cretani, la o dobîndă personală de 48%. Senatul controla trezoreria, afacerile externe, declarațiile de război și putea conduce în situații de urgență, chiar și împotriva unui împărat, de exemplu, la înlăturarea lui Nero. Spre deosebire de imitatorii acestei instituții în alte state, Senatul nu avea propria clădire, dar putea fi convocat în diferite locuri, ca un consiliu privat.

SESTERCES – abreviat ca HS, cea mai obișnuită dintre monedele romane, ce valora un sfert de denar.

SUBURA – cea mai luxoasă parte a Romei, unde își avea domul și familia lui Caesar, poliglot, incluzînd și evreii, și prima lor sinagogă

TALANT – cam vreo 25 de kilograme de metal, nu neapărat argint sau aur.

TOGA – veșmînt ciudat, dar nu neapărat impozant, purtat de cetățenii romani la ocaziile oficiale, un fel de cearșaf mare atînat de brațul drept Colleen Mc-

Cullough, acum scriitoare foarte documentată de romane istorice, a dovedit că romanii nu purtau nici un fel de desuuri, deoarece le-ar fi fost imposibil să folosească WC-ul. Togile erau de o singură mărime, întotdeauna făcute din lână ușoară, dar decorate în mod diferit pentru împărați, generali învingători, magistrați, preoți și pentru cei care purtau dolii – în negru

TRIBE – treizeci și cinci de patricieni, dintre care șaisprezece erau seniori

TRIBUN – un oficial. Termenul era folosit de ofițeri militari, magistrați, servitori civili, seniori la trezorerie, reprezentanți aleși ai plebeilor, cu puteri de veto. Tribunii *potestas*, care votau cu împăratul, căpătau puteri mai mari

TRIUMPH – votat de Senat ca general învingător, ocazii cu care orașul Roma sărbătorea, se autoglorifica și petrecea cu mâncare și băutură, dezmăț și sîngele dușmanilor lor. Adesea, era un preludiu la un *coup d'état*. Augustus a restricționat foarte mult Triumfurile, iar Nero le-a denaturat complet

TUNICA – haină standard pentru romani, împodobită cu dungi de diferite culori, în funcție de rang. Tunica modestă era utilizată pentru a-i arde pe creștini în petrecerile din grădină ale lui Nero

FECIOARELE VESTALE – șase fete de obârșie nobilă, alese ca și copii, de șapte sau opt ani pentru a fi crescute în castitate și a o sluji pe zeița Vesta timp de treizeci de ani. Persoana lor era sacrosanctă și orice păcat din partea lor, pedepsit prin îngroparea de vie

VILLA – o casă mare, de la țară, aflată inițial în mijlocul unei moșii, dar în epoca noastră construită în locuri plăcute, ca Antium, pentru sărbători și vacanțe pe malul mării. Erau întotdeauna mărețe

SOCIETATEA ROMANĂ

◀ SEXUL ▶

Atotputernicul *pater familias*, impunându-le fiilor săi castitatea sub amenințarea morții dacă nu se supuneau; matroana teribil de pură, ca și mama Grachus; abstinentul Cato cel Bătrîn, care susținea că un soț avea dreptul să-l ucidă pe bărbatul pe care îl găsea în patul soției lui; toate au făcut parte din legenda romană de la începutul erei noastre, în vremea lui Augustus, însă imaginea lor pălise.

Componenta DIY din justiția romană a fost înlocuită cu tribunalul. Matroana Lucreția ar fi roșit în prezența lui Brutus, atunci când se citea o epigramă din Marțial, dar avea și ea o copie a acesteia în dormitor, iar despre Cato se spunea că mergea la teatru – camera întunecată de muzică – numai pentru a fi văzut când o părăsește.

Temperamentul sexual al vremii era haotic, permisiv și tolerant la adresa abuzurilor dar, în nici un caz vicios și orgiastic. Sursele pentru o astfel de opinie – poeții Horațiu, Virgiliu și Ovidiu, scriitorii Marțial, Petronius și Juvenal, istoricii Tacitus, Suetonius și Dio și, oarecum surprinzător, Cicero, în scrisorile lui către și de la avocatul său – utilizate de studenții moderni, cu autorul agățat de ele, descriu orice varietate de activitate sexuală, dar nu conțin nici un fel de referiri la sexul în grup – *partouses*.

Erotistul modern, interesat, ar putea fi de asemenea

surprins și de indiferența romanilor față de sinii femeilor – ai băieților, da – față de lesbiene și de masturbare. În latină nu există un echivalent pentru masturbarea femeilor, iar izvorul nesecat de sclavi din Roma – de voie de nevoie, nu conta – făcea ca masturbarea să nu fie necesară.

În Roma, atitudinea și chiar legile promovau inhibiția în dauna excesului sexual, homosexualitatea, prostituția, proxenetismul și pornografia nefiind considerate însă vreodată delict criminale. Maltratarea soției nu a fost nici ea menționată, iar despre viol mai mult se vorbea se știa mai mult de amenințări decât de anchetarea în vîreun fel a unui caz.

Romanul născut liber își forma singur personalitatea din punct de vedere sexual, creîndu-și o imagine de macho, derivată de la Zeul Priap¹, ce era reprezentat arătîndu-și falusul – arma sa – masiv, flancat de testicule uriașe, la fel de îndrăzneț cum o făcea Jupiter cu trăsneteale lui. Priap era deosebit de viril, un falus vorbitor, glorificat de către poeții care stăteau în grădina lui, cîmpul unui olar, amenințîndu-i pe intruși cu secera într-o mină și – mai adesea utilizat – cu penisul lui puternic în cealaltă. Pe femei le viola în mod normal, iar pe băieți îi penetra în anus, dar bărbații erau supuși la *vrumatie*.

O altă operă² pe care am consultat-o înșira 800 de cuvinte în latină, ce desemnau organele sexuale și alte

¹ Acest capitol este strîns legat de Grădina lui Priap (OUT, 1983) a lui Amy Richlin, o feministă convinsă și Profesoara Clasicilor și a Studiilor Femeilor la Universitatea de California de Sud. Ea scrie oricum, cu farmec, și traduce (la fel ca și James Michie, ale cărui opere le-am utilizat de asemenea) operele lui Horațiu și Marțial. Cartea ei este foarte fierbînte și ar trebui ținută la loc ferit de umezeală și căldură, și să nu fie lăsată la îndemîna copiilor.

² *Vocabularul Latin Sexual* de J. N. Adams, Johns Hopkins University Press, 1982.

orificii și vase de sînge, și scopul în care puteau fi utilizate – pentru că nu exista activitate sexuală necunoscută sau dincolo de apetitul romanilor, poate doar cu excepția „oțelirii”. Oțelirea (tema unui poem al lui W. H. Auden, care circula într-un cerc restrîns) pentru care iarăși nu găsesc un echivalent în latină, este chiar lipsită de delicatețe. Nu pot repeta sfatul Dr. Johnson, în aceeași dilemă, dat unei domnișoare, de a-și întreba mama, deoarece mama nu ar fi putut ști. Dar un homosexual deschis la minte (era să spun deschis la gură), care cunoaște Japonia, ar ști. În apărarea unei asemenea inclinații, s-ar putea spune doar – așa cum a remarcat și dramaturgul latin Terențiu și nu Horațiu – „*Homo sum; human nil a me alienum puto*” („Sînt om, așa că nimic din ce e omenesc nu îmi este străin“.)

Domnul Adams declară că nu există nici un echivalent în engleză al verbului tranzitiv din latină, *irrunare*. Înseamnă să i-o „tragi cuiva în gură”, complet diferit de a-i linge sau de a-i suge scula, ori clitorisul. Penisul, apropo, a fost un cuvînt din patru litere, evitat de romani (de exemplu, de către Cicero), *mentula* fiind o formă unanim acceptată. *Irrunatio* era unulința supremă la care un roman l-ar fi putut supune pe un altul, și să fie acuzat că-i place să i se aplice o asemenea operațiune era una dintre cele mai mari insulte cunoscute de scriitorii romani. A fost una dintre cele utilizate de împăratul Augustus în faimoasa sa epigramă obscenă dedicată lui Antoniu. Primele și ultimele versuri din argumentul lui Catulus în apărarea poeziei lui erotice sînt în mare măsură viziunii priapice „*Pedicabo ego vos et irruntio*” („Am să v-o trag și am să v-o dau în gură“).

Din fericire, femeile nu erau amenințate de așa ceva sau supuse la astfel de tratamente. Cu ele, romanii erau iubitori, tandri, generoși, convingători, uneori geloși și

posesivi dar, interesant, arareori galanți și niciodată cavaleri. Conceptul cavalerilor creștini asupra a ceea ce înseamnă a fi cavaler i-ar fi uluit pe romani (vezi comportamentul lui Iulius Caesar față de Vercingetorix). În concepția lor femeia ideală avea pielea albă precum ceara, ochii strălucitori, respirația dulce, părul închis, lucios sau brun (niciodată galben sau roșu), „un trup parfumat, mirosind a liliac și clitorisul bărbierit, sclipind ca o perlă.“ (Și, culmea idealului, ar fi trebuit să aibă 16 ani). Toate aceste atribute sînt culese de la poeții latini. Trebuie, de asemenea, să fie bună, în vechiul sens englezesc, adică, în aceeași măsură, generoasă atît în gospodărie cît și în pat, și trează (fetele latine nu beau decît apă), în nici un caz extravagante sau prea fardate, cu un mers grațios și bune dansatoare – dar nu prea mult.

Romanii au fost dintotdeauna, spre deosebire de popoarele contemporane sofisticate, precum evreii, monogami. Oricum, divorțul era destul de simplu de executat, iar procedurile legate de aranjamentele privitoare la căsnicie, dote, moșteniri și custodie îi făceau pe avocați fericiți, bogați și celebri. Romanul își alegea, de obicei, mireasa după înfățișare, după sînge (adesea era o verișoară) sau în funcție de legăturile politice – ori pentru rezultatul ce ieșea din combinarea celor trei. De aceea, căsătoria, mai ales în familiile imperiale sau dominante, erau aranjate. Și, cu toate acestea, sau tocmai de aceea, tinerii erau adesea nefericiți și sufereau, dar nu se exprimau prea des, spre deosebire de alții care nu erau în aceeași situație.

Se pare că birfa era pe primul loc la romani. Gîndiți-vă ce-ar fi însemnat un telefon! Cicero, spre deosebire de oratorul indignat și ponderat pe care ni l-au înfățișat generațiile de maeștri latini, era fascinat de aventurile fostelor amante ale fiului său. Atunci cîndo căsnicie ro-

mană „se destrăina“, foloseau expresia, ca și noi, în sens pasiv, de parcă un vînt puternic ar fi luat vasul căsniciei și l-ar fi izbit de pămînt. Foștii parteneri se poate să se fi purtat într-un mod civilizat unul față de celălalt. Poeta Lucreția, apreciată de profesorul Richlin, spunea că mariajul ei a durat cincisprezece ani și că încă mai ținea foarte mult la fostul ei soț. Tipic pentru clasa superioară a new-yorkezilor!

De la soț nu se aștepta nimeni să fie fidel și, de aceea, nu există referiri în literatura latină la „înșelarea partenerei“ și nici la „femeia ușoară“ care i-a furat inima. Într-un oraș colcăind de prostituate – și o femeie măritată plictisită ar putea trece drept una dintre ele – nu era nevoie de așa ceva. Într-o căsnicie, romanul trebuia să își lase la o parte băiatul și concubina, dar, dacă își permitea, era normal să își angajeze – în mod tradițional, o servitoare arătoasă. Părerile soților despre astfel de tradiții nu au fost însă consensuate.

Horățiu îl sfătuia odată pe un tînăr necăsătorit, ca în schimbul unor bănuți, să își caute alinarea în brațele unei prostituate și nu a unei fete din aceeași clasă socială, pentru a evita confruntarea cu matroana. („Doar nu îți trebuie un pocal din aur ca să îți potolești setea?“). El descrie soarta celor forțați de lipsa norocului să își caute alinarea în sexul liber, și sînt prinși în adulter de stăpînul care se întoarce pe neașteptate la casa lui de la țară. „Unul se aruncă cu capul în jos de pe acoperiș..., un altul este biciuit pînă ce aproape moare..., un altul plătește pentru a scăpa cu trupul întreg“. Nu se merită, zice Horățiu infatuat, teama ca în timp ce, ți-o tragi, ușa să fie dărîmată, ciinele să latre și să fii nevoit să te retragi cu o cămașă descheiată și în picioarele goale.“ Se spunea despre Horățiu, ca și despre Vergilius, că nu se putea afla într-un asemenea pericol pentru că ar fi avut alte înclinații.

(Scuza ciudată și, totuși, care a avut succes, invocată de către un bărbat ce a fost găsit în dormitorul soției lui – cum că ar fi căutat un băiat sclav de care ar fi fost îndrăgostit –, face parte din istoria Imperiului Roman.“)

Dar asta nu înseamnă că romanii erau mașini sexuale infernale, echipate pentru a se mulțumi numai cu poftă carnale. Nu îi tratau, precum gentlemanii englezi din epoca victoriană și edwardiană, pe cei din clasele inferioare ca pe propriul lor bordel. Cele șase piese ale lui Terențiu, ce a murit în 159 d.Hr., au fost interpretate timp de două mii de ani și încă se mai joacă și în ziua de astăzi, de băieți, și acum bănuiesc că și de fetele din Școala Westminster. Sint populate de curtezane, de peștii lor, de eunuci și de fecioare – etiopienele fiind preferate pentru oasele lor fine – de către tinerii gentlemani din Atena, profund îndatorați și îndrăgostiți de fetele care făceau muzică, de servitorii lor obraznici, străbuni ai lui Figaro și de tați morocănoși, a căror lătrătură era întotdeauna mai rea decât „mușcătura“, iar în ultimul act se dovedea că lucrurile se lămuresc. Muzica era ultima dintre realizările fetelor. Erau cam tinere, la idilica vîrstă de 16 ani, iar tinerii trebuiau să plătească pentru lecțiile lor. Piesele lui Terențiu sînt ușoare dar pline de afecțiune – a fraților și a prietenilor, unii față de alții, a taților față de propriii fii, a servitorilor față de stăpîni, (față de servitori și de sclavi educați) și a băieților de viță nobilă față de fetele de condiție modestă, dar cu talent la muzică, genul de dragoste ce sfîrșește printr-o căsătorie. Că romanii s-ar fi putut delecta cu tot ce era descris în piesele lui Terențiu arată că, în mod sigur, nu ar fi apreciat cinismul din *Les Liaisons Dangereuses* (Legăturile primejdioase) sau etica din romanul deconstructivist al sexologiei, inspirat de Madison Avenue și concretizat în formula lui Harold Robbins de bani/putere/sex/violență/bani/putere... Din acestea, roma-

nii ar fi separat sexul, deoarece, deși privată, de exemplu sub aspect sexual, viața omului nu era treaba lui proprie și personală, fiind folosită de oricine ar fi căutat să descopere detaliile pentru a le folosi într-o încercare³ de anihilare a personajului, prin grafitti, pamflete, scrisori către prieteni sau remarci zgomotoase în cadrul unei petreceri, conștiința publică nereușind vreodată să distrugă sau să construiască o carieră.

Demascarea comportamentului sexual deviant al unui roman nu avea efect asupra capacităților sale de a guverna și nici nu punea capăt în mod instantaneu unei cariere politice, așa cum le-a trecut prin cap politicienilor britanici care au fost prinși înghesuindu-se sau bătînd la fund băieți de închiriat, ori vizitînd pivnițele proprietăților cancelarului Exchequer, administrate de o doamnă flagrantă... Într-adevăr, Iulius Caesar, care a fost cunoscut pentru faptul că în tinerețe fusese jucăria unui prinț oriental și, mai tîrziu, pentru că a devenit „un adulterin notoriu“, le cînta soldaților lui și continua să fie disprețuit. Apărînd ca un băiat de vînzare într-o togă femeiască, veșmîntul unei prostituate, Antoniu devenise un triumvir și, dacă nu ar fi pierdut bătălia de la Actium, împreună cu Cleopatra, ar fi fost stăpînul lumii.

Pentru un roman, a fi cunoscut ca homosexual nu era un pericol pentru cariera lui politică sau socială, cu condiția să fi fost mai circumspect, să nu fi lăsat ca dorințele sale să pară obsesive, să nu se comporte re-

³ Refentor la atacul lui Cicero asupra lui Verres, guvernatorul corupt al Siciliei, profesorul Richlin are de spus următoarele „o acuzație extrem de ciudată este aceea cum că ar fi fost implicat în orgii homosexuale. Acuzațiile Verrine au izul morbid al tuturor atrocităților narative și seamănă cu pornografia sadică... — ce să mai vorbim despre un text preferat din clasici

voltător în public —, cu alte cuvinte, nu trebuia să „sperie caii“. Deși grecii antici inițiaseră *meeden agan* — nimic în exces — erau celebri prin faptul că ignorau tocmai acest principiu. Diogene s-a masturbat în public. Phryne, cea mai puternică dintre curtezanele din Atena, acuzată de orgie la misterele sacre din Eleusis, s-a dezbrăcat complet în fața Adunării din Atena, rostind cuvintele: „Voi ce credeți că tot ceea ce este bun e frumos, trebuie să credeți și că tot ceea ce este frumos este bun!“, a fost iertată. Alcibiades, starul atenian, a murit sub o ploaie de săgeți. S-au plictisit de nenunăratele lui trădări. Excesul era de fapt caracteristica imperiului atenian, ce a durat numai treizeci de ani; moderația era tipică Romei, care a durat secole.

Mai mult, un homosexual roman nu ar fi trebuit să își urnărească scopul final — penetrarea anală — cu un băiat liber, pentru ca aceasta să nu îi afecteze caracterul. Rolul pasiv, întărind prin dominație economică teama și invidia, erau rezervate în mod exclusiv sclavilor. Inevitabil, relația dintre un roman și sclavii lui eliberați devenea ciudată dacă aceștia îi serviseră în trecut și în acest fel.

Majoritatea romanilor cu timp liber și cu bani erau bisexuali. Dintre cei cinci împărați pe care îi pomenim, numai despre Claudius se poate spune cu certitudine că nu a fost. O asemenea indiferență era cât se poate de neobișnuită. Un împărat din vremurile mai târzii, deulceața de Marcus Aurelius, era considerat ipocrit pentru faptul că nu răspundea complimentelor referitoare la frumusețea sclavilor lui de sex masculin.

Mai multe poezii de dragoste s-au scris despre și în cinstea frumuseții băieților decât despre cea a fetelor și a femeilor. (Nu există nici una între amantii bărbați.) Vergilius, „cel mai mare dintre poeții imperiului și ai poporului roman“, a spus în cele mai lirice și mai pasionale

versuri ale sale, în cea de a doua *Eclogă*, povestea tristă a lui Coridon și a iubirii lui față de Alexis, un sclav, făcut pentru a fi penetrat, așa cum un Porsche este făcut pentru viteză – și, evident, la fel de scump. Virgiliu după cum se spunea, era homosexual, dar iarăși, aceasta nu îi diminua prestigiul printre contemporanii săi și nici admirația împăratului său, Augustus.

Farnecul băieților, pe măsură ce se apropiau de vîrsta pubertății și mai departe, de bărbăție, era foarte apreciat și elogiat. Spre deosebire de situația din ziua de azi, cînd cei interesați trebuie să îi încerce clandestin și ricînd, pe vremea aceea ei erau la vedere în băile publice ale Romei. Ochii bărbaților erau ușor atrași de o pereche de boașe „drăguțe”. Înfățișarea unui tînăr deosebit de arătos sau a unui *a fortiori* băiat – idealul de frumusețe – era primită cu aplauze. Reticența ar fi fost mult mai costisitoare și există și poeme scurte și triste referitoare la dispariția erecției în momentul în care cineva lua în considerare costul ridicat al avansării relației. Băieții erau – și așa se aștepta din partea lor – capricioși, pretențioși, indiferenți și nestatornici. Servind la mese, ei aveau rolul lui Ganymede; să fie tandri și să flirteze dar, mai tîrziu în noapte, „Priap le îndesa cina stăpînului lor, mai profund, în spate⁴.”

⁴ Acesta este un citat din Juvenal, dar probabil că a fost o practică destul de obișnuită, pentru că Seneca, atunci cînd scrie despre sclavi din punctul de vedere al stoicilor, spunea următoarele „un altul, care servea vinul, trebuie să se îmbrace ca o femeie și să se lupte cu vîrsta lui înaintată nu poate depăși vîrsta copilăriei, ce revine iar și iar, și deși a căpătat deja înfățișarea unui soldat, se menține imberb întinzîndu-și părul sau smulgîndu-l din rădăcină, și trebuie să rămînă treaz pe timpul nopții, împărțit între beția stăpînului și pofta lui carnală – în dormitor trebuie să fie bărbat, iar la masă, un băiețel.”

Chiar și în homosexualitate, romanii nu își permiteau să aibă sentimente romantice. Ei nu aveau fantezii legate de „armata de amanți“ a Thebei. Și în această privință erau la fel de practici ca în oricare alta. Băieții erau frumosoși, dar șmecheri, însă în final, se putea dispune de ei, după care puteau fi înlocuiți ca orice generație de suberi ceruți de doamnă în romanul lui Aldous Huxley, *Punct contrapunct*. Nu cunoaștem încă limitele pînă la care mergea dragostea dintre bărbați în Roma, dar putem presupune, bănuî sau (de ce nu) spera. Dictatorul Sulla avea o relație mai mult decît convenabilă cu un actor, sinonim cu prostituata masculină prin cariera lui fulminantă. Putem fi siguri că dragostea între bărbați era considerată a fi o preferință și nu o perversiune.

În *Cinstea Femeilor Bătrîne* nu s-ar fi vîndut în Roma Antică. Un cuibușor de nebulii este rezervat în Camera Romană a Ororilor Sexuale pentru femeile bătrîne și lăcome, destul de bogate pentru a cumpăra bărbați sau pentru a angaja eunuci, asistenți medicali sau sclavi ca să le satisfacă „păsărica uscată și infometată“. (Apropos, acest cuvînt are rădăcini nobile în latină.) Femeile erau mai curînd temute decît idolatrizate. Descrierea lui Juvenal în cea de a cincea *Satră* a sa, cea mai acidă operă misogină a antichității sau – cum ar fi crezut oricine altcineva – a lumii, asupra comportamentului unei soții romane, este menită să descurajeze mariajul. Dacă un bărbat dorește să aibă o soție castă, spune Juvenal, trebuie să fie nebun, deoarece femeia va încerca să-l îi gestioneze banii, prietenii și sclavii, va încerca să birfească în fața unor oameni importanți, dacă este educată se va purta cu superioritate și își va lua drept amanți actori, muzicieni și chiar eunuci, prefăcîndu-se că este geloasă, pentru a-și ascunde propriul adulter. Dacă face parte din clasa superioară, va refuza să aducă pe lume copii, iar

dacă este bogată, va folosi prea mult fard. (Fardurile, atunci ca și acum, costau o avere.) Juvenal declara că, într-adevăr, femeile bune erau plictisitoare.

Nici o femeie romană nu s-a purtat la fel de urît ca Messalina. Ea îi ruina pe bărbați fără nici un fel de scrupule, dar era și o mare amatoare de sex cu necunoscuți, apărind pe post de prostituată într-un bordel. Când soțul ei, împăratul Claudius, sforăia sănătos în patul său, se furișa afară, pe străzi, purtînd peruca galbenă sau roșie a unei sclave, însoțită numai de servitoarea ei. (*O nostalgie a mizeriei* își permitau adesea romanii nobili și puternici, spre spaima gărzilor lor.) Stătea goală în pragul unei uși, de bordel, cu sfircurile pictate cu o vopsea aurie, primindu-i pe toți pînă în zorii zilei, cînd se furișa înapoi spre palat, pătată de păcat și mizerie. Deși deosebit de șireată, era în aceeași măsură și proastă, fiind prinsă complotînd împotriva împăratului, trecînd printr-un fel de căsătorie cu amantul ei, și, în sfîrșit, executată.

Sigur că majoritatea soțiilor romane nu își biciuiau sclavul ca să le crească apetitul în timp ce le ajutau să se îmbrace pentru cină (sau în timp ce alegeau țesătura pentru un nou rînd de perdele), și nici toți romanii de rang înalt nu abuzau de sclavii băieți, iar aciditatea pamfletarilor ce descriu asemenea comportamente are desigur o nuanță de dispreț. Poate că lumea antică ar fi considerat o parte din activitățile secolului XX ca pe niște „surse ale unui film siropos“, cu toate că romanii nu aveau nici un fel de jenă și nici nu își ascundeau plăcerea față de afișarea cruzimii, neînțelegînd poate cît din plăcerea lor era de natură sexuală.

◆ SCLAVIA ◆

Sclavia este o practică la fel de veche ca și omenirea și un adevărat indicator al organizării societății umane. Lipsa sclaviei în cadrul „lunii dezvoltate“, moderne este un fenomen recent. Declarată ilegală de către un judecător englez din secolul XVII, abolită în Statele Unite și Rusia în secolul XIX, sclavia a cunoscut gloria deplină în secolul XVIII, fiind răspândită doar în anumite zone din America Latină, mai ales în Brazilia (*Stăpîni și Sclavi* de Gilberto Freyre, publicată de Knopf în 1956, reprezintă una dintre lucrările de referință pe această temă).

Dar sclavia se mai practică încă în Arabia, unde au fost semnalate recent licitații și, prin extensie, în Eaton Square, Londra SW1, veți putea întâlni fetele filipineze, ce lucraseră de altfel cu contracte legale, suspinînd în stradă și plîngîndu-se de tentativele de viol la care erau supuse de către fiii angajatorilor lor.

Noi reacționăm în fața revelațiilor legate de sclavie sau de quasi-sclavie – exploatarea minorilor în estul îndepărtat, de exemplu – cu oroare, dar această reacție nu durează decît de la apariția automobilului cu motor, adică de, să zicem, o sută de ani. Pentru romanii din epoca noastră, de la nașterea lui Iulius Caesar pînă la moartea lui Nero, ultimul din acest clan (37 î.Hr. – 68 d.Hr.), sclavia a fost o componentă a vieții, cu totul firească și de aceea în afara oricărei discuții. Comporta-

mentul oamenilor, unii față de alții, oricît de inuman ar fi fost, a avut întotdeauna o *justificare*. Pentru a justifica lagărele de concentrare, nașiștii i-au invitat în Germania pe geneticienii din California. Instituția sclaviei avea cei mai respectabili justificatori: Aristotel considera, referitor la aceasta, „fără atrocități, fără familiarități“, că se impuneau anumite limite, desigur ignorate în mod evident. Euripide, marele umanitarist, „nu putea concepe abolirea acestei practici“, o viziune împărtășită în aceeași măsură și de filosoful elenist evreu Philon. Stoicii considerau sclavia drept un accident venit din afară, în privința căruia nu se putea face nimic. Hannah Arendt, teoreticiană de politici existențialiste, explică în *Condiția umană*: „Instituția sclaviei în antichitate nu era un mijloc de acces la mina de lucru ieftină și nici un mijloc de exploatare în vederea obținerii de profituri, ci mai degrabă o încercare de a exclude munca din condiția unui om.“

Altfel spus, anticii considerau anumite sarcini, esențiale vieții, atît de dezagreabile, încît nu puteau și nu trebuiau să fie îndeplinite de o ființă umană în toată puterea cuvîntului, așa că îi chemau pe sclavi pentru a le duce la îndeplinire. De aceea, acești oameni nu puteau fi considerați ființe umane complete. Erau doar niște „animale domestice“, interesate, după spusele lui Euripide, numai să își umple stomacul. În legea romană, deoarece sclavii nu spuneau adevărul în mod firesc, probele lor în procese erau admise doar dacă se obțineau prin tortură. Cînd un sclav era eliberat, se reunea cu „firea lui“, de exemplu, transformîndu-se dintr-un lucru într-o persoană.

Seneca – dramaturg, filosof, tutor al lui Nero – era singurul care dezaproba sclavia și vărsarea de sînge în cadrul Jocurilor dar el era un om deosebit și foarte bogat. Contemporanul lui Seneca în Roma, Sfîntul Pavel, cu

care creștinii din secolul V i-au inventat o corespondență, spunea cu ușurință: „Toți sîntem sclavi înaintea lui Dumnezeu.“ Nu înainte de domnia lui Traian, ci aproape la cincizeci de ani mai tîrziu, această instituție a ajuns a fi considerată „nefirească“, iar înainte de împărații Antoninus Pius și Claudius Aurelius, nici un sclav nu avea dreptul să se plîngă de rele tratamente, stăpînilor neretrăgîndu-li-se dreptul de viață și de moarte asupra lor.

Un roman cu rang senatorial putea fi soldat, administrator sau avocat (neplătit), dar niciodată un om de afaceri într-o manieră obișnuită, deși speculațiile erau, în mod bizar, considerate în regulă. Cetățenii romani mai săraci, plebeii, care nu aveau de oferit decît votul lor, nu își vindeau niciodată munca. Așadar, toată munca, fizică și mentală, era făcută de sclavi. Aceștia erau tîmăduitori, secretari, bibliotecari, majordomi... Ambele clase sociale foloseau sclavii și ca soldați în războaiele civile, iar împăratul Augustus îi folosea ca soldați ai Gărzii Imperiale. Gladiatorii și actorii aproape că trebuiau să fie sclavi, ceea ce explică decăderea lui Caligula și a lui Nero, ale căror ipostaze în aceste roluri, deși îi încîntau pe plebei, au generat dezgustul fatal al clasei superioare a romanilor. După ce primul a fost ucis de tinerii aristocrați, al doilea a fost scos în afara legii prin decret senatorial.

Un om născut în această condiție era întărcat, dădăcit, învățat, hrănit, delectat și, într-adevăr adesea iubit de o mare varietate de sclavi, din leagăn și pînă în mormînt. Sclavii care l-au servit vreme îndelungată erau eliberați pe patul de moarte al acestuia – exemplul lui Seneca este cel clasic, ceilalți fiind lăsați ca parte a proprietății sale. Sclavii din Roma erau cu totul absorbiți de societate și, adesea, dacă mi se permite un joc de cuvinte, absorbiți de șezuturile stăpînilor lor. Pînă la sfîrșitul erei noastre,

puține familii din Roma nu erau mînjite de sînge de sclav, ceea ce face posibil ca acest lucru să fi slăbit exigența romană și, în același timp, să-i facă pe romani mai toleranți. Oamenii bogați cumpărau sclavi arătosi, de orice sex pentru plăceri, exact în aceeași manieră cu ducesele apetisante din secolul XVIII cu un tînăr bine făcut în postura de valet sau de ginere, se mîndreau atît pentru admirația publicului cît și pentru plăcerea personală. Marcus Aurelius, afișînd o atitudine sobră, de indiferență față de plăcerile senzuale ale tatălui său adoptiv, Antoninus Pius – o pereche remarcabilă de împărați puri – adaugă că el nu a observat „frumusețea sclavilor lui.”

Sclavii folosiți în agricultură sau cei utilizați în mină nu erau la fel de bine îngrijiți; o matroană romană, de exemplu, un mare proprietar de teren agricol, dna Helmsley a zilelor sale, considera că era mai ieftin să își ucidă sclavii extenuîndu-i și apoi să-i înlocuiască, decît să îi hrănească în mod corespunzător. Dacă sclavii au scris poeme de dragoste, acestea nu s-au păstrat pînă în zilele noastre. Există însă în literatura latină momente în care sînt descrise afecțiunea și dragostea stăpînului față de sclavii săi, a doua *Eglogă* al lui Vergilius fiind cea mai elocventă în acest sens. Dragostea disperată a lui Corydon pentru Alexis este descrisă într-un mod destul de meticulos și înduioșător. Păcat că mult adoratul băiat aparținea altcuiva. O asemenea frumusețe ar fi ajuns pe piața liberă la 24.000 de denari – prețul unui Porsche din zilele noastre. Un sclav de moară la vremea aceea, la începutul mileniului nostru, costa doar 500 de denari, iar munca lui pe o zi valora o jumătate de denar, dar poezii nu erau impresionate de asemenea companioni. Întinderea imperiului și varietatea cuceririlor lui făceau ca sclavii, expuși fără nume la piață, să poată veni de oriunde și să poată fi oricine. Contemporanul lui Vergilius, Horațiu, îi scria unui prieten:

Dragă Phocoan Xanthias, nu trebuie să te simți rușinat
Familia ei este cu siguranță de viță regală; poate
Că ea deplînge prăbușirea cine știe cărui palat.

(Horățiu, *Odele*, Cartea 11, iv)

Rațiunea pentru care s-a emis *Lex Aelia Sentia*, ce limita eliberarea sclavilor înainte ca aceștia să împlinească 30 de ani, de către stăpînii cu vîrsta de pînă la 20 de ani, este lesne de imaginat. Un sclav, în Roma, avea multe „căi“ de a accede la libertate, ele îi ofereau libertatea, dar nu și o cetățenie. Apoi putea purta pălărioara comică a libertății, relansată în perioada Revoluției Franceze. Își putea obține eliberarea de la stăpînul său cu ajutorul *peculuum* (literalmente, „proprietatea privată“, de obicei o agoniseală de bacșișuri). Își putea cîștiga libertatea cu ajutorul serviciului public în slujba brigăzii de intervenție în incendii sau ca spălător de străzi. Dar cea mai obișnuită era așa numita eliberare din afecțiune, ce o dădea stăpînul pe patul de moarte. Cicero, al cărui sclav eliberat, Tîro, i-a publicat scrisorile, pretindea că unui sclav ar trebui să îi ajungă șase ani pentru a deveni un om liber și, apoi, dacă era isteț și silitor ar fi putut deveni milionar precum Trimalchio – exuberantul petrecăreț satirizat de Petronius și adus pe peliculă de Fellini. Pliniu vorbește despre un om eliberat, care a devenit destul de bogat pentru a lăsa 4.116 sclavi prin testamentul său.

Membrii intelectualității romane erau adesea descendenți din sclavi. Tatăl lui Horățiu fusese un om eliberat, care a devenit stringător de taxe sau, probabil, asistent al unui organizator de licitații dar, într-un mod suficient de convingător pentru a-i conferi calitățile unui gentleman. Epictet, filosoful stoic, în copilărie i-a fost sclav lui Epaphroditus, unul dintre curtenii lui Nero.

Desigur, viața sclavilor, chiar și în Roma, putea fi

plină de umilințe și cruzime. Ovidiu scrie despre hamalii ținuți în lanțuri, în Roma. Vedius Pollio, un aristocrat roman, îi dădea pe sclavii săi ca hrană peștilor, ca pedeapsă pentru „jigniri triviale.“ Toți cei 400 de sclavi (un număr suficient de mare pentru a-i include și pe *silentari* – sclavi utilizați pentru a-i determina pe ceilalți să se liniștească) ai stăpînului casei prefectului Pedanius Secundus erau aliniați pentru a fi executați de către soldați, în fața unei mulțimi uriașe, după ce unul dintre aceștia îl ucisese pe stăpîn.

În perioada timpurie, conceptul de sclavie – acela ca un om să îl poată lega pe un altul de pămînt – era descris de istoricul Mommsen ca „inocent.“ Dar, în timp ce numărul sclavilor creștea, creștea și frica romanilor față de aceștia. Legile referitoare la sclavie, în perioada lui Nero, erau pe de o parte represive, prin frică, și, pe de altă parte, umane, printr-un anume simț al dreptății. Legea potrivit căreia cei patru sute de sclavi ai lui Pedanius Secundus au fost executați în anul 61 d.Hr., fusese inițiată de Augustus, dar favoritul școlii stăpînului, Seneca, atît de cunoscut pentru clemența sa, nici măcar nu a participat la ședința agonizantă din Senat hotărînd ca legea să fie aplicată în acest caz (Profesorul Michael Grant sugerează că sclavul care și-a ucis stăpînul putea să fi fost îndrăgostit de el!). Decizia Senatului a fost una tipică pentru societatea romană: legea, dură, dar limpede, trebuia aplicată.

Sursele de sclavi erau, în principiu, teritoriile cucerite. Bărbați, femei și copii din orașele italiene cucerite erau sursa cea mai veche. Apoi, Roma se fost inundată cu întreaga populația a Sardiniei, iar fraza „ieftin ca un sard“ a devenit celebră. Pe măsură ce imperiul se extindea, sclavii erau aduși cu vasele din toată lumea, iar circuitul a fost întrerupt numai în momentul în care, după

cum arată Gibbon, s-a încheiat șirul cuceririlor romane. Marea afacere internațională cu sclavi era concentrată pe mica insulă din Cyclade, Delos unde, în timpul lui Augustus, se atingea cifra de 10.000 de sclavi pe zi. Înainte de a fi suprimați, răpitorii și piratii își părăseau pur și simplu, în mod anonim, sclavii pe Delos. Iulius Caesar a fost el însuși răpit și ținut pentru răscumpărare în tinerețe. În calitate de general în Galia, el realiza vânzări (vânzarea de sclavi era privilegiul generalului) de 53.000 de aduatuci (oameni aparținând triburilor galice) într-o singură zi. Poate că avea nevoie de bani pentru a-i plăti lui Crassus...

Nu exista o uniformă tipică pentru sclavi, în care caz oricine și-ar fi dat seama cât de mulți erau. Sistemul se baza pe forță și, uneori, era întrerupt de o forță și mai mare. Sicilia a fost prima scenă a unei revolte sclavilor. În această insulă uitată de zei, grupuri de sclavi în lanțuri, în special greci, erau utilizați de către fermieri ca să conducă afacerile cu grâne ce asigurau mai mult de jumătate din necesarul pieței romane. În 104 î.H., în perioada consulatului lui Marius, fiul nebun al unui cavalier roman, pe nume Titus, a înarmat 500 de sclavi ce au fost scoși la licitație de o școală de gladiatori și, aproape instantaneu, s-a format o armată puternică de 4.000 de oameni. Revolta a fost înăbușită și toți participanții executați. Cea de a doua revoltă siciliană a durat însă mai mult. S-au remarcat doi regi sclavi – unul pe nume Salvius, un italian eliberat și, imblinzitor de șerpi, celălalt, un grec pe nume Athenio – care au adunat o armată de 60.000 de sclavi bine înarmați și 5.000 de cavaleriști, dar entuziasmul și indignarea nu pot menține unită o armată. Înainte de revolta lui Spartacus, în 73 î.Hr., romanii nu au fost niciodată cu adevărat amenințați

de „uriaşa lor populaţie de sclavi“, care îi depăşea numeric cu trei la unul.

Spartacus şi învingătorul său, Crassus, un antrenor de gladiatori şi un afacerist la scară mare, au cumpărat case în timp ce acestea ardeau la un preţ extrem de mic – altfel, ar fi refuzat să stingă focul. Crasus l-a finanţat pe Caesar devenind al treilea om în triumvirat, cu Caesar şi cu Pompei. După patru ani, Crassus l-a învins pe Spartacus şi a marcat Via Appia cu trupuri crucificate de sclavi rebeli.

Spartacus a intrat în folclorul roman ca o spaimă şi era amintit de fiecare dată pentru a speria copiii. Voltaire i-a descris lupta ca fiind „probabil singurul război justificat din istoria omenirii.“ Dar istoria aparţine cuceritorilor. Istoria romană a fost reconstituită pe fundalul unei decăderi – zugrăvită cu scene singeroase şi intrigi, din cînd în cînd luminată de farmec şi consideraţie – de nenunăraţi sclavi. Erau vitali pentru viaţa stăpînilor lor, iar viaţa lor nu a fost întotdeauna o moarte vie. Erau de asemenea vitali pentru economia imperiului, iar fără ei, drumurile, podurile, porturile, apeductele, amfiteatrele (deşi unele erau construite de către soldaţi), arcurile de triumf, pieţele şi băile publice nu ar fi putut fi întreţinute. Întreţinerea era esenţa unei civilizaţii şi, fără sclavie Roma nu ar fi putut fi civilizată.

◆ ROMANII ȘI EVREII LOR ◆

Poate că romanilor nu le-au fost simpatici evreii lor, dar nici nu i-au atacat niciodată cu acea ură declarată, caracteristică conducătorilor creștini (și altora) din Europa Evului Mediu, pînă în prima jumătate a secolului XX. Iudaismul, unul dintre numeroasele rituri dimprejurul romanilor, veșnic în căutare de noi experiențe religioase, era respectat; evreii nu.

Obiceiurile adeptilor, dezgustătoare și deranjante făceau ca religia să fi misterioasă și neinteligibilă. „Ei nu venerază nimic, decît norii și cerul... disprețuiesc legile romane, îl au pe Moise ăsta... miros a luminări și a cozi de pește, practică circumcizia“ (despre care se credea în mod eronat că ar crește capacitățile sexuale), se plîngea Iurvenal. Și, în a șaptea zi a sabatului, refuzau categoric să se clinească, făcîndu-se inutili pentru serviciul militar. „Nici un evreu de Sabbath“, îi scria Augustus lui Tiberius (înțelegînd greșit în mod evident), „nu postea la fel de serios ca mine...“

În era noastră, de la Iulius Caesar la Nero (amîndoi venerați de către evrei), privilegiile și scutirile lor au fost confirmate și onorate în tot imperiul, iar cînd erau atacați de oficialități sau de subiecți rivali, de regulă erau susținuți. Plata anuală a impozitelor în drahme, plătite de către evreii din diaspora templului din Ierusalim, era vărsată intactă, chiar și în perioadele de criză ale inflației

din Roma. Un centurion care și-a ridicat fusta și s-a bășit, pentru a-și arăta disprețul, în preajma Templului, a fost coborât la rangul de soldat de rînd.

Săpăturile recente din Afrodiasias⁵, de lingă Smyrna, în Turcia, au dezvăluit o inscripție în lojele amfiteatrului, ce spune, „rezervat Majestății Sale Imperiale, loial evreilor“. Aphrodisias, un oraș la fel de mare ca Pompei, a fost distrus de cutremure în secolul VII și a dispărut din istorie. Ca orice alt oraș din imperiu, Aphrodisias avea și el partea lui (deși nu există nici un fel de restricție după cum presupune acest termen) de evrei, și pe o inscripție în marmură alb-crem, al cărei loc era celebru, aveau înscrise șaptezeci de nume, majoritatea fără rezonanță evreiască, ceea ce ne face să presupunem că ar fi vorba despre prozeliti – în privința cărora, iarăși, nu exista nici un fel de restricție.

Din cele patru milioane de evrei din lumea romană (relativ mai mulți decît în lumea noastră), jumătate emigraseră din Iudeea, cei mai mulți de bună voie și bucuroși. O explicație pentru numărul lor mare ar fi că, spre deosebire de alte popoare din lumea antică, ei nu practicau infanticidul. Adoptau limba țării în care se stabileau, adesea greaca, deși nu au fost elenizați. Puteau să citească, dar nu neapărat și să înțeleagă – niciodată o cerință a rabinului – legile, rugăciunile lor în ebraică. Ca și clienții din Europa de astăzi, dar în mod sigur nu în contextul puterii, se aflau peste tot.

Marsillia, o colonie grecească, avea mii de evrei cu secole înainte de Hristos. Se poate ca evreii să fi fost în Anglia, cu fenicienii, exploatînd minele din Cornwall. Ei nu se supuneau nici unei autorități religioase (spre deo-

⁵ *Aphrodisias – orașul lui Venus Afrodita* de profesorul Kenan Erim, Muller, Blond & White, 1986

se bire de la fel de omniprezenții romano-catolici din zilele noastre) și singura lor verigă de legătură era sentimentul față de Ierusalim, concretizat în taxa unică de templu, de o drahmă⁶ pe an. Evreii erau deosebit de puternici în Alexandria, stăpînind alături de greci și întrerupînd Jocurile. Erau de asemenea semnificativi în Antiohia, Cappadocia, Pontus, Phrygia și Pamphylia – de fapt, în toate locurile prin care a trecut Pavel în călătoriile sale. Cînd a ajuns sub escortă pretoriană, în Roma, în anul 62 d.Hr., a găsit 40.000 de evrei și paisprezece sinagogi. Primul grup de evrei, mii, veniseră ca prizonieri ai lui Pompei, în alaiul triunfal cu 100 de ani înainte, în 61 d.Hr., fiind vîduți ca sclavi drept recompensă pentru victoria generalului. Dar, după cum am văzut (vezi capitolul asupra sclavagismului), cu puțin noroc și spirit practic, un sclav în Roma Antică putea fi eliberat și, odată eliberați, se așezau pe marginea corespunzătoare a rîului Tibru – astăzi Trastevere – ca măcelari, brutari, luminărari sau ca orice alt fel de meșteșugar, cu excepția aceleia de cămătar, ce

⁶ Istoricii au o sarcină foarte dificilă în a calcula echivalentul contemporan al unor astfel de sume, mai ales din cauza ratei inflației din ultimii cincizeci de ani și a valorilor diferite în societatea pre-industrială. Hanele, de exemplu, erau cu mult mai scumpe. Pentru o manta se ucideau oameni. Într-una din scrisorile sale, Pavel cere returnarea uneia pe care a uitat-o. O țară săracă, cum e Sri Lanka ar fi un indiciu de astăzi al nivelului lumii antice. Același muncitor sint plătiți zilnic cu echivalentul unui dolar, ceea ce înseamnă suficient pentru supraviețuirea unei familii. Drahma, folosită întotdeauna de Josif și aceeași cu denarul roman de argint (originea „D”-ului care ținea locul penny-ilor noștri) reprezenta de asemenea plata pe o zi de lucru. Un talant valora 60 000 de drahme, așa încît atunci cînd Irod, falit, (în floarea virstei) a oferit 300 de talanți pentru răscumpărarea fratelui său, Phasaël, ar fi trebuit să găsească 1,5 milioane de lire sterline în moneda actuală.

le-a fost inspirată de creștini într-o eră ulterioară. Unii deveneau nepopulari (și erau sabotaji) pentru magie albă. Un actor evreu (după cum am văzut deja, o profesie dubioasă), ce l-a primit pe Josephus în Roma, s-a băgat singur în cercul Poppeii, probabil ca maestru de (un anumit tip de) „ceremonii“ la palat.

Pavel a închiriat un apartament lângă cazărniile pretoriene, și a locuit acolo timp de doi ani, pe propria sa cheltuială, practicînd, fără a se ascunde sau a-i fi teamă, învățăturile Domnului Nostriu Iisus Hristos – ca să parafrzez ultimele două versete ale actelor. Era singurul evreu din cartier. Unii se întreabă ce s-a întimplat atunci. Legende sunt deosebit de numeroase. Pavel ar fi putut muri înainte de incendiul din anul 64 d.Hr., dar este improbabil să fi supraviețuit persecuțiilor lui Nero față de creștini – deși nu fuseseră încă muniți așa – deoarece, desigur că nu ei porniseră incendiul (și nici Nero), împăratului convenîndu-i să pretindă că o făcuseră. Poppea, amanta împăratului și, eventual, soția, nu era o prozelită, dar îi favoriza pe evrei, protejîndu-i împotriva acuzațiilor de incendiere ce căzuseră într-un mod atît de crud asupra creștinilor, o sectă atît de diferită de evrei, în viziunea romanilor.

Puțini romani ar fi putut sau ar fi vrut să poată spune „unii dintre cei mai buni prieteni ai mei sînt evrei“. Împăratul Gaius putea și ar fi trebuit să o facă pentru că Irod Agrippa era singurul lui prieten, însă el era Caligula și nu a făcut-o dar a pus la cale la cale o insultă grotescă, prin care aproape că i-a frînt inima lui Agrippa (a se vedea capitolul Caligula). Evreii din Imperiul Roman, oricît ar fi fost de prosperi, arareori erau asimilați cu puterea din acele vremuri, spre deosebire de evreii din Africa de Sud sau de la Curtea lui Edward al VII-lea în timpul Imperiului Britanic.

Un singur evreu, nepotul lui Philon, filosoful și istoricul din Alexandria, și-a abandonat religia și a devenit prefect al Egiptului și, în același timp prefect al Poliției și șeful Gărzii Pretoriene, una dintre cele mai înalte funcții din imperiu. Josephus Flavius, pentru care există mai multe necunoscuturi, după ce a schimbat taberele în timpul Războiului evreilor, și-a descoperit prieteni romani. Familia care a fraternizat cel mai mult cu dinastia iulio-flaviană a fost aceea a lui Irod cel Mare, care nu avea nici un pic de sînge evreiesc în vine⁷.

Irod a venit din Idumaea, Edomul biblic, colțul din stînga jos al locului în care astăzi se află teritoriul Israel, aparținînd fișiei Gaza. Irod cel din Noul Testament, cel care i-a masacrat pe Inocenți, brutal, crud și puțînd precum Henric al VIII-lea la sfîrșitul vieții sale, doar avînd patru soții mai mult, a lăsat o impresie de oroare greu de contestat. Imobilizat de o ateroscleroză avansată, paranoic și comunicînd cu familia sa numai prin intermediul torturii și al asasinatelor, este uluitor faptul că a supraviețuit atît de mult, acest arab chipeș și trupeș – nu mulți prinți se deranjau să își răscumpere frații mai tineri pe vremea aceea – a reușit în tinerețe să îi convingă pe romani și pe evrei că el era singura figură în peisaj în

⁷ Irod a vizitat Roma de trei ori în viața lui fiind întotdeauna bine primit și onorat la curte. Sora lui, Salomeea, avea o aventură cu regentul arab Syllaues, și a fost susținută în dorința ei de a se căsători cu el de către prietena ei, Împărăteasa Livia Berenice, sora lui Irod, era prietenă cu Împărăteasa Antonia, bunica lui Caligula, împreună cu care Irod Agrippa stătea în Roma. Ea i-a plătit de asemenea și datoriile, cînd acesta s-a dus în vizită la Caligula, la Capri, împreună cu împăratul Tiberius. Potrivit lui Gibbon, sora lui, Berenice (faimoasă ca ducesa de Windsor, datorită bijuteriilor ei) era iubită de către Vespasian Titus și, la vîrsta de 50 de ani, a trebuit să fie recuperată din brațele fratelui său mai tînăr, Domițian.

care puteau avea încredere. I-a fost loial lui Antoniu și acesta a avut încredere în el, iar apoi, în pofida faptului că nu avea nici un ban, a fost înproprietărit de către cuceritorul Augustus, care l-a inclus între guvernatorii săi și a avut în el încredere deplină. Până la vârsta de 36 de ani, prin charismă, îndrăzneală și geniu politic, ceea ce presupunea mituirea mituitorilor – a devenit regele Iudeei, „prietenul lui Caesar, cel mai distins non roman din întreaga lume romană, cunoscut în imperiu pentru bogăția, frumusețea și măreț^s lui“.

Banii lui nu proveneau din taxe și, deși era cel mai mare cheltuitor din lumea antică și, după Hadrian, cel mai mare ctitor, nu a avut niciodată datorii. Cu ajutorul mamei sale, al cărei tată era negustor în Petra – pe atunci un loc mai puțin pitoresc, cu pereții roz dar, cu siguranță cel mai profitabil punct comercial din lume – el controla traficul dinspre est spre Mediterana, deținea plantațiile de palmieri și de arbori de jerico și conducea în numele lui Augustus minele de cupru din Cipru, împărțind profiturile cu el și împrumutând bani altor regi locali.

Deși nu era evreu, profesa și propovăduia iudaismul (deși îi lipsea strălucirea spirituală) cu un zel la fel de mare și la un nivel mai înalt decât ar fi făcut-o orice rege evreu de la Regele Solomon încoace. (Instituția monarhică, „la modă în epoca modernă“, după cum remarcă Gibbon cu amărăciune, a fost o invenție a evreilor). A reconstruit Templul din Ierusalim pe un perimetru închis de 35 de acri, mai mare decât aria pe care se întinde Acropole, și l-a umplut cu clădiri uriașe. Templul a fost, început în 19 î.Hr. și nu a fost terminat până în 64 d.Hr. Micul Oraș Vechi al Ierusalimului de astăzi, intim deși

^s Citat din *Viata și Epoca lui Irod cel Mare* de Stewart Perowne, Hodder & Stoughton, 1986 – o carte minunată

contorsionat, închis între zidurile intacte ale lui Saladin, este o fracțiune din acela al lui Irod și fără nici un edificiu care să se remarce în vreun fel. Orașul lui Irod se clătina. Iată ce spune Sir Charles Wilson, citat de Stewart Perowne, despre portalul regal pe care l-a cercetat acun o sută de ani: „Este aproape imposibil de realizat efectul pe care l-ar putea avea o clădire mai lungă și mai înaltă decât Catedrala York, ridicată pe zidărie masivă și solidă, aproape la fel de înaltă precum cele mai înalte turnuri de biserică din zilele noastre: și la aceasta trebuie să adăugăm albul pereților, din piatră proaspăt ieșită din mâinile zidarilor.“

În regatul său, Irod a creat orașe „vestice“, cum ar fi Caesarea și fortăreața Masada, unde plănuia să se retragă în cazul în care ar fi întâmpinat mari dificultăți din partea propriilor supuși. Sinonim cu munificarea, pe plan internațional, asemenea lui Carnegie, Rockefeller sau Rothschild, Irod și-a răspîndit *euergetai* – buna învățătură – prin tot imperiul, repavînd Antiohia cu marmură, prezidînd cu mare cheltuială Jocurile olimpice și oferindu-și în mod constant ajutorul în cauze mai mult sau mai puțin drepte.

Unul dintre preferații lui, născut exact înainte de moartea sa, trebuie să fi fost siderat de grandoearea pe care Irod a dat-o Ierusalimului. Tinărul galilean din Nazareth – ce nu era un loc foarte bine cotate la vremea aceea – probabil că i-a contemplat grădinile și palatele cu oarecare ciudă, deoarece nu fusese invitat înăuntru. Singurul din apropiere, a cărui ospitalitate a putut-o răsplăti cu un ultim dar – viața. Faptul că a răsturnat tarabele cămătarilor ar fi putut fi privit de către marii privilegiați ai Ierusalimului ca și cînd un senator republican ar fi luat în considerare un raid prin magazinele de suveniruri din Fort Knox în zilele noastre.

Relația specială dintre Roma și Ierusalim, dintre fami-

lia imperială și Irod, nu a putut supraviețui morții lui, iar în anul 6 d.Hr., Iudeea a fost anexată ca provincie și subordonată Siriei. Pe perioada domniilor lui Tiberius, Caligula, Claudius și Nero, proprietățile lui Irod cel Mare au fost împărțite și administrate de guvernatori sau, supraveghetori fără un statut anume, dar despre care se știe, în zilele noastre, datorită menționării lor în Noul Testament. Pilat din Pont era corupt, plin de toane proaste și lipsit de tact; Felix, care l-a închis pe Pavel, era corect; cel mai rău dintre toți a fost însă Cestius Gallus, moștenitorul Siriei, al cărui comportament cu ocazia Paștelui Iudaic, în Ierusalim, în anul 66 d.Hr. a provocat Războiul Evreiesc.

Războiul Evreiesc, care a durat șase ani – o perioadă destul de lungă, dacă luăm în considerare puterea celor două părți, mai ales că evreii își consumau cea mai mare parte a puterilor luptându-se între ei – a fost dureros și exasperant pentru romani, și catastrofal pentru evrei. Dacă ar fi să îl credem pe Josephus⁹, și nu mai avem la cine să apelăm datorită sursei neconvenționale – Tacitus, Suetonius, Dio Cassius – sînt fie superficiali, subiectivi, inconsecvenți, fie inexacti sau, pur și simplu, nu spun nimic, evreii și-au găsit singuri propria soluție.

Josephus a lucrat la a sa *Istorie a războiului evreilor împotriva romanilor*, la adăpostul unei case mari și confortabile din Roma, al unui venit destul de mare și al unei prietenii cu împărații Vespasian și fiul acestuia, Titus. Obiectivitatea sa a fost, în consecință, limitată de situația lui, dar istoria este interesantă și citibilă și a fost

⁹ Așa cum spune E. Mary Smallwood, editor al *Istoriei Războiului Evreiesc* al lui Iosif, cu adevărat o operă Penguin Clasică, „În lipsa unui control extern, sîntem obligați să acceptăm cuvîntul lui Iosephus, oricît de greu ar fi acest lucru.”

un fobiect comercial timp de 2.000 de ani. A fost populară mai ales în casele victoriene.

La vârsta de 19 ani, ca fiu al unei familii din clasa medie, cu proprietăți în Ierusalim, Iosephus, care a studiat atât pe saducheii cât și pe esenienii, a devenit fariseu. În război a fost numit comandant al Galileei, una din cele șase regiuni în care a fost împărțită țara, dar la asediul asupra Jotapatei, pe care o apăra, a trecut de cealaltă parte – ca și John Churchill, primul duce de Marlborough, în ajunul bătăliei de la Sidgwick dar, după o perioadă de reflecție și o explicație mai lungă. Iosephus susținea în istoria sa că romanii îl stimau atât de mult încât credeau că războiul chiar se va termina, teoretic, când l-ar fi închis pe el. S-a predat „unui vechi prieten“, tribunul Nicanor, adresându-se camarazilor săi de arme cu următoarele cuvinte: „De ce, prieteni, ne grăbim atât de tare să ne sinucidem? De ce facem ca acești doi prieteni, trupul și sufletul, să se despartă?“ Așa că Iosephus a ales să iasă dintr-un război provincial intrând în istoria romană. La întâlnirea sa cu Vespasian, i-a prezis purpura împărătească și, dacă ar fi să îi dăm crezare, a devenit unul dintre „preparatorii“ lui Vespasian, împingându-l în „anul celor patru împărați“ către destinul său.

Între timp, războiul, chiar și după trecerea lui Iosephus de partea romanilor, a continuat. Războiul începuse foarte bine, deoarece evreii, care profitaseră de haosul și revolta din provincii, provocate de comportamentul beligerant al lui Nero, spre sfârșitul domniei lui atacau puterea ocupantă. (Atunci când se concentra, Nero chiar era capabil să ducă o politică externă eficientă.) Într-o zi de Sabbath, în septembrie 67 d.Hr., o brută însetată de sânge a fost scoasă din Ierusalim în șuturi, pierzând cu această ocazie 5.300 de infanteriști și 480 de călăreți. Printre morți se afla și comandantul celei de a șasea

Legiuni. Pierderile evreilor au fost atunci neglijabile. Romanii nu ar fi fost surprinși de succesul armatei israelite, deși au fost uimiți de organizarea și de unitatea ei cu statul căci, deși evreii din perioada aceea luptau cu îndrăzneală și adesea cu un curaj fanatic, erau periculos de dezorganizați. După debarcarea romană, „mulți evrei de seamă au fugit din oraș ca marinarii de pe un vas ce se scufundă.” (Iosephus), iar aici trebuie să facem deosebire între vrăjmașii care se urau între ei mai mult decât îi urau pe romani.

Saducheii erau înalții preoți prin ereditate, cu nimic mai religioși decât *nobletea vechiului regim* ce a monopolizat birourile confortabile ale Bisericii franceze. Erau oameni înstăriți, care angajau oameni duri pentru a le colecta rentele. Din palatele lor de pe Muntele Sion, mai ales pentru că era cel mai înalt punct din oraș și atrăgea primul ploaia, mergeau pe drumul acoperit către templu. Saducheii, poate pentru că nu credeau că ar fi putut fi cu nimic mai buni față de ceea ce erau în prezent, nu credeau în viața de apoi și, în consecință, se agățau cu orice preț de posesiunile lor pămîntești și cooperau (ca și Vichy) cu puterea ocupantă. Credeau că se aflau acolo pentru totdeauna dar, ca și Abraham Levy, Haham din congregația Serafilor din Londra, i-a întrebat: „Unde erau saducheii acum?”

Înutil să mai spunem că saducheii aveau adesea dispute – politice, sociale și economice – cu fariseii, care erau, din punct de vedere al preoților, al școlii, al inteligenței, al burgheziei, credincioși în litera și spiritul legii. Atenția lor față de igienă, de exemplu, ajungea pînă la obsesie. Saul, fost fariseu de frunte înainte de a deveni Pavel, glunea spunînd că fariseii ar fi spălat și luna dacă ar fi putut. Observatorii sociali autodesemnați, interpretau, puneau în aplicare și păzeau Legea în mod remarca-

bil, mai ales de adesea neintenționatele insulte din partea puterii ocupante, nefiind întotdeauna atât de stricți în acest rol, cum se spune în Scripturi. Profesorul Maccoby pretinde că Iisus a fost un fariseu. (Vai, evreilor, este cel mai celebru dintre ei.)

Nimic din ceea ce se spune că ar fi spus Iisus nu contravine legilor evreiești pe care venise „să le îndeplinească și nu să le distrugă.“ Același dr. Abraham Levy mi-a spus că singura diferență între Iisus și judaism este accentul pe care îl pun creștinii pe iertare. Evreii nu erau obligați să fie la fel de toleranți, fiind un popor cunoscut, după cum o spune Disraeli, „pentru faptul că nu uită niciodată o insultă, și nici nu uită o faptă bună“, dar, la fel de bine, cred cu tărie că Sabbath-ul a fost creat pentru om și nu omul pentru Sabbath, ceea ce înseamnă că bolile serioase și pericolele au un precedent.

Nimic din cele de mai sus, desigur, nu prezenta nici un fel de interes pentru romani, în a căror literatură singura referință la Iisus este a lui Josephus și aceea e un fals. În conștiința socială, adepții lui Iisus – termenul „creștin“ nu a devenit curent decât la mult timp după moartea lui – nu s-au remarcat ca fiind diferiți de alți evrei, pînă la incendiul Romei și nu au fost persecutați în mod sistematic pînă la sfîrșitul secolului. Anatole France are o povestire în care este descris foarte bine efectul noii religii asupra minții romane în vremea lui Nero. Curios să afle mai multe despre trecutul adepților lui Iisus, Biroul de Externe (exact așa cum era) a trimis un tînăr să îl chestioneze pe Pilat din Pont, guvernatorul care l-a crucificat, acum retras în Baiae (Neapole). Pilat era deosebit de încîntat de oportunitatea de a pălăvrăgi și de a se spăla pe mîini de o serie de renunșcențe în conștiință de genul mă-intreb-ce s-o fi-ntîmplat-cu el? În final, exasperat, tînărul diplomat îi cere lui Pilat în mod

direct să îi vorbească despre Iisus din Nazareth, fondatorul acestui nou cult subversiv ce dă de furcă autorităților. Pilat pare uluit.

„Cel pe care l-ai crucificat,” repetă tânărul diplomat, „acum treizeci de ani.”

„Nu îmi amintesc,” zice Pilat din Pont.

Adepții lui Iisus, discipolii fratelui său, Ioan, „creștinii din Ierusalim”, după cum i-au munit istoricii mai târziu, se poate să se fi luptat cu romanii în perioada războiului evreiesc, dar nu sînt – poate din motive tactice – menționați nicăieri.

O altă sectă cu care au fost comparați primii creștini (în mod eronat) sînt essenienii. Deși nu formau o sectă monastică a iudaismului, monasticismul și practicile călugărești venind de la ashramii din India anului 1500 î.Hr., essenienii au fost adoptați de coloniile de evrei din colonia din peșterile de la Qumran, cea mai cunoscută, fiind descoperită în 1947, în săpăturile din împrejurul colțului nord-vestic al Mării Moarte. Acum se știe că această comunitate de essenieni a fost distrusă de Vespasian după capturarea cetății Jericho, în anul 68 d.Hr.: Josephus îi descrie în felul următor:

Essenienii propovăduiesc o disciplină foarte severă... Ei consideră căutarea plăcerii drept un viciu și privesc cumpătarea și înfrînarea pasiunilor ca pe o virtute. Nesocotind legămîntul căsătoriei, ei aleg copiii altora și îi supun propriilor reguli..., disprețuind bunăstarea și fiind comunitari pînă la perfecționism... Posesiunile fiecărui om ajung la comun... oamenii care trebuie să se ocupe de treburile interne ale comunității sînt aleși prin arătarea cu degetul, după sarcinile lor prin sufragiu universal.

Dincolo de misoginismul lor, descrierea lui Josephus ar fi putut foarte bine să îi descrie pe hasizii din nordul Londrei sau din Bronx, iar dincolo de tăcerea și adinca

lor pietate, descrierea s-ar potrivi unui kibbutz din Israel. Desigur, ca și kibbutzinicii tîrzii, essenii erau și vestiți pentru capacitățile lor de luptă, singura lor proprietate personală fiind un cuțit. În Războiul Evreiesc, romanii au luptat de asemenea și împotriva zeloților și a sicarilor, numiți așa după pumnalele și cuțitele pe care le aveau ascuise fiecare. În timpul asediului Ierusalimului, Titus a descoperit sectanți liberi luptîndu-se între ei și, adesea, formînd alianțe de succes împotriva lor. După cum ne explică Josephus, „Oameni bine organizați și antrenați pentru a se lupta ca la carte și ascultînd orbește ordinele sînt mai ușor de demoralizat prin tactici neortodoxe și ingenioase.“

În sfîrșit, după ce sute de mii de evrei au murit măcelăriți sau înfometați în fiecare colț al regatului altădată prosper al lui Irod, și după capturarea fortăreței lui de la Masada, unde romanii au găsit, grîne, vin, ulei, viață și chefură, într-un stat perfect ascuns de către Irod cu o sută de ani înainte, rezistența evreilor a cedat. Fusesse o luptă inegală. După cum își avertizase Josephus compatrioții, romanii erau menși să stăpînească lumea. „Ce colț al lunii le scăpase romanilor, fără ca frigul sau căldura să îl facă lipsit de valoare pentru ei?“ Dumnezeu era de partea romanilor.

Titus, fiul lui Vespasian, a îndeplinit profeția lui Iisus (constatată după eveniment), că nici o piatră din Ierusalim nu poate rămîne deasupra celeilalte, înălțîndu-se pe orașul lui Irod. Numai turnul pe care Irod l-a construit pentru Mariamne I, soția pe care a iubit-o și a ucis-o din greșală, a rămas în picioare. Poate că Titus a vrut să lase o amintire, poate că i-a plăcut. Încă mai este acolo.

Vespasian și Titus, ca toți generalii de succes ai Romei, erau raționali față de ceea ce era rațional. Am văzut cum l-au tratat pe Josephus. Necazurile inutile tre-

buiiau evitate. Romanii cădeau întotdeauna la înțelegere. Cînd Rabbi ben Zakkai a ieșit din Ierusalimul asediat, într-un sicriu și i-a explicat lui Vespasian că nu plănuise o moarte de martir, i s-a permis să pună bazele unei școli teologice în Sfad. Titus, la revenirea în Ierusalim era, după cum spune Iosif, supărat pentru faptul că ordonase distrugerea, dar considera că evreii erau singurii vinovați. Cei din diaspora erau obligați să plătească pentru cei de acasă, dînd anual taxa ce se curvenea Templului din Ierusalim celui închinat lui Jupiter în Roma, și atît.

Cînd cetățenii, nu la fel de buni ai Antiohiei, l-au implorat pe Titus să revoce privilegiile comunității evreiești din Antiohia, a doua ca bogăție din imperiu, după aceea din Alexandria, Titus a refuzat. Robin Lane-Fox în *Păgînii și Creștinii* (Penguin, 1988), arată că timp de secole la rînd sinagoga din cetatea romană a rămas o clădire mai măreață și mai impozantă decît „biserica principală” creștină. Dar distrugerea Templului din Ierusalim a fost o traumă de pe urma căreia evreii nu și-au revenit niciodată. Nu a mai fost reconstruit niciodată; sacrificiile descrise amănunțit în actuala Carte de Rugăciuni Comune a Evreilor nu au fost niciodată practicate; Sanhedrinul nu s-a așezat niciodată¹⁰.

Acest capitol a început cu observația că lumea romană nu era ostilă unei noi experiențe religioase. Iudaismul nu a fost pătât de legătura sa cu un nîc război neplăcut; îl aștepta o alternativă nouă și plină de potențial.

Întreaga Romă a fost copleșită de succesele lui Vespasian și ale lui Titus. (Senatul îi votase pe fiecare în parte, dar ei au decis să se asocieze.) Triumful roman a

¹⁰ În 1808, Napoleon a convocat un Sanhedrin pentru a-l repune în drepturi pe evreii cu nume ventabile, dar ei au crezut că era doar un alt șiretlic pentru a-i taxa

fost unul al organizării și al gloriei. Fiecare groapă a fost astupată. Până în anul 71 d.Hr., la sfârșitul perioadei noastre, coregrafia, așa cum era, fusese bine pusă la punct. Triumful era un amalgam de ceremoniozitate, religiozitate, teroare, fast și decadentă. Nimeni romanii l-ar fi putut inventa. Era, de asemenea, un superb instrument pentru politica externă, ce arăta celorlalți regi, potențiali aliați și dușmani puterea și măreția Romei dar și cruzimea, deoarece triumful s-a încheiat cu execuția principalilor dușmani, ce fuseseră parte din procesiune.

Despre Marcus, cel mai tânăr dintre evangheliști, se spune că ar fi fost martor la triumful asupra Războiului Evreilor. Dacă a fost cu adevărat, înseamnă că a văzut comorile Templului, cele mai bogate din lume, care au defilat pe străzile Romei: vasele și trompetele de aur, altarele din aur masiv, cele cinci spirale din Pentateuch, *menorahul* din aur masiv cu cele șapte ramuri ale sale – ultimele două fiind cele mai sfinte obiecte din Israel. Și tot în procesiune a fost și Simon Zelotul, eroul invincibil din asediul Ierusalimului, în lanțuri, mărșăluind spre propria execuție. Probabil că Marius a decis că o nouă religie nu ar fi avut sorti de izbândă din moment ce ofensa Roma.

◆ LEGILE ROMANE ◆

Legile romane unesc Roma aidoma cimentului roman. Geniul lor constă în complexitate și în justete, care au garantat supunerea a milioane de oameni timp de treisprezece secole. A durat de la Romulus, în 753 î.Hr., pînă la Justinian, în 535 d.Hr., cînd trei milioane de hotărîri au fost în sfîrșit concretizate în șaisprezece volume prin intermediul a șaisprezece comisionari. În ceea ce privește jurisprudența, legea romană poate fi cunoscută numai de cea englezească, iar Lumea civilizată încă mai răspundea unuia sau altuia dintre aceste sisteme.

Puterea Romei a crescut prin cuceriri, urmate de tratate și un proces prin care zeii locali și legile locale erau subordonate Romei. Britanicii, atunci cînd și-au alcătuit imperiul prin alipire și pradă de război, nu erau la fel de respectuoși față de drepturile naturale; de exemplu, după cariera pe care a făcut-o în Africa, Cecil Rhodes ar fi fost judecat pentru extorcare¹¹ dacă ar fi fost roman.

¹¹ Extorcarea (*repetundae*) era o mare afacere, în ambele sensuri, la romani și a fost recunoscută printr-o lege în 122 î.H., Lex Acilia, promulgată de un prieten al reformatorului Gaius Gracchus, cum că provincialii trebuiau protejați în mod eficient împotriva depozitărilor neraționale de către guvernatorii romani. S-a instituit un tribunal permanent, organizat de către cavaleri (*equites*), care au elaborat un set de reguli pentru jurați. Judeea era un loc periculos,

Într-adevăr, cu o astfel de acuzație, Cicero, campion al republicii pe când era pe moarte, a făcut valuri în istoria romană, acuzându-l pe Verres, guvernatorul Siciliei.

Cicero, un preferat al măștrilor clasici, este cît se poate de elocvent în analiza lui asupra legilor romane – ale căror douăsprezece tabele trebuiau să fie învățate pe dinafară de copiii de la școală – și în predicarea și aplicarea virtuților republicii, ca demnitatea, probitatea, hărnicia, virtutea, respectul (față de autorități) și cumpătare, toate fiind cuvinte latine și concepte romane. Mai era de asemenea și extraordinar de plictisit, încît a scris cel mai prost hexametru:

O fortunatam, natam me consule Romam

care a fost tradus, extraordinar, cam așa „Ce noroc pe Roma să își fixeze aniversarea în funcție de consulatul meu“, iar înclinația lui către autoadulare și scrisorile lungi pline de sfaturi, după *lovitura* ce i-a adus pe Octavian, (mai tîrziu Augustus), Antoniu și Lepidus, la putere ca dictatori.

Formarea aceluia triumvirat a fost, după moda tipică romană, implementată în Senat cu 400 de centurioni și soldați care patrulau prin preajmă pentru a-i ajuta să se hotărască; deoarece acapararea puterii în Roma era întotdeauna acoperită de lege și de Senat care, pînă la urmă scăpînd de Nero, a rămas o instituție respectată de tirani, pînă la sosirea Împăratului „african“, Severus.

dar profitabil, datorită bogățiilor Ierusalimului, datorită oficialilor romani și lui Pilat din Pont, despre care acum știm că a fost prefect, nu doar un procurator în legătură cu care apăreau în mod constant plingeri. Philon îl citează pe Agrippa, care îl numește „inflexibil, lipsit de inimă și încăpățînat“ Pilat nu a fost niciodată judecat, dar e menționat în 36 d.Hr pentru ceea ce se chema o mare lipsă de tact la scară uriașă

Legea romană, la început, era fundamentată pe autoritatea *paterfamilias*, capul familiei, care avea dreptul, pînă la sfîrșitul imperiului, să își vîndă copiii. El a fost cel care a insistat pe *boni mores* – serviciu loial, castitate, respect față de superiori. El putea și chiar pedepsea adulterul copiilor lui cu moartea. Romanii au fost întotdeauna monogami, deși mai tirziu divorțul a devenit ceva destul de obișnuit. În mod ciudat, nu există nici urmă a ideii de primogenitură, cu toate că romanii trebuiau să își asigure posteritatea, altfel nu ar fi avut nici o bucurie în mormînt. De aici, frecvența adopțiilor, deoarece clasele superioare erau deasupra procreării – ceea ce l-a determinat pe Augustus, ca printr-o campanie să reinstaureze „vechile valori“, să acorde scutiri de taxe cetățenilor care aveau trei sau mai mulți copii, și nu să le ofere călătorii gratis și beneficii de stat familiilor mari cum se întîmplă în Franța de astăzi.

Originarul *paterfamilias* era întruchiparea legii. Există o singură lege pentru patricieni și nici una pentru toți ceilalți. Între acești patricieni – ce aparțineau unui *gens* (cum a fost *gens Julia* a primilor cinci împărați despre care vorbim), 300 la număr, care la rîndul lor puteau fi reprezentați de unul dintre cei treizeci de *curiae* ce formau cele trei triburi din Roma Antică – la început nu a fost nevoie de un sistem complicat de legi de contract, deoarece cuvîntul unui roman – către un altul – reprezenta fără nici un dubiu legămîntul lui.

Fiecare era o personalitate legală, cu foarte mult pînînt în centrul Romei – *heredumil lui* – de care familia se agăța, generație după generație; și, pe măsură ce creșteau o dată cu Roma, își atrăgeau și *clientela*, un grup de dependenți – cetățeni mai săraci și sclavi eliberați – pe care îi protejau în schimbul voturilor sau pentru bunăvoința de a participa la adunările de la tribunal.

Oamenii eliberați și „străinii“ care, în curînd, aveau să formeze majoritatea în Roma, puteau beneficia de judecata tribunalelor din Roma numai prin intermediul unui *paterfamilias*, așa că era esențial să aparții unei *clientela*, pînă cînd Caracalla – acela cu Băile – i-a naturalizat pe toți oamenii liberi din întregul imperiu. Legiuitorii romani făceau eforturi extraordinare pentru a rezolva problemele, și pentru controla cu beneficiile unei populații și ale unei prosperități în creștere. Mai întîi, unul dintre magistrați chema un *praetor* și interpreta tabla de legi din Roma; după cucerirea Siciliei au fost patru, și cu cei din Spania, șase; dictatorul Sulla a făcut opt, iar Caesar, șaisprezece *praetori*. Aceștia au început să creeze legi juridice prin hotărîrile lor pe care le afișau pe o tablă albă (*album*) atînat în Forum.

Influențate mai mult de Seneca decît de creștinătate, legile romane s-au mai îmblînzit în timp, pînă cînd chiar și sclavii au căpătat anumite drepturi. Un creditor nu mai avea dreptul să-l ia pe fiul unui datornic și să îl pună în lanțuri. Datoriile și mijloacele de recuperare ale acestora, adesea de către un patrician, de la o fermă mică, au fost cauza celor mai mari răscoale din Roma timpurie. La vremea aceea, nu numai că era legal, ci constituia chiar o datorie religioasă să răzbuini uciderea unei rude printr-o altă moarte. Această lege este astăzi aplicată numai de Mafie. Oricum, un cetățean putea totuși ucide un hoț, dacă acesta venea înarmat noaptea sau la lumina zilei.

Asemenea legi, apărute din cele douăsprezece table originale, puteau fi recitate de către elevi, dar reglementările legislative de mai tîrziu, să zicem, retrocedarea proprietății ipotecate sau restituirea unei datorii pentru o daună făcută de un sclav măgarului unui alt cetățean sau înstrăinarea de către un tutore a averii unui minor, trebuiau studiate în lumea romană la un loc cu retorica,

în școlile de drept. Cicero a studiat sub îndrumarea augurului Scaevola (unul dintre cei doisprezece interpreți ai religiei romane) și era, mai corect spus, *expertul* în Dreptul civil. A continuat să studieze cu Philon academicianul, apoi a frecventat prelegerile de retorică ale lui Apollonius Molon din Rhodos și, în cele din urmă, a făcut turul Greciei, întărindu-și capacitatea plămînilor. Succesele lui ulterioare în procesele politice i-au adus (un *novus homo*, fără legături de familie) suficientă susținere în rîndul electoratului – din partea cavalerilor, a mai marilor curții, a tinerilor inteligenți din oraș – pentru a deveni consul. Așa încît succesul la bară, ca și succesul în campaniile militare era primul pas în *cursus honorum* ce ducea spre fruntea statului roman.

Toți cei cinci împărați ai noștri, în felul lor, au respectat legile romane. Augustus, care dispusese ca și Octavian proscrierea a 2.000 de cavaleri și 300 de senatori în anul 43 î.Hr., a devenit părintele binevoitor al statului, a cărui misiune era reinstaurarea instituțiilor republicii, atît de zguduite de războaiele civile din care el a fost singurul învingător. A respectat formele republicii și, fiind ales consul de treisprezece ori, a demonstrat că autoritatea lui venea de la Senat și de la poporul Romei.

Termenul roman *imperator* a fost adresat unui general, fiind aclamat de trupele sale, în timp ce statusul superior al regelui figurează în istoria modernă ca derivînd din ritualul iudeo-creștin de a fi uns cu ulei de către un preot, în primele zile, sub îndrumarea Atotputernicului. În Roma, împărații nu pretindeau niciodată a fi de origine divină și nu erau niciodată zeificați decît după moarte. Ei creadeau în *vox populi – vox dei*, adică vocea poporului exprimă voința lui Dumnezeu (și nu așa cum pretind revoluționarii, invers); ei credeau cu tărie că poporul,

adică legiuitorii, trebuiau să le aprobe și cele mai revoltătoare acțiuni.

Aceasta explică perioada de timp în care succesorii lui Augustus au petrecut-o terorizând Senatul. Nero, care eșuase în încercarea de a-i înscena un accident fatal mamei sale, a ucis-o totuși, dar a legalizat matricidul inventând o conspirație a cărei căpetenie ar fi fost ea. După cum vom vedea, a reușit chiar să transforme acest eveniment într-un Triumf. Și tot Caligula este considerat ca fiind cel mai mare dintre monștrii lumii antice; inutil, ciudat și crud, ar fi fost de acord cu declarația ultimului său biograf (american), cum că în timp ce puterea corupe, puterea absolută este și mai captivantă. De fapt, chiar și faptul că și-ar fi transformat calul în consul nu a fost unul real, și oricum, era vorba despre jokeul lui. Cele treizeci și nouă de așa-zise victime ale sale mai puțin au fost alese cu atenție decât ale împăratului Claudius (care nu putea fi ținut în afara sălilor de judecată).

Caligula îi disprețuia pe romani, motiv pentru care le-a și fost lăsat moștenire acestora de către predecesorul său, Tiberius, la fel de nemulțumit, dar mai puțin amuzant și amuzat; dar le respecta legile. După standardele moderne, – Hitler a executat 10.000 de germani după complotul din iulie – romanii aveau restricții în ceea ce privește comportamentul față de complotiști, neavând poliție secretă și ținând procese în cadrul Camerelor numai foarte rar. De fapt, Caligula a aplicat „guvernarea deschisă” atunci când a reintrodus *Lex Maiestatis* (descurajând *l'rsé-majesté* – ofense împotriva persoanei lui sacrosancte), având condițiile scrise pe o plăcuță din bronz. Și-a publicat conturile, a anulat cenzura și a publicat chiar numele clienților de la bordelul său, pe Palatinum. (O altă farsă groaznică de a lui).

Imperiul Roman nu ar fi rezistat atât de mult dacă

supușii lui nu ar fi crezut în eficiența și, eventual, în dreptatea legii romane. Unul dintre cei mai populari cetățeni ai lui, Saul din Tars, știa foarte bine ce făcea atunci cînd a apelat la sprijinul lui Caesar.

◆ ARMATA ROMANĂ ◆

Colonelul de Gaulle, în cartea sa – asemenea lui Hitler, și lui Franco¹², a rămas fidel principiilor sale – *Le Fil de l'épée (Calea Sabiei)*, publicată în 1932, consideră armata ca fiind întruchiparea voinței unei națiuni. A scris „Franța a fost creată cu sabia. Părinții noștri au intrat în istorie prin intermediul sabiei lui Brennus (cel de la Trecătoarea Brenner, ed.). Armatele romane și-au impus civilizația. Floarea de crin, simbol al unității naționale este, de fapt, sulita făcută din lăncii.“ De Gaulle și admiratorul său (dar nu și prietenul său), Churchill, au fost ultimii care au crezut în puterea sabiei. Amândoi trecuseră prin experiența primului război mondial, la modul cel mai neplăcut, Churchill, cu batalionul său – ceruse o companie – și de Gaule, care fusese prezent la Verdun, unde revolta fusese înăbușită de un alt viitor șef de stat, Petain; chiar dacă această experiență i-a înspăimîntat, totuși nu i-a descurajat. Armata romană – și, cu atît mai puțin japonezii – nu au avut un comportament tolerant în război. Soldatul roman își respecta propria viață și nu ar fi ascultat de un comandant care nu era de acord cu această viziune. Amândoi ar fi privit considerația țiînoasă a britanicilor față de rație și sacrificiul sentimental al france-

¹² Care și-au arătat din vreme manierele sub forma cărțu

zilor – în rîndurile lor de sute de mii de oameni – ca pe o lipsă de profesionalism.

În identificarea unei națiuni cu armata sa, de Gaulle gîndește ca un roman; într-adevăr, pentru contemporani, armata romană era religia Romei, iar Roma era religia armatei. Pe bună dreptate, din moment ce vulnerabila cetate a Romei atînsese autoritatea supremă în Italia prin forța armelor (și cîteva șiretlicuri) minuite de cetățeni, în mod voluntar, ca pedestrași, comandanți de cavaleri călare, fără scări, plătiți din banii publici. Republica a cucerit cea mai mare parte a lumii cu o armată profesionistă formată mai ales din infanteriști de meserie, iar Imperiul s-a menținut, s-a întărit și a umărit și, doar pe alocuri, a înstrăinat acele posesiuni ce se întindeau din Mauritania (Maroc) pînă în Armenia și Theba, în Egiptul de Jos, pînă la Luguvallium (Carlisle). Alipirea Britaniei de către Împăratul Claudius a fost costisitoare și nu ar fi fost aprobată de Augustus. În zilele acesteia, lumea romană atîngea o populație de 45 de milioane de locuitori, stăpîniți de o armată însumînd, cu tot cu trupele auxiliare, 400.000 de oameni care (cu arme mai puțin sofisticate decît cei 500.000 de americani detașați de curînd în Golf) mențineau pacea în lume. Atunci cînd soldatul roman nu era în luptă – cea mai mare parte a timpului, construia. Nicăieri nu este mai bine ilustrată această activitate militară de construcție pe timp de pace decît în Africa de Nord, unde Legiunea a III-a Augusta (inițial avînd 100 de oameni) era staționată de mai bine de un secol și unde, după cum bine a observat Sir Mortimer Wheeler odată, partea cea mai interesantă era că nu se întîmpla nimic interesant.

Atunci cînd de Gaulle a scris despre misiunea de civilizare a armatei romane în Franța, nu putea să se fi referit la subjugarea originală și, pe alocuri, cu caracter de genocid a galilor sub conducerea lui Iulius Caesar,

care și-a câștigat cea mai mare parte din bani și din reputație (creînd *pacea* sa, tratamentul necavaleresc față de tînărul și sclipitorul Vercingetorix) acolo. De Gaulle trebuie să se fi referit la drumurile romane, la apeducte (ca Pont du Gard), la temple (ca Maison Carrée din Nîmes, poate cea mai perfectă clădire din Occident, ridicată la începutul mileniului în cinstea celor doi nepoți și moștenitori ai lui Augustus) și amfiteatrul aproape intact din același oraș, unde am văzut jocurile de Cupă Davis în 1991. Toate acestea au fost construite de ingineri, arhitecți și supraveghetori atașați pe lîngă armata romană, cu ajutorul blocurilor de piatră de construcție și al cimentului roman, și îmbinate de soldații romani. De Gaulle se referea de asemenea și la acel sistem de legi și ordine, inspirat și impus lor de către romani, atît de cinstit încît justifică, în adevăratul sens al cuvîntului, regimul lor, a căror scuză invocată adesea a fost armata romană, căci deși imperiul a fost cîștigat prin forță, consensul îl menținea în vigoare. În era noastră – de la accederea la putere a lui Octavian și pînă la moartea lui Nero – și alte secole de-a rîndul, armata romană nu a fost niciodată nevoită să înfrunte un dușman egal cu ea.

„*Delenda est Carthago*“, „Cartagina trebuie distrusă“, clama bătrînul și morocănosul Cato, și așa au și făcut. Apoi au urmat cele trei războaie civile în care soldații romani s-au luptat unii cu alții. Caesar și ginerele său, Pompei, s-au alăturat luptei iar ostilitățile s-au încheiat cu victoria lui Octavian, strănepotul lui Caesar, la bătălia navală de la Actium, împotriva lui Antoniu și a Cleopatrei. Odată cu schimbarea numelui lui Octavian în Augustus, *Pax Romana*, era asigurată de soldații romani care au depus un jurămint față de el în calitate de „Imperator“ (comandant al trupelor) atunci cînd i s-au alăturat, pe care și-l reînnoiau în ajunul fiecărui an nou. Din

acest moment, nimeni altul decât împăratul nu putea fi numit „Imperator“, și nimeni altul decât împăratul nu putea putea primi titulatura de Victorios. Înainte, generalii cunoscuți puteau fi numiți „Imperator“ și puteau fi numiți Victorioși de către Senat. Augustus a avut grijă ca nici un alt general să nu mai îndrăznească vreodată să treacă Rubiconul și să amenințe Roma. Armata romană a devenit una de apărare, cu bazele în provincie și prea statică pentru a-și forma o bază militară de atac.

În Roma, acest potențial rol a revenit Gărzii Praetoriene create de Augustus, pentru a-i apăra pe *princeps*, dar care s-a implicat din ce în ce mai mult, dacă nu chiar în „desemnarea împăraților“, devenind cel puțin o forță al cărei consimțământ (de obicei asigurat de către „donatives“) era o condiție *sine qua non* pentru a avea acces legal sau pe o cale ușor ocultată, prin candidaturi succesive și de succes la funcția de principe (fiecare dintre aceștia ridicând prețul). Garda Praetoriană, stabilită în centrul puterii precum Brigada de Gardă în Londra, nu trebuia să poarte uniformă de serviciu și, spre deosebire de – dar cine poate ști cu certitudine? – Brigadă, constituia departamentul de diversione al imperiului. Nero, atunci când alte strategii eșuau, s-a folosit de unul dintre tertipurile lui pentru a scăpa de mânia. În mod similar, el însuși a fost ucis de către un centurion din Garda Praetoriană, iar cei doi tribuni, Chaeraea și Sabinus, care au dat prima și a doua lovitură, ucigându-l pe predecesorul său, Caligula, au făcut de asemenea parte din Garda Praetoriană. În sfârșit, dar sigur, Garda Praetoriană, într-o scenă foarte apreciată la Hollywood, ar fi vândut Imperiul la licitație. În mod misterios, nu s-a oferit foarte mult – debitul revenindu-i lui Didius Iulianus, pentru 6.250 denari, plătibili în cinci ani, salariul oferit pentru funcția de împărat în urmă cu un secol și jumătate lui Claudius.

Praetorienii nu și-au primit probabil niciodată banii, deoarece măritul Severus, unul dintre cei mai buni dintre împărații de mai târziu, a mărșăluit spre Roma, restruc-turind Garda.

Garda Praetoriană era prima dintre componentele ce formau sistemul tripartit al armatei romane, care cuprindea trupe de *Milseum* și Ravenna și brigada voluntară de pompieri – *vigiles* –, în cadrul căreia serviciul de șase ani ducea la dobândirea cetățeniei. Romanii nu se omorau prea mult după bărci, acestea nu erau la fel de sofisticate în comparație cu casele lor cu marmură, cu perdele și cu încălzire centrală. Marea lor, Mediterana, era plină de pirați pînă cînd a fost curățată de Pompei, iar comanda vasului revenea ofițerului veteran de la bord, ceea ce a dus la situația (de neconceput pentru englezi) ca St. Pavel să pregătească un voiaj (liber) pe mare, fiind capabil și chiar preluînd comanda. Roma nu a dat nici un Nelson.

Cea de a doua parte a sistemului militar roman era constituit din legiuni, fiecare compusă din 5.500 de bărbați puternici, numărul legiunilor varia între douăzeci și cinci și treizeci, asta vreme de 300 de ani. Ordinul de luptă dat de Tacitus în anul 23 d.Hr., arăta în felul următor: Rhineland 8; Spania 3; Africa 2 (inclusiv Legiunea a III-a Augusta); Egipt 2 (între care, a XXII-a Deiotariana, a fost măcinată de gherilele evreilor conduse de Simon Bar Kochba în anul 132 d.Hr. ceea ce l-a provocat pe Hadrian, pe vremea aceea obsedat de ridicarea la rang de zeu a iubitului său înecat, Antinous, pentru a rezolva o dată pentru totdeauna problema evreilor care aveau propriul lor Dumnezeu gelos și posesiv); Siria 4; Pannonia 2 (superior și inferior, o suprafață întinsă la sudul Dunării și în nordul Dalmației); Moesia 2 (Bulgaria și partea de est a ceea ce a fost Iugoslavia); Dalmația 2. Din această listă lipsesc

legiunile XVII, XVIII și XIX, pierdute de Varus în anul 9 d.Hr. în pădurile din Germania. Aceste numere nu au mai fost niciodată folosite. La totalul lor trebuie adăugate trei sau, uneori, patru legiuni menite să-i țină pe britanici calmi, din moment ce această insulă, împreună cu Germania, Partia și Iudeea (redenumită Palestina de către Hadrian) era o regiune cu turbulențe pentru romani.

Într-un anumit sens, armata romană nu a fost înființată decât de propriile victorii, deoarece Pax Romana a durat atât de mult și a permis o asemenea prosperitate, încât cariera militară a încetat să mai fie una atrăgătoare, iar atunci când infanteriștii voluntari robuști au fost înlocuiți cu recruți fără număr, a fost copleșită de horde de barbari călare. (Atunci când au avut de ales, oamenii au preferat întotdeauna să ducă o viață de cazangii, croitori, oameni bogați, chiar și oameni săraci și cerșetori – rolul pe care îl aveau cei mai mulți dintre evrei în Imperiu – și abia pe urmă soldați și marinari.)

În perioada de început, soldatul roman era un tânăr cu vârsta cuprinsă între 18 și 20 de ani, avînd o înălțime de peste 1,70 m, care nu era nici sclav și nici fost sclav, fără antecedente penale, ce senina pentru un serviciu de douăzeci și cinci de ani, după care se putea aștepta să se retragă împreună cu o soție, o fermă și statutul de cetățean roman. Din momentul în care își lua *viaticum*, echivalentul șilingului reginei, dar mult mai valoros, și depunea jurămîntul, armata devenea unicul lui scop în viață. Dacă ar fi fost slab și nu era înarmat cu o scrisoare de recomandare sau dacă nu se deranja niciodată să intre în grațiile centurionului său (și în ziua de azi grecii aduc mere ofițerilor lor), ar fi ajuns la nunca istovitoare de spărgător de piatră și îndemnat să facă tot ceea ce în armata zilelor noastre britanicii numesc „comerț” sau, dacă era capabil să se descurce cu cei trei „r”, ar fi putut

să ajungă la „birouri“ și să devină bibliotecar sau funcționar. În armata romană, o afacere bună putea fi aceea de săpător de șanțuri, potcovar, geamgiu, tăietor de lemne sau turnător, iar un funcționar putea fi însărcinat cu ținerea banilor soldaților puși într-un depozit (în 89 d.Hr. în Mainz, acesta ajungea la o cantitate suficientă pentru ca o legiune să își poată finanța propria rebeliune) sau să lucreze în departamentul de supraveghere ori într-un birou al arhitectului. Iată o scrisoare a unui Julius Apollinaris, scrisă în greaca lui nativă (latina era limba oficială a armatei) tatălui său, în Egipt, în 107 d.Hr.:

Mă descurc foarte bine. Mulțumită lui Sarapis, am ajuns aici sănătos, și pînă acum încă nu a trebuit să mă istovesc crăpînd piatră de construcție. De fapt, m-am dus la Claudius Severus, guvernatorul, și l-am rugat să mă facă *librar*, în propriul lui birou. Mi-a spus „Pentru moment, nu există nici un post liber, dar te fac *librarius legionis* deocamdată, cu perspective de promovare.“ Așa că am trecut direct de la general la *cornicularius*¹³.

Nu toți recruții din armata romană se bucurau de un asemenea noroc în practicarea artei grecești a evitării. Instrucția de bază era deosebit de aspră, incluzînd un marș pe 20 de mile cu un bagaj destul de greu, PT cu sărituri lungi și înalte, pregătire în mînuirea armelor cu scuturi protectoare de proastă calitate, din lemn și lănci de două ori mai grele (avînd gladiatori ca instructori) și scări pentru cai, de cele mai multe ori cu armură grea. Soldatul roman căra o grămadă uriașă de echipament, inclusiv, ca să îl cităm pe Josephus: „...o lance, un scut rotund, un coș și un ferăstrău, un topor împreună cu o curea din piele, o seceră și un lanț, și provizii pentru trei zile“.

¹³ Gradat sub un centurion, avînd sarcini de funcționar

Dușmanii lui – celții, germanii și parții – se manifestau cu mai multă vioiciune în bătălie, dar nici una nu era mai spectaculoasă decât Boudicca (Boadicea), fiica înveninată a regelui Icenei (Suffolk), în carul ei impresionant, dar „atacul constant și hotărît pe măsura pregătirii sale l-a făcut de obicei invincibil pe soldatul roman“. Era celebru pentru obediența și forța sa de viață, dar avea și o voință proprie și nu avea să se supună decât în măsura în care își putea onora generalul; dovadă, succesul uriaș al lui Iulius Caesar, chiar și atunci când au fost depășiți numeric, și când fostul lui bancher Crassus a dat faliment. Iulius Caesar și-a lingușit, intimidat, mituit și lăudat soldații, așa încît, în schimb, pentru farmecul lui, ei l-au urmat oriunde i-ar fi condus, deoarece nu era niciodată plictisitor și întotdeauna profitabil. Cîntau defăimător la adresa lui și, chiar dacă nu erau mulțumiți de pedepsele sale, nu s-au răscolat niciodată. Crassus a fost mai mult decât un simplu bogătaș – cum altfel ar fi putut deveni unul dintre triumviri împreună cu Caesar și Pompei? El reprimase răscoala romanticului Spartacus, în timp ce toți cei din jurul lui își pierduseră cumpătul; făcuse o avere din comerțul cu sclavi; iar mijloacele prin care și-a cîpătat proprietăți imobiliare – cumpărîndu-le de la cei condamnați de Sulla și așteptînd ca acestea să ia foc –, nu l-au făcut să fie foarte iubit de-a lungul istoriei. Planul lui de a cuceri Parthia era unul clasic, în comportamentul declarat nemilitar. Și fiindcă era prea bătrîn, iar Parthia mult prea departe, nemaiavînd răbdare, a apelat la mercenari. A ridicat ancora într-un anotimp furtunos din Brindisi, pierzînd oameni și vase la trecerea apei. A ignorat pînă și opinia publică (formată doar în rîndurile armatei sale demoralizate) certîndu-se în public cu comandanții săi. Această expediție tragică s-a încheiat cu o farsă, arșacizii victorioși au mimat un triumf,

mărșăluind cu articole pornografice găsite între bagajele unuia dintre ofițerii lui Crassus. Capul lui a fost dat regelui Partiei Oroles, în mijlocul unei piese de teatru.

Acest episod subliniază pasiunea romanilor pentru glorie, pe calea armelor – ca și când Charles Clore, nemulțumit de milioanele sale, ar fi pornit o expediție împotriva lui Ho Shi Minh. Dar Crassus, cu toți banii și puterea lui, nu ar fi putut stîrni spiritele pentru o asemenea ieșire dacă armata romană, cu voința și disciplina ei, nu i-ar fi ținut isonul. Voința făcea parte din credința romanilor că lumea era la dispoziția lor și trebuiau să o cucerească și că alte națiuni, chiar și grecii, le erau inferioare. Disciplina era treaba centurionilor. Tribunii militari, adesea tineri care făceau primul pas îndrăzneț în cariera politică, și generalii, numiți de către Senat pe o anumită perioadă și pentru o anumită sarcină, puteau și trebuiau să vină și să plece, dar centurionii defineau nucleul dur și permanent al armatei romane.

Reorganizată de Marius, omul de la cîrnă, cel mai cunoscut și cel mai de succes general al republicii, armata a transformat cetățeanul într-un soldat voluntar profesionist, într-un sens mai cult și mai inteligent decît în oricare altă perioadă, pînă atunci și după aceea. Marius a inventat coorta formată din șase sute de oameni care, grupate cîte zece, forma legiunea. A organizat, de asemenea, un sistem de plăți și alocații ce a devenit standard pentru tot imperiul fiind menținut secole la rînd. A dat legiunilor însemnul cu vulturul, iar soldaților, bani pentru haine și fonduri de înunormintare și ceva în plus pentru cina regimentului.

I-a încărcat de asemenea cu și mai multe echipamente, astfel încît au devenit cunoscuți ca „măgarii lui Marius“. Întreaga „armură a lui Dumnezeu“ ca să folosim tot expresia Sf. Pavel, consta, în afară de „centura de castitate,

platoșă pentru piept a dreptății, scutul credinței, coiful minții și sabia dreptății“, dintr-o sulită și un pumnal ce împreună cu restul echipamentului cîntăreau în jur de 20 de kg, greutatea maximă a bagajului în călătoria cu avionul. Soldatul roman făcea parte dintr-un grup de șase sau zece oameni (sursele se contrazic însă) și trăiau din greu (ce era transformat în budincă sau piine), sare și un vin nu foarte bun. S-ar putea adăuga cîteva legume și, foarte rar, carne, excepție făcînd din cînd în cînd șunca. Ceva cu totul interesant va fi considerat Sf. George, un comerciant de carne de porc din Cappadocia, al cărui spirit creștin a fost irelevant pînă în momentul în care a fost linșat de soldații romani pentru că le adusese carne stricată. „Meseria era una ingrată“, spune Gibbon într-una din notele sale de subsol, „te făcea să pari infam.“ Primul pas al soldatului în ierarhia promovării era să devină șeful popotei sale sau ajutorul acestuia; apoi, avea să devină adjunctul centurionului său și următorul în ierarhie, apoi centurion. Singura posibilitate de a deveni ofițer era să avanseze prin centuriat pînă la prima cohortă. Apoi, avea să fie făcut cavaler și să se retragă, după cum rînduiau regulamentele. Centurionii direcționau literalmente traficul prin imperiu; un indiciu – afacerile orașului natal al lui Antinous, Bithynion (astăzi, Boli în nord-vestul Turciei, îngropat sub drumul principal spre Ankara) avea nevoie de doi centurioni ca să controleze traficul. Centurionii în rezervă solicitau funcții înalte (astăzi membrii Corpurilor Regale ale Comisionarilor tind să devină sergenți majori în retragere) sau să se ocupe de siguranță într-un imobil important. Armata romană pregătea soldați pentru *questionarii* – torturatori –, cineva trebuia să o facă și pe asta.

Un centurion, cu toată armura lui, cu o panaș la coif, cu apărători la picioare, cu armura greoaie zăngănind de

decorații din campaniile în toată lumea și purtând în mîna dreaptă sceptrul greu al autorității, cu o mică nuielușă la capăt era, pentru majoritatea oamenilor, simbolul evident al puterii romane și, după cum știm din Noul Testament, cel mai accesibil lor. Un ofițer și un gentleman nu ar trece niciodată prin rîndurile centurionilor și, într-adevăr, deosebirea dintre el și alte ranguri a fost resimțită în toate armatele moderne, cu excepția celei israeliene, ce funcționează mai mult ca o armată a Greciei antice. În perioada Republicii, douăzeci și patru de tineri erau aleși anual de către *Comitia* (Adunarea Plebeilor) pentru a sluji în legiunile consulilor, și pentru ca legătura dintre armată și politică să fie puternică. Prea puternică o considera și Augustus, așa că a adăugat fiecărei legiuni o sută douăzeci de cai pe care tinerii gentlemani trebuiau să îi călărească – nu foarte eficient deoarece nu aveau nici scări și nici șa –, și a mai alocat șase tribuni fiecărei legiuni, spre a servi mai degrabă ca adjutanți în tabără, decît ca și comandanți. Un tînăr ofițer cu legături destul de bune – și numai cei cu totul excepționali, ca Marius, ar fi ajuns oriunde fără aceste legături – ar fi fost luat de către general, poate un fost prieten al mătusei sale, acesta ar fi dispus de el, după care ar fi fost numit colonel al unor trupe auxiliare. Aceștia reprezentau cea de a treia componentă a sistemului militar roman – Garda Praetoriană și legiunile fiind primele două – și erau egale la număr, dar nu și la reputație, cu legiunile.

Trupele auxiliare erau ceea ce am putea numi trupe „coloniale“, recrutate din provincii, trimise în altă parte, mai prost plătite, efectuînd un stagiul mai lung, dar alegîndu-se cu cetățenie și drept de vot pentru ei înșiși și pentru familia lor, o recompensă mai generoasă decît, să zicem, cea acordată soldaților *gurkla* din Nepal, care au luptat pentru britanici în cele două războaie mondiale.

(În 1991, când atât de multe regimente de englezi și scoțieni au fost restrinse și desființate, s-a sugerat că Ministerul de Externe să îi recompenseze pe acești mici luptători îndrăgii care trebuiau împiedicați să se prezinte în fața ofițerilor lor superiori aducând fuduliile inamicilor lor în tranșeele de pe Somme.) După cum știm, soldatul roman era, în principal, un infanterist foarte bun, iar rolul cavaleriei, al arcașilor și al aruncătorilor de sulite era adesea jucat de către trupele auxiliare. Totul făcea parte din „sistennul de diversiuni“, din „sistemul de turnătorie“, expresii utilizate de Gibbon de trei ori în descrierea remodelării armatei de către Augustus. Și-a dat seama că afilierile locale ar fi putut fi periculoase, așa că galii au slujit în Spania și în Macedonia, iar spaniolii, în Britania și Iudeea. Galii au fost atât de romanizați, că nu a fost nevoie de nici o legiune acolo.

Mobilitatea în cadrul imperiului a fost una dintre marile sale realizări. Drunurile romane erau într-o stare atât de bună, încît Harold a mărșăluit pe străzile Imperiului din Yorkshire pînă la Hastings în trei zile. Drunurile britanice, pe de altă parte, erau atât de proaste încît, George al III-lea, fiind înfrînt o dată, nu s-a mai aventurat spre nord, mai departe de York, niciodată, în îndelungata sa domnie.

Din acest motiv, distanțele mari nu au fost niciodată un deranj prea mare pentru armata romană, așa încît cohortele – nu li se spunea niciodată legiuni –, trupele auxiliare, adesea utilizînd propriile lor arme tribale și, uneori, meșteșugurile lor speciale, ca aruncătorii de sulite din Baleare, călăreții din Numidia (Algeria), arcașii din Creta, puteau fi mutate cu ușurință în lumea romană. Cei din cohorte erau întotdeauna conduși de tribuni sau prefecti romani, li se cerea să înțeleagă ordinele ce li se dădeau în latină și, în cele din urmă, puteau beneficia de

asemenea de diferite avantaje pe lângă legionarii romani. Englezii secolelor XVIII și XIX la Eton și Winchester au făcut un salt în istoria romană – nu au telegrafiat Ministrului de Externe, din India, *peccavi* („Dețin India“)? – au copiat sistemul de „diversiuni“ al lui Augustus. William Pitt, când a inventat regimentele din Highland, urma un model roman.

Disciplina armatei romane era legendară, presărată cu picanterii și laude din partea istoricilor secolului XIX ca un ecou al predecesorilor lor romani Livius și Polybius. Cea mai cunoscută sau cea mai tenuță era pedeapsa cu decimarea, prin care unul din zece soldați, dintr-o cohortă acuzată de lașitate, era ales la întimplare și ucis în bătaie cu bâtele sau cu pietrele de soldații dintr-o altă cohortă; de fapt, asta nu s-a întâmplat foarte des și abia dacă există mărturii în acest sens în Imperiu, însă Octavian, după cum vom vedea, s-a folosit de această practică în Războiul dalmat din anul 34 î.Hr. (Nu era, după cum vom vedea, un om foarte drăguț.) Caligula a încercat, desigur, să impună decimarea, dar ordinele lui au fost nesocotite. Biciuirea era o pedeapsă mult mai obișnuită și, pentru mulțimi mai mari de oameni, înlocuirea grîului cu orz în alimentație; iar aceasta, împreună cu o reducere a rației pentru captivi, era pedeapsa preferată a lui Julius Caesar. Un istoric german modern sugerează ideea „că răscoala și nesupunerea erau surprinzător de răspîndite în armata romană..., că legionarul roman își rezerva o independență de gîndire și de acțiune mult mai mare decît aceea cu care era investit de regulă soldatul roman”¹⁴.

Iată o relatare¹⁵ a unei răzvrătiri pe care merită să o

¹⁴ *Soldatul roman* de G. R. Watson, Thames și Hudson, 1969

¹⁵ *Britanicul roman* de R. G. Collingwood și J. N. L. Myers, OUP, 1937

detaliem. Împăratul Claudius, care nu era pe atât de prost pe cât ar fi vrut Gibbon să credem, și nici așa de amabil pe cât ni l-a descris Charles Laughton, se hotărîse să invadeze Britania. Iulius Caesar le arătase calea în 55 și 54 î.Hr., dar nu știuse nimic despre minele de plumb care, împreună cu grîul și cu sclavii, făceau ca operațiunea „să le ia fața“, cum se spune în cetate. Pe de altă parte, predecesorul său, Caligula, s-a făcut de rîs prefăcîndu-se că invadează insula – flota sa nu a navigat niciodată – pentru a spăla mîndria imperială, și a le da barbarilor o lecție. Pentru a da de lucru unor legiuni slăbănoage și ca să își obțină un Triumf, Claudius a adunat o forță de 40.000 de oameni formată din legiunile de pe Rin și una din Panonia (aproximativ de pe unde se află Austria acum). Dar, potrivit amintirilor istoricului Dio, armata a refuzat categoric să înfrunte un voiaj pe mare „în afara lunii“. Cînd a auzit de răzvrătire, Claudius l-a trimis pe cel mai bun om eliberat al său, Narcis, care conducea noul secretariat pe care îl înființase (un fel de Consiliu al Armatei) să rezolve situația. Dar soldații nu au fost impresionați. Erau obișnuiți cu vorbăria de încurajare venită din partea *imperatorului* lor cu ocazia celor mai lungi campanii; ca să le vorbească un fost sclav, parcă îi auzim pe centurioni mormăind, era prea mult – sau prea puțin. L-au redus la tăcere cu un fel de strigăte pe care le practicau nuna de Saturnalii, cînd sclavii se îmbrăcau ca stăpînii lor și viceversa, precum soldații romani la sărbătoarea Antoniei în Ierusalim, încoronîndu-l pe Iisus rege al evreilor cu o coroană din ramuri de spin. Cu toate acestea, Narcis trebuie să îi fi lămurit, deoarece revolta s-a evaporat, iar legiunile s-au imbarcat.

Bătălia crucială a fost o treabă de două zile, ceva neobișnuit în războaiele antice, la Medway (despre a cărui

existență generalul roman nu știuse nimic), iar prima zi a fost una rea pentru el. Dar a doua, bună, mai ales cînd a apărut împăratul cu un contingent din Garda Praetoriană și un detașament de elefanți. Inscripția făcută pe arcul de triumf ce îi cinstește victoria arată că, astfel, Claudius nu a suferit nici un fel de pierderi; la Colchester i se supuseseră unsprezece regi. Negăsind nici un oraș suficient de impozant pentru a stabili acolo capitala acestei noi și liniștite provincii, împăratul a pus temelia orașului Verulamium (St. Albans). După trei săptămîni, lăsînd instrucțiuni complicate pentru administrarea Britaniei, s-a întors la Roma, unde și-a adăugat, între nume, pe acela de „Britannicus“. Și-a căpătat de asemenea și Triumful.

Un Triumf roman era un lucru teribil. Era gloria supremă pentru legionarii care mărșăluiau prin oraș cu bastoane în loc de săbii și înfulecau stridii din Baiae (Neapole), țipari de apă dulce, cocoși, rațe, porci și copii și, de asemenea, sîndopîndu-se pe săturate de prostituate. Primeau de asemenea un *donativum*, un dar de bani. Procesiunea urma o rută precisă: formată în vestul orașului, pe Campus Martius (vezi Champ de Mars în Paris), trecea printr-o poartă specială numită Porta Triumphalis, prin Circus Maximus, unde era ovaționată de o mulțime de 150.000 de oameni și se încheia la templul lui Jupiter Optimus, în care victoriosul *imperator* intra pentru a oferi zeului lauri victoriei.

Pe străzi circulau zvonuri descriind scene din campanie, iar învinșii erau purtați prin oraș în fiare și cu trofee la vedere. Jugurtha, regele Numidiei, a făcut o figură splendidă la Triumful lui Marius, în roba purpurie, cu colierele și brățările din aur cu pietre scumpe strălucind în soare și cu capul înconjurat de o diademă albă. A fost condus în lanțuri spre Tullianum, singura celulă de execuție a Romei, depozitat de podoabele sale (ce au

fost date una câte una unui funcționar al trezoreriei) și, îmbrăcat numai cu o zdreanță, a sărit în groapa de dedesubt. Mai degrabă decît să fie supus unui sfîrșit atît de umilitor, Mithridates cel învins, eroul primei opere a lui Mozart, s-a sinucis.

Există o legendă potrivit căreia Marcu, cel mai tînăr dintre cei patru evangheliști, martor la Triumful lui Titus în cinstea capturării Ierusalimului, a fost atît de impresionat la vederea înaltului preot în lanțuri pe un car roman, înconjurat de comorile templului, încît a decis să nu își atragă niciodată mînia Romei. Generalii victorioși depuneau în temple trofee luate de la inamicii lor, unde soldații le puteau cinsti prin ceremonii ale căror renunșcențe se păstrează și în ziua de azi – ceremoniile regimentului, parade victorioase și de stat – sau cum se spune astăzi, „Funeralii“ publice ale marilor luptători ca Wellington și Churchill, ce au loc la St. Pavel în Londra. În Roma, templul lui Jupiter nu era cu mult diferit de Juno Moneta, unde se păstrau rezervele. Este interesant că în timp ce poeții zac la un loc cu regii la distinsa abație Royal Westminster, monunentele victoriilor ce au dus la crearea Imperiului Britanic se află în biserici construite în City, cartierul băncilor care aduc onoarea de mare putere a statului englez.

Roma a decăzut ca un Triumf. În timp ce, ocazional, se ridicau voci împotriva exceselor Jocurilor sau al instituției sclaviei, nimeni nu a criticat costul, grandoa-re și aroganța „triumfalismului“ unui Triumf, nici măcar Cicero. Roma, ce păstra o copie a numărului băta-li-ilor fiecărui soldat pe o tăbliță din bronz, nu uita nicio-dată că Triumful se realiza pe spinarea acestora. Nero a uitat însă, și asta l-a costat viața.

◆ JOCURILE SÎNGEROASE ◆

Jocurile romane descind din cele grecești, a căror sursă de inspirație a fost una de origine religioasă, internațională și pacifistă. Au început în Olympia în 776 î.Hr., rămânând neschimbate timp de 1000 de ani, când au fost sabotate de nesportivul împărat creștin Theodosius. Atletii câștigători primeau drept trofee numai premii simbolice dar, insinuează Cicero, în Grecia erau mult mai bine sărbătoriți decât orice general victorios. Jocurile romane, deși aveau un iz religios și, inițial, un caracter de întreceri sportive, ca alergările, aruncarea cu sulița și pentatlonul, au căpătat în timp trăsături diferite, devenind mai sîngeroase, politice și costisitoare. În era noastră, ele cuprindeau deja lupte pe viață și pe moarte între tot felul de animale sălbatice, între oameni (delincvenți și, mai tirziu, creștini) și animale și, desigur, între oameni – gladiatori, ucigași profesioniști.

Distrația favorită a romanilor era cursa cu carele, chiar dacă uneori se mai întîmplau și accidente – moartea nu avea nici o legătură cu asta. De altfel, cursa cu care era una exclusiv romană. Romulus și tovarășii săi au răpit Sabinele pe o pistă de hipodrom în timpul Jocurilor, în cinstea unei zeități antice, Consus de altfel, în toată istoria Imperiului Roman se desfășurau anual jocuri numite Consualia. La sfîrșit, în imperiu existau cel puțin cincizeci de circuri, și încă se mai descoperă de către arheologi. Cel

mai mare dintre toate a fost Circus Maximus, unde a început marele incendiu în anul 64 d.Hr.; a fost reconstruit de împărații Domițian și Traian, pentru a permite accesul a 150.000 de spectatori, devenind un model (cu dimensiunile de 640 pe 190 de metri) pentru circurile din toată Europa. Se pot vedea aceste circuri sau ce a mai rămas din ele, la Arles, Viena, Triest, Antiohia (fiecare avea o capacitate de 80.000 de locuri, într-unul dintre ele fiind turnat filmul *Ben Hur*) și Cartagina. Arenele de circ private, ca și terenurile de golf de azi cu nouă gropi, erau construite de bogătași pentru prietenii lor. Mai tânărul Plinius avea unul pe proprietatea sa din Toscana.

Centrul Circului Maximus era folosit pentru expunerea trofeelor și a prizonierilor de război, a operelor de artă și a prăzilor deosebite, ca artefactele de la Karnak (de exemplu, Acul Cleopatrei la Londra sau leii din Piața San Marco din Veneția). Nimic nu era prea mareț pentru etalarea pompoasă a puterii, viteza și pericolul în Roma fiind savurate și așteptate cu nerăbdare de toate clasele sociale – sclavi, oameni eliberați, cetățeni, cavaleri, senatori și împărați, și prietenii lor. Oricine se putea așeza, și erau alocate locuri libere și pentru săraci. Caligula se plingea de faptul că nu putea dormi din cauza zgomotului făcut de oamenii de rînd care își cereau locurile în noaptea de dinaintea Jocurilor din dinăuța următoare – cu mult mai distractive decît Wimbledon-ul.

Alergătorii cu carele erau apreciați și li se urma exemplul. Copiii se jucau cu care de jucărie, așa cum se joacă cei de azi cu mașinuțele în miniatură, vîndute în toată lumea. Mai tîrziu aveau să se urce în care trase de oi sau de măgari, prefăcîndu-se că sînt alergători la cursele cu care, precum Nero și Caligula, contemporan cu temuta Boadicea, „căsătorită“ odată în timpul unei mari orgii. Erau de origine modestă, uneori sclavi, dar admirați pre-

cum Nigel Mansell și Sir Lester Piggott, întruchipați într-unul singur, și făceau ceva mai mulți bani (fără să fie impozitați). Unul, pe nume Diolus, ce câștigase vreo 1.462 de curse, a câștigat treizeci și șase de milioane de *sesterti*, asta însemnând cam 15 milioane de lire sterline în ziua de azi; altuia, Scopus, eroul unei epigrame a lui Marțial¹⁶, i s-au dat într-o oră cincisprezece săculeți cu monede din aur. Carele erau împărțite în echipe, Albă și Roșie, apoi subîmpărțite în Verzi și Albastre. Romanii și împărații lor erau susținători înfocați ai echipelor lor favorite: Caligula prânzea cu Verzii, iar Caracalla a pus să fie ucis jokeul unei echipe rivale.

Caii, doi, arareori trei și, în *quadriga*, după cum se înfățișează într-un portal din bronz pe arcada de la Apsley House, în Colțul dinspre Hyde Park, patru, crescuți și antrenați pînă la vîrsta de cinci ani, în grajduri din Capadocia, Sicilia, Spania și Africa de Nord, erau de asemenea celebri, iar aprecierea unui animal pe poziția din stînga interior a unei *quadriga* era esențială atunci cînd era vorba de tăierea unghiului. Nu era timp de opriri la refugiu, așa că sclavii aruncau găleți de apă rece peste osiile carelor atunci cînd ele întorceau. Pînă în vremea lui Caligula, atunci cînd spectatorii puteau privi și paria pe o temperatură de 24 de grade într-o zi, cele patru care alergau și paisprezece tururi de pistă, ceea ce înseamnă aproximativ 5 mile, și aveau osiile destul de înfierbîntate.

Nu se poate face o statistică pentru a arăta numărul de spanioli care se duc acasă după o coridă și își bat nevestele, dar nu trebuie să ne credem psihologi ca să înțelegem starea de catharsis, calmarea animalelor săl-

¹⁶ Într-o cursă a făcut mai mulți bani trăgînd de cau lui decît ar fi făcut câștigînd cursa

batice, indusă după ce au asistat ore întregi la moartea singeroasă a animalelor sau a oamenilor, a *fortiori* cu cât mai crudă, mai lentă, cu atât mai ritualizată. Iulius Caesar a inventat lupta cu taurii ca pe o altă probă în cadrul banchetului sadic al Jocurilor romane. În mod straniu, nu arăta decît indiferență, la nivelul puterii sale, ori de cîte ori asista la Jocuri, în mod fățiș uitîndu-se pe actele lui în loc de a privi în jos, în groapa cu sînge, atrăgîndu-și un tip de comentarii ce s-ar fi făcut la adresa unui prim-ministru care ar fi fost surprins cufundat în mapa lui de corespondență oficială la Finala Cupei Wembley. Oricum, înțelegea perfect, în calitate de tînăr aflat în vîrfurile carierei politice, punctele maronii ce trebuiau marcate plătînd gladiatori. În calitate de edil, prima funcție pe scara politică era să ofere un spectacol (împrumutînd bani de la Crassus), întreținînd 300 de perechi. Gladiatorii mai serveau de asemenea și ca gărzi de corp și mai erau folosiți de către amicul și consilierul său personal, Claudius, în diferitele lupte politice și de grup în ultimii ani ai Republicii, determinîndu-i pe romani să accepte mai ușor regimul impus de Augustus.

Gladiatorii, care inițial evoluaseră ca parte a unei ceremonii de funeralii oferite de către un fiu recunoscător în memoria părintelui său, deveniseră atît de importanți, încît exista chiar și o profesie, *auctoreamentus gladiatorum*, și un antrenor de gladiatori, *lanista* (în etruscă, sinonim cu măcelar sau călău) ce putea deveni bogat și puternic, deși niciodată acceptat de către societate; deoarece, deși romanii, „care de la primul la ultimul dintre spectatori, și nu ca grecii care îi apreciau doar pe cei mai buni actori ai lor, apreciau enorm luptele“, nu erau deloc mîndri de gladiatorii lor. De exemplu, niciunul nu și-a văzut chipul bătut pe o monedă. Cu toate acestea, erau admirați și, pe zidurile orașului Pompei s-au găsit ofrande cu mesaje de dragoste pentru ei. Din cînd în cînd, ca și bulldogii în

Anglia secolului XVIII, supraviețuiau și au fost subiect de caricaturi în care erau înfățișați șchiopătind prin saloanele bătrinelor nimfomane romane, cu ochii urduroși, trupurile contorsionate și fără o ureche, făcând obiectul disprețului și nu al compasiunii.

Pliniu era plictisit de Jocuri; Cicero se pronunța în favoarea lor cu anumite rezerve; Claudius, un moliiu flecar și snuorcăit dar, după cum vom vedea, foarte șiret, le adora dar ca un vicios; Caligula era obsedat de gladiatori și odată chiar s-a luptat cu un inamic înarmat cu o sabie din lemn, numai pentru a-l trimite apoi în arenă cu una adevărată. Numai Seneca a protestat. Iată un bine cunoscut pasaj din scrisorile lui:

S-a întâmplat să intru în momentul maxim al distracției zilei în arenă, în speranța unei diversii mai blinde, un pic de comedie, un pic de relaxare, în care ochiul uman să își găsească alinarea după o baie de sânge uman. Nu, nu, nici pe departe. Toate luptele anterioare abia dacă fuseseră o modestă introducere. Gata cu bagatela asta: acum a devenit pur și simplu măcelărie! Combatanții nu au cu ce să se apere: trupurile lor sînt expuse, goale, în fața oricărei lovituri, și nici o lovitură nu își ratează ținta. Majoritatea oamenilor preferă genul ăsta de luptă, indiferent că face parte din program sau că există o cerere specială. Firește. Sabia nu vine cu scutul și cu coiful. La ce este bună armura? La ce este bun meșteșugul sabiei? Toate astea nu fac decît să amîne pentru puțin timp moartea. Dinuneța oamenii se măsoară cu leii și cu urșii, iar la prînz cu spectatorii lor. Acest măcel din groapă, dintre doi măcelari, nu face decît să îl pregătească și să îl rezerve pe învingător pentru o altă înfruntare singeroasă, moartea fiind singura ieșire a luptătorului. „Dar ăsta sau ăla, sau altul a comis un mare jaf!“ Ei bine? „Și crimă!“. Atunci, în calitate de criminal mer-

ită ceea ce primește: dar tu, ce infracțiune ai comis, creatură nefericită, ca să fii obligat să privești? „Ucide! Biciuiește! Arde! De ce ezită atunci când e vorba de metalul rece? De se să șovăie în fața crimei? De ce să moară într-un mod atât de dezgustător?“ Biciul îi obligă să ia sabia. „Lasă-i să se repeadă unul în altul fără nici un fel de scuturi – să se taie cu piepturile goale!“ Apare o pauză în discurs. „Taie câteva gâturi în timp ce lucrurile merg înainte!“ Ei, haideți, oameni buni, nu puteți vedea cel puțin că lucrurile rele se întorc împotriva celor care le pornesc?

Încântarea față de cruzime, bucuria crudă din această descriere critică a comportamentului romanilor la jocuri arată că mulțimea era sadică, deși acest concept, cu substraturile sale sexuale și cu potențiale sentimente de vinovăție pe care le implică, ca și masochismul, era necunoscut. Setea romanilor de sînge era în aceeași măsură simplă și monstruoasă. Tigrii și leii erau introduși primii în arenă în 184 î.Hr. și erau o lovitură surprinzătoare. Cicero scria că „bestiile sălbatice erau magnifice“, deși observa că mulțimea simțea o compasiune față de elefanți. Respectul față de animalele sălbatice este un fenomen al lumii moderne, dar romanii nu simțeau așa ceva. La urma urmei, în Imperiul Roman erau mai mulți lei, tigri, urși, struți și chiar crocodili, decît în locurile din care proveneau. Costa foarte mult să fie aduși și scoși munai la *munera* – spectacolele extraordinare la care participau personalități importante ca Pompei și Agrippa și, desigur, împărații – prin oponentă față de *ludi*, frecventate zilnic de Caligula¹⁷, unde moartea survenea munai în cazul oamenilor. (Acestea, mai ales bălăile pe mare, cînd mii

¹⁷ În dimineața în care a fost asasinat, deschisese ceremonia Jocurilor, sacrificînd un flamingo, al cărui sînge i-a pătat toga

de oameni luptau pînă la moarte în lacuri artificiale, se adunau și reușeau să verse o mare de sînge).

Jocurile Romane, începînd ca niște comemorări pioase, s-au terminat cu un măcel lipsit de orice respect, în momentul în care (în mod inevitabil) un martir creștin, un călugăr pe nume Telemachus, a reușit să se pună între doi gladiatori, în 402 d.Hr. Praetorul ce prezida și care, probabil, sponsorizase evenimentul, l-a anihilat imediat, dar împăratul de atunci, Honorius, a auzit despre această nefericită întrerupere, după cum îi fusese povestită, și a interzis Jocurile care au mai fost reluate niciodată.

Oficialii aleși – *aediles*, *quaestores* și *praetores*, care conduceau Roma și imperiul – erau obligați să sponsorizeze Jocurile și se alocau bani din trezorerie dar, în cazul în care nu scoteau dublul, puteau fi acuzați de delapidare – un aranjament tipic roman. Jocurile erau o trăsătură a vieții romane, la fel de obișnuită ca băile, apeductele (în care săracii se strecurau în mod ilegal) și impozitele. Cetățenii se foloseau de acest prilej pentru a-și face cunoscute în mod public plingerile în fața oficialilor și a împăratului. Toată lumea știa cît de mult se cheltuise și cine și cu cît contribuise. Publicul de la Jocuri era publicul electorilor, iar prietenii unui tînăr *aedile* aflat pe prima treaptă a ierarhiei politice îi săreau în ajutor pentru ca tovarășul lor să poată organiza un spectacol de calitate.

În sfîrșit, majoritatea cetățenilor romani nu aveau un serviciu permanent, așa că își petreceau zilele bîrfînd, cerșind, asistînd la procese ș.a.m.d. – toți și, dacă nu erau bogați, rămîneau afară și nu în adăposturile închiriate murdare și imputite unde dormeau. Din momentul în care vacanța s-a prelungit de la două luni, la începutul imperiului, la trei luni în perioada lui Tiberius, patru, în secolul II și șase în perioada tîrzie a imperiului, nu exista nici o altă modalitate mai bună de a-ți petrece timpul decît asistînd la acele Jocuri.

**IULIUS CAESAR
ȘI ÎMPĂRAȚII
IULIO-CLAUDIENI**

◆ IULIUS CAESAR ◆

Iulius Caesar a crescut în perioada în care Senatul și poporul roman alcătuiau cel mai puternic stat de pe pământ, când capitala suprapopulată abia putea cuprinde milioanele de locuitori dintre care numai un sfert erau cetățeni cu drepturi depline, când vechile valori romane, ca modestia și cinstea, erau înăbușite de recompensa de pe urma cuceririlor, când corectitudinea și echilibrul unui sistem de guvernare creat în 400 de ani au fost întrerupte de războaie civile, de regimurile și surghiunurile impuse de către dictatori, de cererile generalilor victorioși și de veteranii lor, dornici de pământuri.

Cicero considera că acordul unor cetățeni de înaltă ținută (senatori) cu plebeii ținută la respect, alegând chiar și oficialii mai puternici (consulii, așa cum era el însuși), făcea guvernabilă în continuare Roma și provinciile. Iulius Caesar era unul dintre acei romani abili care credeau numai în ei înșiși, în capacitatea lor unică de a reinstaura legea și ordinea.

Potrivit concepțiilor moderne, Cicero era de dreapta, *optimatus*, iar Iulius Caesar de stînga, *popularis*. Prin viziunile lor opuse, ei reprezintă conflictul republicii de mai târziu, ce a fost în sfîrșit înăbușit atunci când strănepotul lui Caesar, Octavian, a devenit Împăratul Augustus. Cu toate acestea, chiar și el credea în republică; iar sloganul tuturor celor care ar fi condus o armată împotriva

Romei era: „Republica este în pericol. Vino cu mine, eu o pot salva.“

Marius, proprietarul de terenuri din provincie, fără a include nici un fel de posesiuni grecești, generalul populist care a reorganizat armata; Sulla, protejatul său aristocrat falimentat, care a devenit sclav, și s-a răzvrătit împotriva patronului său, devenind dictator; Pompei cel Mare; Marc Antonius, triumvirul; Iulius Caesar și Octavian: toți au propovăduit credința în principiile republicane, distrugându-le și pe acestea, și unii pe alții. Sulla l-a urmărit pe Marius pînă la moarte; Caesar a căzut împreună cu aliatul său triumvir Pompei și l-a dus și pe acesta la pieire; Brutus, prietenul lui Caesar și un vechi camarad de arme, „cel mai nobil dintre toți romanii“, cu un alt prieten, Cassius, l-au asasinat pe Caesar; Octavian, din răzbunare, i-a ucis pe amîndoi, l-a determinat pe Antoniu să se sinucidă și a lăsat-o și pe Cleopatra să facă același lucru. Numai Sulla s-a retras să moară în patul său, iar Augustus a trăit suficient de mult ca toate crimele lui să fie uitate, iar el însuși să devină, din momentul morții sale, un zeu. Sulla, apărut de nicăieri, a fost cel mai cîștigat, Augustus a fost cel mai eficient, iar Iulius Caesar, cel mai celebru.

Gaius, prenumele lui (*praenomen*), Iulius, numele clanului său (*gens*), Caesar, porecla lui (*cognomen*), a fost omul cel mai îndrăzneț din istoria omenirii. „Caesar“ însemna pur și simplu smoc de păr, în mod ironic, deoarece, amîndoi, și el însuși, și nepotul său, sufereau de calviție – Caesar punînd mare preț pe dreptul său de a purta o coroană de lauri pe cap, iar Augustus, o pălărie din paie în formă de sombrero, pentru a-și ascunde chelia. Caesar era un chel cochet, pe cînd Augustus purta pe cap o pînză țesută în casă de către sclavele lui.

Iulius Caesar a avut norocul să aibă o mamă patri-

ciană, Aurelia, care a avut suficient de mulți bani pentru a-l îndruma pe *cursus honorum* – o carieră politică – și a trăit suficient de mult, pînă la vîrsta de 70 de ani, ca să își vadă băiatul cucerind Galia. Este improbabil ca el să fi fost născut printr-o „cezarionă“ deoarece, deși această operație salva uneori copilul, mama supraviețuia foarte rar. Caesar a fost un tinăr plin de curtoazie și de farmec, cu trăsături puternice, dar delicate și cu ochi de vultur. De asemenea, bunicul său, Gaius Iulius Caesar, își căsătorise nepoata, Julia, cu un cavaler din provincie, Marius, ce aterizase din trecutul lui provincial la guvernarea nordului Spaniei. Acolo a acaparat mine și astfel a devenit bogat, dar nu a avut suficiente conexiuni pentru a putea accede la poziția de consul. În schimbul mîinii ei, Marius a fost nevoit să plătească pentru primul pas al fratelui acesteia pe scara politică, în calitate de *aedile* (consilier al orașului) și a înzestrat-o pe ea – un aranjament tipic roman. A ținut Marius și-a ridicat prestigiul politic onorîndu-și înțelegerile cu cuscii, făcîndu-l astfel pe Iulius Caesar preot al cultului lui Jupiter¹, la vîrsta de 19 ani.

¹ Cultele Romei sînt confuze, dar Jupiter era zeitatea supremă. Finalul Triumfului a avut loc la templul acestuia, la capătul Via Sacra. Fiecare cult își sărbătorea propriul festival și, din moment ce romanii erau inebunați după spectacole și ceremonii, iar în absența tabloidelor și a televiziunilor, aceasta era singura cale prin care un politician se infățișa în fața electoratului. Mai tirziu, prin mită, folosind bani împrumutați de la Crassus, Caesar a reușit să fie ales *pontifex maximus* (echivalentul latin al Papei) și al acestei instituții, iar aceasta, împreună cu viața lui zbuciumată și moartea lui violentă, au inspirat piese foarte bune, avîndu-l ca erou în Evul Mediu. Împreună cu această funcție, venea și o casă în imediată vecinătate a Fecioarelor Vestale, mult mai plăcută decît vechiul *domus* al familiei din *gens Julia* din Subura, aflată acum la periferie.

În același an s-a căsătorit cu fiica lui Cinna, un alt om puternic în Roma – o mișcare nu tocmai inspirată, deoarece steaua lui Cinna era la apus, iar dușmanul său, invincibilul și triunfătorul Sulla, a cerut divorțul. Caesar a refuzat și numai mama sa a mai putut să îl salveze, făcând lobby pe lângă influentele Fecioare Vestale. Caesar nu a ascultat niciodată de nimeni altcineva, iar acest gest nechibzuit era tipic pentru el. Când a devenit un general victorios, a continuat să își asume riscuri, părînd un parașutist din trupele speciale în spatele liniilor inamice, fără a fi escortat, urcînd la bordul navei inamice de unul singur, amenințînd singur un cuib de pirați cu crucificarea, înarînat numai cu îndrăzneală și avînd ca aliat numai hotărîrea lui.

Evitînd brațul lung al lui Sulla, el s-a înrolat în armată și a cîștigat o medalie pentru salvarea vieții unui alt soldat la asediul acetății Mytilene, apoi a plecat în Bithynia ca să slujească – gurile rele spun că literalmente – pe regele client Nicomedus. În jurul lui Caesar a plutit întotdeauna un aer de homosexualitate pe tot parcursul vieții lui, respinsă de biograful său care-l adora, John Buchan; dar ce ziceți de această mai degrabă dulce vinietă din Suetonius:

În timp ce era *praetor* în Africa, avea ca protejat pe fiul unui nobil, pe nune Masintha... cu atît devotament, încît l-a prins pe Juba (fiul regelui) de barbă. Masintha a fost arestat, dar Caesar l-a salvat... și l-a adăpostit în propriile lui apartamente vreme îndelungată. La finalul *praetoratului* său, Caesar a navigat spre Spania, luîndu-l pe Masintha cu el. Leticile (*lictors*) și mulțimea... au avut rol de paravan și nimeni nu și-a dat seama că Masintha era ascuns în lectica lui Caesar.

(Oare ce s-o fi întîmplat cu Masintha?)

Caesar își începuse cariera politică, în mod tradițional, ca procuror în cadrul tribunalului, dar nu s-a remarcat, așa că a plecat în Rhodos pentru a studia oratoria sub tutela lui Apollonius Molon, tutorele lui Cicero. Pe drum, a fost capturat de pirații care jefuiau pe Mediterană – romanii nu s-au remarcat niciodată pe mare – pînă cînd au fost exterminați de Pompei. În urma incidentului descris mai sus, Caesar a insistat ca răscumpărarea să se ridice de la douăzeci la cincizeci de talanți, afișîndu-și (în mod tipic pentru el) impertinența, dependența materială de alții, hotărîrea și triumful – deoarece s-a întors într-adevăr pentru a-i crucifica pe cei care l-au răpit, tăindu-le mai întii, din respect, capul.

A revenit la Roma într-un vas rapid, avînd aproape 30 de ani și visînd la puterea supremă. A devenit *aedile*, a atacat stabilimentul în maniera lui Pompei și a lui Crassus, i-a copleșit pe plebei cu bani și a devenit *quaestor* și *superintendent* al Vici Appia, instituții ce i-au permis să se fălească cu cuști de argint pentru animalele sălbatice de la circ. Cicero a întrevăzut „masca profundă și periculoasă de sub zîmbetul său binevoitor“ (Plutarch). „Percep o înclinație către tiranie în toate proiectele lui dar, pe de altă parte, cînd îl văd așezîndu-și părul cu atîta grijă și scărpinîndu-se în cap cu un singur deget, abia dacă îmi pot imagina că un asemenea om ar putea să conceapă un plan atît de mare și de fatal ca distrugerea bunăstării romane“. (Frumoasă observație!)

La vîrsta de 34 de ani i s-a încredințat o comandă în Spania, dar pînă la campaniile din Galia, în Roma a fost cunoscut mai degrabă ca un mare demagog decît ca soldat. În ultinuii ani ai republicii, un om care ținea la funcțiile înalte și pronuțătoare ale politicii avea nevoie de o armată ca să îl urce și să îl mențină acolo. Pentru o armată avea nevoie de o funcție de conducere și de o

campanie. Armata romană cîștiga aproape întotdeauna. Eșecul lui Crassus în Parția², cimitirul celor mai renumiți comandanți, a fost extraordinar. Un general cu legiuni în provincie putea oricînd să crească, avea mai multă putere, pe o perioadă mai lungă, decît un consul care stătea în Roma. Putea să pună sau să răstoarne regi și căpetenii, să semneze tratate, să stabilească granițe, să crească, și să își însușească taxele, să estorcheze bani pentru protecție, (un procedeu favorit al ducelui de Marlborough) și să facă avere din vânzarea prizonierilor de război ca sclavi – propriul lui cîștig suplimentar. Generalii romani își depășeau adesea atribuțiile, deși comunicarea dintre ei și Senat era la fel de eficientă ca aceea dintre Chatham și generalii lui sau dintre Pitt cel Tânăr și amiralii lui din secolului XVIII. Odată *en poste*, un general roman putea hotărî că era spre binele Senatului și al poporului Romei să transforme triburile de aici în „aliați și prieteni” recunoscuți – o desemnare oficială – și să treacă frontiera pentru cucerirea și mai multor teritorii și a bogățiilor; căci romanii se considerau singura putere civilizată și, în consecință, aveau dreptul să cucerească, scopul lor imediat fiind îmbogățirea rapidă și realizarea de venituri din tribut. O campanie de succes avea să fie sanctificată prin ridicarea unui templu în Campus Martius, conținînd trofee (armura pentru corp) dușmanului învins și egoul generalului satisfăcut de aclamarea de către trupele sale ca *imperator*; și prin celebrarea Triumfului, la a cărui sărbătoare (și jocuri) participau și plebeii.

Caesar și-a petrecut o șesime din viață – nouă ani – în Galia. Luptele erau sporadice, adesea sălbătice și crîn-

² Lovitura parțiană un călăreț dintr-o formație reală sau falsă se întoarce în șa și aruncă o sulită. Așa s-a întimplat în cazul bietului sau, mai degrabă, bogatului, bătrînului Crassus

cene, uneori obositoare, ca în cazul asediului Alesiei, astăzi, Alise Ste Reine în Burgundia. Caesar câștiga deoarece legiunile sale erau profesioniste, iar forțele triburilor galice – oameni uiași, curajoși și însetați de sînge – au fost ușor de demoralizat; lacomi, scindați și împovărați de propriile soții și copii. Deși Galia era mai aproape de Italia decît Spania, numai Galia Cisalpină – în mare, cîmpia Lombardiei și „Provincia“ (Provence) – au fost romanizate. Galii erau temperamental opuși romanilor, fiind nerăbdători, inconsecvenți, galanți și creduli. Cînd li s-a făcut botezul vinului de către romani, au devenit atît de încîntați, încît ar fi dat un sclav pentru o *amforă*.

În Muzeul de la Vatican există o statuie mai mare decît mărimea naturală a comandantului trupelor galice care a fost capturat. Are barbă, cu mustați grele, îmbrăcat în haine zdrențăroase, cu o manta peste umeri, cu o platoșă mare din argint pe piept; capul îi este aplecat și are o expresie abătută, de învins, pe chip – nu e de mirare, din moment ce mîinile le are legate în față. (Îngrijorarea noilor îmbogățiți ai Romei era că acest prinț ruinat ar fi putut sfîrși ca bucătar). În trecut, galii purtasera și ei propriile campanii, jefuind Roma în 390 î.Hr. Belgii invadasera și se stabiliseră la sud-estul Angliei trei secole mai tîrziu. Caracteristicile și abuzurile acestor barbari au fost consemnate de istorici, fiind cunoscute lui Caesar.

„Galia“, după cum știe orice elev latin, „este împărțită în trei părți...“ Cu această frază începe povestirea lui Caesar despre cucerirea lui din *De Bello Gallico* și, adesea, ajunge la concluzia pe care au tras-o mulți oameni, referitoare la lumea antică, dar citatul merită reprodus în continuare, deoarece este o descriere excelentă a geografiei și a demografiei țării pe care se hotărîse să o supună, dar și ca un exemplu al clarviziunii generalului

și a stilului său concis. (Oricine poate vedea că nu era făcut să fie avocat.)

....trei părți locuite în mod corespunzător de belgi, aquitani și de oamenii care se autodenumesc celți, deși noi le spunem gali. Toți aceștia au limbi, obiceiuri și legi diferite. Celții sînt despărțiți de aquitani prin riul Garonne, iar de belgi prin Marna și Sena. Belgii sînt cei mai viteji dintre cele trei popoare, fiind cei mai îndepărtați de bine dezvoltata civilizație a provinciei romane, cei mai puțin vizitați de comercianți cu bunuri de un lux ostentativ, și cei mai apropiați de germanii de peste Rin, cu care sînt într-un veșnic război. Din același motiv, helveții sînt cei mai viteji dintre celți, fiind aproape în permanent în conflict cu germanii, fie încercînd să îi țină la distanță de Elveția, fie invadînd ei înșiși Germania.

(Caesar, *Cucerirea Galiei*, Penguin, p. 28).

Galia, ca și cea mai mare parte a Europei, în 58 î.Hr., era o pădure (Latinescul: *foris est* – este afară) așa încît, pînă în momentul în care romanii au început să construiască drumuri, mișcarea trupelor, fără hărți și compasuri, era dificilă, mai ales noaptea, unul din mijloacele preferate de Caesar. Mai mult, comunicarea între trupe depindea de un călăreț rapid, ce nu putea, după cum vom vedea, să treacă întotdeauna. Și pe atunci, natura trebuia îmblinzită – gîdiți-vă la drunul modern pentru mașini, imprevizibilitatea față de catastrofele naturale, ca să nu pomenim de cutremure, inundații și uragane – iar soldaților, peisajul li se părea la fel de înspăimîntător ca și dușmanii lor.

Rezultatul unei bătălii depindea în același timp de disciplina și de hotărîrea oamenilor, ca și de iscusința comandantului. În armata romană, centuionul era cru-

cial. Un centurion cu experiență – și au fost puține expem-
plele în istorie de centurioni înapți – putea face față nu-
mai el la douăzeci de barbari, iar după exemplul lui, se
schimba cursul bătăliei, așa că nu conta dacă romanii
erau depășiți numeric pe câmpul de luptă, așa cum se
întimpla cel mai adesea. Când un tânăr tribun militar
dintr-o familie pe care Caesar o cunoștea este ucis (aces-
ta fiind motivul pentru care el se afla acolo), acesta se
întristează, dar atunci când cade un centurion, Caesar
plînge. Adesea, în povestirea lui, se referă la ei
spunîndu-le pe nume (întotdeauna aveau numai două) și
le acordă citate lungi și pline de afecțiune, observînd că
luptau cu mult mai bine atunci când îi supraveghea el,
deși cel mai adesea el însuși se afla în toiul luptei, iar
odată chiar a ordonat să se renunțe la cai pentru a se
putea retrage. În calitate de istoric al propriilor acțiuni,
era obiectiv și modest, netrecînd peste propriile greșeli,
recunoscînd talentul și elocvența inamicilor lui, deși sti-
lul în *De Bello Galico* a fost unul de propagandă politică
de partid – partidul fiind el însuși.

Prima lui campanie a fost împotriva helveților, al căror
întreg popor era pe picior de plecare, părăsind fortăreața
elvețiană pentru „pămînturile bogate și standardele înalte
de civilizație din valea Ronului“. Depășiți numeric cu
doi la unu, i-a obligat să ducă o bătălie în apropierea
sitului de la Autun, un oraș înființat mai tîrziu de nepotul
său Augustus, unde încă se mai găsesc ruine romane.
(Aici a dat drumul cailor.) I-a izgonit pe helveți și a fost
mîndru de victoria lui deoarece unul dintre triburile lor,
tigurini, ucisese un general roman cu cincizeci de ani
înainte, pe Lucius Piso, care fusese bunicul socrului său,
un alt Lucius Piso; așa că „Caesar avea prilejul să răzbune
o ofensă personală la fel ca și pe aceea cauzată țării
sale.“

Apoi, s-a mutat către Rin, în 55 î.Hr., pentru a zdrobi două triburi germanice ale căror căpetenii veniseră să discute cu el în tabăra lui. I-a atras în cursă, luându-i prizonieri și apoi le-a masacrat armatele lipsite de conducători, justificându-și gestul ce a fost puternic contestat în Senat de către Cato și acoliții lui, susținând că germanii reprezentau un asemenea pericol pentru siguranța Galiei și a Romei însăși, încît un comportament normal nu se potrivea. Principiul „dezbină și condu“ era mai mult o idee politică decît o realitate, deoarece romanii, spre deosebire de britanici în India, erau nevoiți să muncească din greu pentru a-și menține autoritatea, ce depindea de un sistem de alianțe și de clientelă regală. Erau astfel obligați să își apere aliații. Sugambrii din nord-est, îi hărțuiseră pe ubii, aliați ai Romei, care locuiau ceva mai sus pe malul Rinului – pe care Caesar îl numea „limita suveranității romane“, dar pe care a fost nevoit să îl traverseze pentru a le da o lecție. „O traversare cu ajutorul bărcilor a fost în același timp și prea riscantă și sub denuțitatea comandantului roman,“ scria el – un sentiment și o frază foarte caesareană – așa că a construit un pod în imediata apropiere de Coblenz.

Un model al acestui pod, construit de Școala Italiană de ingineri militari, este expus în Muzeul Civilizației Romane din EUR, un cartier deprimant, cu înaltă tehnologie, fără locuitori, în afara Romei. Caesar era mîndru de podul său, pe care l-a descris cu un asemenea lux de amănunte încît urmașilor inginerilor lui le-a fost foarte ușor să îl reproducă. („... întreaga structură era atît de rigidă încît, potrivit legilor fizicii, cu cît mai mare era forța curențului, cu atît mai deși erau stîlpii de susținere“). A traversat podul, pe care l-a construit în zece zile, a ars sate, ferme și recolte ale sugambrilor inamici, a trecut podul înapoi, distrugîndu-l în urma sa și a considerat că,

petrecînd optsprezece zile în spatele Rinului, „a făcut ceea ce i-au impus onoarea și interesele“. Cînd te gîndești la palavrele referitoare la trecerea Rinului în cel de al doilea război mondial, acesta este chiar un moment memorabil.

Soldatul roman era antrenat pentru a fi flexibil; era mai întîi marinar, spartul pietrei și construirea drumurilor fiind ocupația de bază a unui recrut obișnuit, dar se putea specializa în mînuirea mașinilor de război, ca berbecule pentru spart porțile, al cărui capăt funcțional era într-adevăr din metal, în forma unui cap de berbec, sau uriașa catapultă, pe care a proiectat-o însuși Caesar, sau turnul de sediu portabil, sau harponul pe care l-a utilizat într-o bătălie pe mare împotriva venetilor, un trib pe coasta atlantică a Britaniei, care îndrăznise să îi ucidă ambasadorii. Vasele lor înalte cu pînze și cu cîrmă îi surclasau pe romani în bărcile lor cu funduri late și cu vîsle, dar în mijlocul bătăliei vîntul s-a oprit – spre norocul lui Caesar – și după cînavea să comenteze Caesar, „după aceea avea să fie o luptă între soldați“ pe care romanii au cîștigat-o. Pedepsa pe care le-a rezervat-o a fost cruntă; comandanții lor au fost executați, iar întreaga populație a fost vîndută ca sclavi.

Caesar a folosit aceleași vase pentru a invada Britania în 55 î.Hr. Britanicii au auzit despre venirea lui și i-au oferit ostatici, un truc obișnuit pentru a cîștiga timp. L-a trimis pe Conunius, pe care îl numise rege în Atrebatas și care, ca și belgii, ocupase teritoriul de ambele părți ale canalului („oceanul“ după cum îi spuneau romanii), pe teritoriul de astăzi al Normandiei, Wilts și Berks, pentru a anunța hotărîrea lui. A debarcat la Dover. Caesar scria în *De Bello Galico*: „localnicii și-au trimis cavaleria și carele de luptă, ceea ce i-a speriat pe romani, care nu erau obișnuiți cu asemenea telnici de luptă“. (Ce

ciudat să îl auzi pe Caesar strigînd „păzea“.) Dar bărcile cu pînze ale romanilor, pe care nu le văzuseră, îi speriaseră și mai tare pe britanici. Apoi, Commius a revenit cu mesajul cum că rezistența în fața debarcării lui Caesar ar fi o greșeală foarte mare, vina fiind a oamenilor de rînd, care acun fuseseră trimiși acasă toți, ca să își lucreze pămînturile. S-a oferit pacea și s-au oferit și ostatici. Ca și Genghis Khan, Caesar cucerea cu ajutorul reputației lui crescînde, cu mult mai ușor decît cu trupele. Caesar a revenit în Galia întîmpinînd dificultăți, fiind neobișnuit cu fluxul, atît de diferit de Mediterana, tratînd cu morinii (Pas-de-Calais), care s-au gîndit să profite de pe urma necazurilor mărturisite de el, și au trimis o scrisoare oficială Senatului care a decretat apoi un armistițiu de douăzeci de zile. De fapt, expediția fusese un eșec; numai două dintre triburi au trimis ostatici.

Invăzia din anul următor a fost organizată mai bine. În 54 î.Hr., cu cinci legiuni și 2.000 de călăreți, a debarcat la Deal și a fost întîmpinat de un adversar serios la Cassivellaunus (Cadwallader?), Regele herților, Essex și Middlesex, care fusese ales pentru a conduce – britanicii erau pe atunci organizați în mod democratic. Și iarăși Caesar s-a plîns că britanicii și-au folosit carele „într-o manieră neobișnuită, îndrăzneată și demoralizantă“. Ca răspuns, soldații romani au înaintat cu greutate, arzînd satele, iar pînă la momentul cînd conducătorul lor a ajuns la o înțelegere cu căpetenia locală, ambele părți se săturaseră. Cassivellanus a promis ostatici și tribut, iar Caesar s-a retras.

De ce se dusesese acolo de la bun început?

Armata lui era suficient de mare pentru a cuceri o țară cît o cincime din teritoriul Galiei, dar iarăși se retrăsese. Poate că a fost intimidat de ciudatul și neobișnuitul obicei marital și de practicile înspăimîntătoare ale drui-

zilor – inclusiv sacrificiile umane – ale localnicilor britanici, dincolo de disconfortul pe care i-l provocau conducătorii carelor de luptă. Cucerirea Britaniei a fost abandonată pentru un secol.

Pe de altă parte, Caesar trebuia să se întoarcă rapid pentru a se ocupa de Ambiorix, șeful „unui trib mic și lipsit de importanță” din Picardia, dar recunoscut de Caesar ca fiind un tip elocvent și ingenios. Generalul său, Sabinus, tribunii și centurionii de prim rang ai acestuia au consimțit să poarte tratative în afara taberei lor – o mișcare prostească, ar fi spus oricine, în retrospectivă, când au fost înconjurați și masacrați. Purtătorul stindardului și-a aruncat vulturul peste parapet și s-a luptat pînă la moarte, iar supraviețuitorii s-au furișat înapoi în tabără și s-au sinucis. A fost cea mai grea înfrîngere din Galia. Caesar nu fusese de față. Au urmat lucruri și mai rele. Încurajat de acest succes neașteptat împotriva invincibililor romani, Ambiorix a ridicat steagul unei revolte generale și a asediat tabăra de iarnă a lui Cicero. Iar Caesar tot nu era acolo. Mesagerii trimiși către el erau capturați și torturați în fața soldaților romani asediați. În sfîrșit, un gal, care dezertase la Cicero, a convins pe sclavul acestuia, „promițîndu-i libertatea și o mare recompensă”, să ia un mesaj pentru Caesar, la primirea căruia Caesar i-a spus *quaestorului* său Crassus să mărșăluiească pe timpul nopții pentru a-l elibera pe Cicero, trimițîndu-i un mesaj (în greacă) printr-o sulită ce a stat înfiptă în parapet timp de două zile, neobservată.

Galii aveau o armată de 60.000, romanii erau 7.000. Prin tot felul de trucuri, Caesar și-a atras dușmanul într-o poziție dezavantajoasă pentru aceasta, pe partea nefavorabilă a văii, apoi a atacat. Caesar îl blama pe Sabinus, dar îl prețuia pe Cicero – deși oricine l-a putut simți șuierînd ceva destul de înțepător în barbă; trebuie să ne

amintim despre campania din Galia că, deși lungă și anevoioasă, a făcut parte din proiectul lui de a strînge suficient prestigiu politic (și bani) pentru a căpăta puterea supremă în Roma, iar în eforturile lui, ar fi evitat ofensarea oricărui alt politician sau a lui Cicero. Triburile galice erau atît de agitate, că Caesar hotărî că nu putea să riște să își petreacă iarna, așa cum avea obiceiul, în nordul Italiei, participînd la procese și la ceremonii mai puțin solemne.

De Bello Gallico este o narațiune întreruptă, scrisă cu „un condei acid“ și, desigur, nu se referă la activitățile extramaritale și extramurale ale autorului, despre care știm că au fost foarte numeroase din lista amantelor întocmită de Suetonius care, după moda vremii, includea și soțiile și fiicele prietenilor lui. Un om puternic și atrăgător, libidinos și susceptibil, trebuie să se fi distrat copios în afara cîmpului de luptă, după cum spune balada cîntată de soldații lui cu ocazia Triumfului – „încuiați-vă fiicele, romani, șeful nostru cel chel e pe druun“.

În anul 53 î.Hr., Caesar avusese de-a face cu Treveri (în jurul Trierului), dar în 52 î.Hr. cu Vercingetorix, care avea să devină cel mai fascinant și puternic oponent al său din Galia, și care s-a hotărît să opună rezistență. Auzise că Caesar ar fi avut necazuri în Roma. Publius Clodius Pulcher era un amic de rea credință dintr-o mare familie (sora lui, Clodia, amanta poetului Catullus, era și ea o fată rea). Era locuitorul lui Caesar în ceea ce privește afacerile de război, în contradicție cu omul lui Pompei, T. Annius Milo (ostilitățile se intensificaseră după despărțirea dintre cei doi conducători, în 54 î.Hr.). Amîndoi specializați, după moda din Tammany Hall, în strîngerea voturilor. (Clodius arăta suficient de feminin pentru a se deghiza în femeie și a pătrunde la una dintre petrecerile date de Fecioarele Vestale. Soția lui Caesar

fusesse și ea implicată, iar din pricina scandalului rezultat din aceasta, el a divorțat, deoarece nici ea nu era „mai presus de orice suspiciune“.) Clodius fusese ucis de banda lui Milo. Astfel se face că Caesar lupta pe două fronturi, cel politic în Roma și cel militar în Galia. Pentru moment, cel din urmă a devenit prioritar pentru el.

Vercingetorix era venit din Arvenia (Auvergne), iar tatăl său fusese asasinat pentru a nu fi ales rege. Energic, hotărît și lipsit de scrupule, Vercingetorix era comandant al celor opt triburi ce i-au creat lui Caesar o mulțime de neplăceri cu politica pământurilor pîrjolite, realizînd însă, după trei înfrîngerii, că nu se putea aștepta să îi învingă pe romani în cîmp deschis. Soldatul roman nu era un gurmănd, dar tot trebuia să își primească rația de terci, iar dacă grînele erau arse...?

Caesar descrie forțele și campania lui Vercingetorix ca pe a lui proprie – descriere ce îți anunțește de cercetările generalilor germani legate de caracterul comandantului american Patton în cel de al doilea război mondial – și menționează fără ironie sau amărăciune că „l-a întors“ pe prietenul său Connuis, pe care îl făcuse rege, dar care a ajuns la asediul de la Alesia cu un sfert de milion de oameni și călăreți întinzîndu-se pe trei mile. În bătălie – purtînd mantaua lui purpurie, a salvat ziua printr-un atac al cavaleriei. Discursul lui Vercingetorix în fața Adunării galilor din ziua următoare indică o victorie. „Nu am pornit acest război în interes personal, ci în numele libertății naționale și, din moment ce acun trebuie să înui accept soarta, mă pun la dispoziția ta. Dați recompense romanilor ucigîndu-mă pe mine sau predați-mă viu lor, după cum considerați de cuviință.“

Bineînțeles că Caesar îl vroia pe impozantul tînăr viu și nevătămat pentru Triumful său, și l-a păstrat într-adevăr pe Vercingetorix la rece, timp de șase ani, pentru acest

eveniment; la momentul potrivit, se poate să fi încercat, sau nu, să împiedice executarea lui căci, după cum pînă și Buchan admite, romanii nu prea aveau legătură cu gen-eriozitatea sau cu compasiunea. Din această bătălie, fiecare soldat a cîștigat un prizonier de război, pe care l-a putut vinde ca sclav.

Au fost puțini supraviețuitori în cazul rebeliunii ebu-ronilor, despre care Caesar a hotărît că ar fi trebuit să fie ultima de acest gen în Galia pentru ceva vreme. Așa a și fost. Legiuni romane și trupe auxiliare au demarat un val de teroare din Bordeaux pînă în Provence, din Elveția, pînă în Belgia, distrugînd fiecare clădire, ucigînd fiecare vacă ce aparținea celor din triburile rebele. În această campanie a fost ajutat de „tînărul“ Brutus și de Marc Antoniu, așa încît politica de inducere a groazei a ținut. Tribul care a declanșat această ultimă revoltă și-a predat căpetenia lui Caesar, care, deși „de regulă se opunea pedepselor aspre“, l-a torturat pînă la moarte, pedeapsa rezervată rebelilor prin opoziție față de dușmani.

Cu toate că în Roma era considerat a fi unul dintre „populares“, Caesar a acceptat scuza de apărare pentru triburile ce își cereau scuze și, în sfîrșit, se supuneau, motivînd că revolta lor se datorase influenței demagogilor din proletariat. Oricare ar fi fost politica lor locală, romanii susțineau întotdeauna organizarea inițială a teritori-ilor străine, asigurînd cetățenie numai celor bogați – ca părintele Pavel din Tars, Cilicia, care a instaurat monop-olul pe lină. Cînd a apreciat că Galia era într-adevăr ocupată, Caesar a împărțit cadouri colaboratorilor loiali și i-a încurajat să urmeze stilul de viață roman. Aceasta a ținut deoarece timp de trei generații bărbosul și belig-erantul Asterix a devenit spilcuitul, impecabilul Q. Tul-lius Crassus, dînd petreceri pentru ofițerii garnizoanelor locale în vila sa proaspăt construită, bătută cu mozaicuri,

picturi murale, încălzire centrală și draperii, ca acelea escavate pe insula unei văi a grațioasei Veneții, în Limoges, la muna o jumătate de oră de locul în care scriu eu. Într-adevăr, Galia a devenit curînd provincia favorită a romanilor. Împăratul Claudius s-a născut în Lugdunum (Lyons), Hadrian a fost aclamat împărat în Lutetia, capitala Parisii, iar strada St. Jacques, ieșirea din Paris spre sud, ce duce, ca toate drumurile, la Roma, este un drum roman. De la romani au învățat francezii arta cultivării viței pentru vin, o artă redescoperită în secolul XVIII de către un olandez care a constatat că suculu de struguri trebuie să i se adauge sulfură pentru a ucide bacteriile ce îl strică. Romanii își curățau butoaiele de vin cu foc și puteau garanta păstrarea unui vin bun în amfore timp de douăzeci de ani. Ausonius, profesor de retorică în Bordeaux, a avut un prieten care a „luat-o pe cărări“ – cum spun australienii despre aborigenii ce devin absenți fără să plece – și fiind un om cu mare influență a cerut Romei să îl găsească. Descoperit într-un bar în Barcelona, amicul a refuzat să se întoarcă, dar a trimis un mesaj lui Ausonius spunînd, „Cultivă-ți vița de vie.“ (De atunci, Chateau Ausone³.)

Odată cu încheierea războaielor galice, dușmanii lui Caesar din Roma, dintre care se remarcă consulul Metellus, au încercat să îl deposeze de legiunile lui. În timp ce era plecat în campanii, Triumviratul din care el a fost cea de a treia parte nu mersese tocmai bine. Pasiunea lui Pompei fusese absorbită de soția sa Julia, care murise și pe care o plăcuse cu adevărat, și refuzase o altă alianță cu familia lui Caesar. (Căsătoriile la acest nivel politic

³ Sint îndatorat răposatului Israel (Lord) Sieff pentru această anecdotă, despre care sint sigur că are o bază reală

erau pur politice.) Crassus, bătrînul brutar, cedase în fața Partiei (oaia neagră a Romei), unde a fost învins și decapitat; capul său, trimis la Atena, a fost tăvălit pe o scenă. (În vremuri mai bune, Pompei i-ar fi plătit lui Caesar datoriile către Crassus, cu o taxă specială pentru Asia.) Fără armată, (după cum avea să observe Caesar mai târziu, în timp ce veghea romanii morți în urma bătăliei de la Pharsalus, unde îl învinsese pe Pompei), un general nu era cu nimic mai bun decît un criminal. („*Hoc voluerunt*“, și a mai spus – „A fost ideea lor“.) Senatul l-a votat pe Pompei consul unic, și la procesul lui Milo, omul său, pentru uciderea lui Clodius, omul lui Caesar, a amenințat curtea cu soldați. (În Roma republicană nu existau forțe ale poliției.) Milo îl angajase pe Cicero ca să îl apere, dar acesta a fost singurul mare eșec al marelui avocat, iar cînd i-a trimis clientului său discursul pe care nu a reușit să îl rostească, Milo a răspuns din exilul în Marsilia că se bucura, altfel nu ar fi avut prilejul să savureze barbunii (peștii) locali.

Războiul Civil nu a fost într-atît un rezultat al rivalității dintre Caesar și Pompei, cît al aceleia dintre Optimates și Populares. Senatul votase, cu 370 la 22, la propunerea noului reprezentant al lui Caesar, un centurion falimentat pe nume Curio, ca și Caesar și Pompei, să abdice de la funcțiile lor de conducere. Pompei a ezitat, apoi, susținut de Metellus, a acceptat să preia comanda tuturor forțelor terestre din Italia. Caesar era amenințat. Trebuia să acționeze. A părăsit Ravena și a preluat un oraș numit Ariminum (Rimini); acolo s-a strecurat afară în timpul unui banchet, împreună cu cîțiva prieteni, în miezul nopții, și a traversat un nîc pîrîu, a cărui localizare este acum necunoscută, dar despre care istoria spune că ar fi Rubiconul, mormăind, după cum se spune, „Zarurile au fost aruncate“ – deoarece trecuse granița italică.

Prima lui acțiune a fost aceea de a „elibera“ cîtiva cai pe o pajiște de partea cealaltă. Războiul Civil începuse.

Caesar avea o reputație de învingător, deși începuse cu o singură legiune și fără bani, trupele erau atrase de el ca fierul de magnet. Și-a luat plinul de bani din tezaurul Forumului și i-a trimis lui Pompei mesaje prietenoase. L-a întilnit pe Cicero, decanul intelectualității din Optimates, și i-a permis să se alătore în deplină siguranță rivalului său. Războiul s-a extins pînă în Africa și Spania, apoi în Grecia, Egipt și Asia (Turcia de vest), dar Caesar triumfa. Spre deosebire de dictatorii anteriori, în a căror funcție deosebită fusese ales în 46 î.Hr., se purtase cu o deosebită curtoazie și clementă față de amicii lui romani învinși. Acasă își folosea puterea excepțională de a elibera datornicii și de a rechema exilații. Atunci cînd Pompei a fugit în Egipt, după ce a pierdut bătălia finală din Thesalia, și a fost ucis de tutorii tinărului rege, Caesar l-a plîns împreună cu restul lumii romane.

Regele băiat din Egipt avea o soră, o macedoneancă, la fel ca toți Ptolemeii, la vîrsta de 18 ani, mai mult deșteaptă decît frumoasă, dar plină de farmec, mîndrie, ambiții și curaj. Iat-o pe Cleopatra. Fusese alungată de clica fratelui ei, dar auzind de sosirea noului cuceritor în Alexandria, a făcut tot posibilul să pătrundă în palat și s-a prezentat în fața lui Caesar. Așa a început cea mai cunoscută relație din istoria lumii. Dar nu și-au petrecut următoarele două luni, după cum o spune legenda, într-o croazieră pe cursul Nilului căci, deși Caesar era fermecat de ispititoarea prințesă, mai avea și alte lucruri, mai puțin agreabile, de făcut. Fiul lui Mithridates invadase provincia romană Cappadocia, iar Caesar l-a învins într-o campanie fulgerătoare, redată într-o scenă de graffiti pe o roată de car în Roma (unde era mare nevoie de el): *Veni, vidi, vici*. Cuvintele lui Caesar au fost întotdeauna concise și niciodată drăgăstoase.

Milo cel temut, conducătorul partizanilor Optimates, se întorsese în Roma, iar problemele lui cu legea fuseseră sabotate. Propriii lui veterani erau atît de supărați, încît au mărșăluit spre capitală, cerîndu-și plata pentru demobilizare, iar Caesar s-a întors exact la timp pentru a-i opri cu un discurs ce începea în felul următor: „*Quirites*” – cetățeni – ceea ce însemna că nu se mai putea adresa lor în calitate de soldați ai lui. L-a privit pe Cicero descălecînd și l-a însoțit pe o distanță de cîteva mîle. Trebuia să traverseze marea spre Africa pentru a-l zdrobi pe socrul lui Pompei, apoi să ajungă în Spania pentru a lupta cu fiii lui Pompei. Senatul i-a conferit cel de al cincilea consulat și, cu fiecare victorie, care mai de care mai onorabilă, mai multe Triumfuri, mai multe titluri, inclusiv pe cel de „Liberator” și, în sfîrșit, în februarie 44 î.Hr., acela de „Dictator Perpetuus”. (Spre deosebire de Augustus, el nu a refuzat nici unul dintre aceste titluri.) Luna Quintilius a fost redenunită după el, iulie. Pentru unii dintre romani, toate acestea erau prea de tot. În februarie, Idele din martie nu erau departe.

Caesar s-a bucurat de putere și de capcanele acesteia. I-ar fi plăcut să conducă republica o veșnicie și spunea despre Sulla că a fost un idiot pentru că a abdicat de la dictatură. Mai mult decît *auctoritas* și *potestas*, din poziția lui s-a bucurat de *dignitas* – stima acoliților săi – și numai pentru a păstra acest lucru trecuse Rubiconul. Nu vroia să fie rege sau împărat al Romei, și nici nu intenționase să înceapă o dinastie. Într-adevăr, o lua ca pe o ofensă din partea oricui l-ar fi numit rege, refuzînd o coroană regală atunci cînd i-a fost oferită, spunînd „*non Rex sed Caesar sum*” („Nu sînt Rege sînt Caesar.”) Octavian, fiul său adoptiv și nepot, a fost testamentarul său și nu moștenitorul lui politic, și nu a fost intenția lui Caesar ca acesta să negocieze astfel încît să devină Împăratul Augustus.

Caesar nu a fost vreodată, precum precedesorii (Marius și Sulla) sau succesorii lui (Octavian, Tiberius, Caligula, Claudius și Nero) dictatori înainte de el și împărați după el, în cadrul unei dinastii pe care să o fi stabilit în mod conștient, crud, răzbunător sau lacom. Victoriilor sale nu le urmau niciodată persecutarea altor romani, nici un fiu nu a fost deposedat de averea lui, nici un soț nu a fost încornorat din răzbunare – iar majoritatea celor care i-au aplicat cele douăzeci și șapte de lovituri de cuțit pe 15 martie în anul 44 î.Hr. îi erau prieteni. Caesar era un radical, dar nu un visător. Măsurile lui erau practice, precum reforma calendarului ce se menține și astăzi, autonomia municipalității, raționalizarea dărilor în grâne (asemănător gândirii ce a stat la baza propunerii de a abolii alocația pentru copii în Marea Britanie din ziua de azi), codificarea Legii Romane, noul port de la Ostia, asanarea mlaștinilor, fondarea a douăzeci de noi orașe, transformarea orașului stat oligarhic Roma într-o capitală eficientă și serioasă – mai întâi a Romei, apoi a întregii lumi romane – și așa mai departe. Când a fost ucis, plănuia să extindă lumea romană, și vroia în special să supună Partia și să își răzbune prietenul, Crassus. Îi înnebunise pe Optimates, mărinind numărul oficialilor – *aediles* de la patru la șase, *quaestors* de la patruzeci la șaiszeci – și umflând Senatul cu 900 de membri, incluzând oameni de afaceri, gali loiali și chiar centurioni, astfel lărgind aria puterii și reducând cîștigurile și avantajele aristocrației. Aceste măsuri, împreună cu nervozitatea crescută din ultimele sale zile de viață, au dus la uciderea lui.

E posibil ca Caesar să fi refuzat o coroană; această practică era adesea regală și *măretia* lui era una alunecoasă. Jocurile il plectiseau – dar chiar trebuia să fie văzut în loja sa citindu-și corespondența? Un grup de

senatori cu un orgoliu și mai mare au venit către el, dar el nici măcar nu s-a ridicat din tronul său de aur⁴. Să fi fost vorba de un pic de nechibzuință? Se spunea în Roma că el ar fi vrut să fie înmormintat în perimetrul orașului. Caesar spusese, nu-i așa, că era nevoie de un rege pentru a învinge Partia. Ce a vrut să spună?

Caesar nu intenționase să participe la ședința Senatului din 15 martie, nu pentru că ar fi ascultat de învățăturile tinerei sale soții (cea de a patra) Calpurnia, ci deoarece nu se simțea bine, și trimisese un mesaj în acest sens la Curia, unde Senatul se reunea pe Tibrul. Dar ei i-au cerut să vină, iar el s-a dus, neescortat și neîarmat. A fost înconjurat de o mulțime de petiționari, unul dintre ei înminându-i un bilet încercînd să îl avertizeze asupra complotului. Apoi, au lovit. Douăzeci și șapte de lovături, după aceea, cel mai îndrăzneț om din istoria omenirii a căzut mort la picioarele statuii lui Pompei. Căii ce fuseseră eliberați au fost văzuți ulterior plîngînd.

Plebeii au văzut asasinarea eroului lor ca pe o răzbunare din partea patricienilor, posibil prima dintr-o serie de *lovituri*, pentru a reciștiga autoritatea pe care Caesar le-o luase. S-au ascuns în locuințele lor, cu obloanele trase: Roma tremura. Cicero aranjase o înțelegere între partizanii lui Caesar și republicani, prin care asasinii aveau să fie amnistiați, iar testamentul și actele lui Caesar aveau să fie onorate. În răgazul astfel cîștigat, Brutus și Cassius, asasinii, luau deja cina împreună cu Marc Antoniu pe colina Capitoliului. Testamentul ce l-a amărit pe Antoniu, numindu-l pe Octavian moștenitor, lăsa fiecărui cetățean 300 de *sesterți*, iar grădinile lui de pe celălalt mal al Tibrului, poporului Romei. Discursul

⁴ Un fotoliu foarte larg.

lui Marc Antoniu pentru Caesar a ajuns pînă la noi în numeroase variante, în afară de cea a lui Shakespeare. Suetonius spune că a fost scurt, iar Dio Cassius că ar fi fost lung. Orice s-ar fi întimplat, reacția mulțimii i-a determinat pe Brutus și pe Cassius să părăsească Roma.

Cel mai celebru asasinat din istorie a fost și cel mai ambiguu. Este posibil ca ambii complotiști să fi intenționat reînstaurarea instituțiilor șubrede ale republicii; nu au reușit decît să pregătească scena următorului război civil, a cărui victorie avea să îi anestezieze, în sfîrșit, înaintea unei morți liniștite.

◆ AUGUSTUS ◆

Strănepotul lui Caesar, nepotul surorii lui, se afla în Illyria, (Albania de azi), cînd a aflat vestea marelui eveniment din Roma. Studia retorica și se pregătea pentru o carieră năvălitoare în vederea presupusului război din Parția. Avea 18 ani. Împreună cu colegul său de clasă, M. Vipsanius Agrippa, fiul unui fermier din Latium, care a devenit camaradul lui pe viață, a traversat la Brindisi și acolo a aflat că era principalul moștenitor al lui Caesar și fiul său adoptiv. Adoptia era un act onorabil și utilizat adesea în Roma, unde doamnele nu erau tocmai filoprogenitive, neagreînd disconfortul nașterii; soții lor nu se plingeau deoarece, cu cît numărul copiilor era mai mare, cu atît se fragmenta mai tare moșia familiei (legea primului născut încă nu apăruse). Fiii adulți de origine nobilă erau, din acest motiv, un lux destul de rar pentru ca un tată cu mai mult de doi copii să poată găsi cu ușurință un părinte mai puternic și mai bogat. Din acest moment, C. Iulius Caesar Octavianus, cum se numea acum, avea să îl numească pe Iulius Caesar zeificat doi ani mai tîrziu, în 42 î.Hr., „tatăl meu“, iar pe sine „fiul divinului Caesar“. A intrat destul de repede și de ușor în rolul conferit prin moștenire.

La început, munele lui părea să fie singura sa proprietate dar, prin testamentul lui Caesar, avea dreptul să își atragă legiunile lui Marc Antoniu de partea lui (Crassus

obișnuia să spună că în Roma nimeni nu își putea permite să se considere bogat dacă nu își permitea să întrețină o armată).

Cicero era înnebunit din pricina acestui băiat, sugerînd că avea să fie un adversar pentru ambițiile lui Marc Antoniu. Au urmat imediat două bătălii pe care Antoniu le-a pierdut. A fugit în Galia. Octavian conducea acun opt legiuni, dar Senatul a refuzat să-i dea munele de consul, așa că a mărșăluit spre Roma. Avea 19 ani. Apoi, pe o mică insulă lângă Bologna, și-a întilnit rivalii, Antoniu și Lepidus; și-au lăsat legiunile în urmă, dar și-au luat cu ei bucătarii. Ai lui Octavian erau acun Q. Rufus, Maecenas (un galant prinț etrurian) și Agrippa; toți de aceeași vîrstă. Primul a fost o dezamăgire, aducea necazuri și a fost obligat să comită suicidul. Agrippa era ministru al lucrărilor în funcție, i-a fost ginere și i-a rămas alături pe tot parcursul vieții, ca și Maecenas, care a fost însărcinat cu propaganda și arta. Din această întilnire a rezultat cel de al doilea Triumvirat, oficial diferit de primul, dar recunoscut de adunare în noiembrie. Înțelegerea era ca Antoniu să păstreze Galia, Lepidus – Spania, Octavian – Africa, Sicilia și Sardinia. Triumviratul avea nevoie de bani pentru cele 45 de legiuni și pămînturi. Cea mai rapidă sursă era exilarea dușmanilor lor, iar limbajul edictului a fost la fel de dur precum și acțiunea. Informatorilor li se promiteau recompense și de nimeni nu se afla în siguranță. Potrivit lui Plutarch, Octavian a argumentat timp de două zile încercînd să îl salveze pe Cicero, aflat în fruntea listei lui Antoniu pentru răzbunarea față de defăimarea lui de către acesta în *Philippice*, dar a eșuat, iar capul și brațul drept al marelui orator au fost expuse pe tribuna din forum. Cicero a murit pentru că nu avea armată, nici *gens*, nici avere care să îl apere. În fața forței, talentele l-au părăsit – soarta tuturor intelectualilor de-a lungul vremurilor.

Războiul civil a continuat. Brutus jefuia prin Grecia, iar Cassius în Asia Mică. Triumviratul i-a învins însă pe amîndoi. Haosul vremurilor – nici măcar istoricii contemporani nu ştiau exact ce se întîmpla – se potrivea cu temperamentul lui Octavian, care era în stare să îşi facă loc prin măceluri către tron, deşi el, personal, nu reacţiona foarte bine la vederea singelui. Octavian l-a decapitat pe Brutus şi i-a trimis capul la Roma pentru a fi aruncat la picioarele statuii lui Caesar. La căderea Perusiei, în 41 î.Hr., a sacrificat 300 de prizonieri de rang înalt, pe altarul zeului Iulius Caesar, „tatăl” său. Octavian cel laş şi setos de sînge a fost greu de identificat în persoana împăratului benign Augustus, o schimbare de personalitate pe care istoricii romani, obişnuiţi să îşi categorisească oamenii în buni şi răi, au considerat-o greu de conceput.

Sextus Pompeius, fiul lui Pompei, a intrat în cerc ca un fiel de rege al piraţilor⁵, iar funcţiilor militare li s-au adăugat cîteva maritale, pentru că în ziua în care soţia lui Octavian, Scribonia, o rudă a lui Sextus, i-a născut o fiică, Julia, despre care foarte multe au rămas în necunoscut, acesta a divorţat de ea. Octavian se îndrăgostise de Livia, cîm vîrstă de 19 ani, soţia lui Tiberius Claudius Nero care, deşi a dat munele a trei împăraţi, a fost tatăl munei al unuia, Tiberius. Cu Livia, divorţată rapid deşi era însărcinată la momentul respectiv, Octavian–Augustus – a trăit fericit pînă la adînci bătrîneţe, timp de 50 de ani. Legătura era importantă pentru el atît din punct de vedere social cît şi politic, precum căsătoria dintre Cornet William Pitt şi Grenvilles deoarece, deşi tatăl lui Augustus era acum un zeu, tatăl său adevărat era un bancher din provincie. Livia era de cea mai bună viţă şi încă din 38 î.Hr. patriciatul începuse să se orienteze către

⁵ Tatăl său curăţase Mediterana de piraţi

Augustus. Cu trecerea anilor dragostea dintre ei s-a potolit, dar Augustus a găsit-o întotdeauna utilă pe soția lui, fie și numai pentru faptul că ea îi aducea fecioare în pat.

În următorii cinci ani, Agrippa l-a subordonat pe Pompei junior, ale cărui legiuni, Triumvirul Lepidus a încercat să le conducă împotriva lui Octavian. Mai priceput la vorbe decât la mînuirea sabiei, Octavian a întors legiunile împotriva lui și l-a izolat pe Lepidus într-un oraș de pe malul mării pentru tot restul vieții, aducîndu-l din cînd în cînd la Roma pentru spectacolele publice. Octavian îl ura, dar nu a îndrăznit să îl execute, deoarece la un moment dat devenise Pontifex Maximus.

Pînă în 33 î.Hr., întrecerea pentru lumea romană era între cununații Octavian și Antoniu. Antoniu se căsătorise cu sora rivalului său, întotdeauna considerată „virtuoasă” Octavia, dar acum depindea, din punct de vedere psihologic și financiar, de extraordinara Cleopatra, care îl subjugase total. Cînd teatrul se mută la curtea reginei Egiptului, istoria devine o mare operă. Cleopatra îl vrăjise pe Iulius Caesar, l-a speriat pe Irod cel Mare, iar acum devenise amanta lui Marc Antoniu, prin care spera să devină stăpîna lumii.

La sfîrșitul lui 34 î.Hr., Antoniu a sărbătorit un Triumf în stil roman pentru victoria sa asupra armenilor, ce a devenit cunoscută ca „Donățiile Alexandriei”. Plutarch descrie evenimentul:

Antoniu mai stîrnea și mari nenumțumiri datorită fragmentării moștenirii sale pe care o dusesese cu sine în Alexandria în interesul copiilor săi. Oamenii au văzut acest gest ca pe unul teatral și arogant, ce părea să sugereze o oarecare aversiune față de propria sa țară. Cu toate acestea, a adunat un număr mare de participanți în arena atleților și a făcut două trombi

din aur, unul pentru el și altul pentru Cleopatra, așezate pe un podiuu din argint, cu tronuri mai mici pentru copiii săi. Mai întâi, a proclamat-o pe Cleopatra regină a Egiptului, Ciprului, Libiei și Siriei și l-a numit pe Caesarion consort al ei. Despre acest tânăr se spunea că ar fi fost fiul lui Iulius Caesar care o lăsase pe Cleopatra însărcinată. Apoi, i-a proclamat pe propriii lui fii făcuți cu Cleopatra, regi ai regilor. Lui Alexandros i-a dat Armenia, Media și Parția, imediat ce ar fi reușit să le cucerească, iar lui Ptolemeu, i-ar fi dat Phenicia, Siria și Cilicia. În același timp, și-a prezentat fiii în fața poporului, pe Alexandros, într-un costum median, purtând o tiară, iar pe Ptolemeu în cizme, o manta scurtă și o pălărie cu boruri largi, înconjurată de o diademă. Cel din urmă purta haine macedonene, asemenea regilor care i-au urmat lui Alexandru cel Mare, iar cel dintâi, haine specifice celor din Media și Armenia. După ce copiii și-au îmbrățișat părinții, unuia i s-a dăruit o gardă de onoare din partea armenilor, iar celuilalt, una din partea macedonenilor. Cleopatra, nu numai de această dată, ci și cu ocazia altor evenimente publice, a purtat o robă ce semnifica fără de tăgadă credința în Isis, și era numită Noua Isis.

Caesar Octavian a raportat aceste gesturi Senatului și, denunțându-l în mod repetat pe Antoniu în public, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a stîrni mînia poporului roman împotriva lui.

(„Antoniu“ în *Vietile* lui Plutarh, Penguin, pp. 54–5)

Cu Maecenas în calitate de consilier, un fel de Goebels, Octavian și-a început campania împotriva lui Antoniu care îl proclamase pe Caesarion fiu al lui Caesar și al Cleopatrei și insinua că Caesarion ar putea fi un eventual uzurpator. Neexistînd legi care să încadreze calomnia în Roma Antică și nici reguli de admitere a probelor

în tribunale, s-a invocat caracterul asasinatului pentru a atrage opinia publică față de care oamenii de la putere erau foarte atenți. Nu puteau evita oprobiul opiniei publice gonind pe străzi în mașini blindate sau dispărînd cu elicopterele. Orice om se putea face auzit în cadrul tribunalelor sau cu ocazia Jocurilor, ori pe străzile publice. Iulius Caesar respinsese protecția, darnici unul dintre cei cinci împărați descendenți ai săi nu au putut fi protejați cu succes de gărzile lor de mînia poporului roman ațîțat de profesioniști.

Octavian l-a învins pe Antoniu prin propagandă, cu mult înaintea bătăliei de la Actium. Mesajul era simplu. Antoniu, altădată un foarte bun slujitor al statului, căruia Octavian îi fusese atît de credincios încît i-a dat prin căsătorie mîna surorii sale, deoarece fusese consul de două ori și de nenumărate ori *imperator*, devenise sclavul unei regine al cărei popor venera reptilele, o regină a cărei insolență abia aștepta să își emită decretele de pe treptele Capitoliului din Roma. El putea dovedi toate acestea. Octavian a scos testamentul lui Antoniu din templul Fecioarelor Vestale, unde oameni importanți își încredințau testamentele pentru a fi păstrate în siguranță, și l-a citit în fața Senatului. Testamentul lui Antoniu îl recunoștea pe Cesarion, pe fiii lui cu Cleopatra și stipula că el însuși urma să fie înmormîntat alături de ea – i.e., și propaganda mergea mai departe, iar capitala urma să se stabilească la Alexandria. O sută de mii de cîpii – înainte de inventarea tiparului – au fost distribuite în întreaga lume romană, denunțînd-o pe Cleopatra ca pe *fatale monstrum*, după cum a spus Horațiu. În toată Italia, comunitățile au jurat credință lui Octavian, personal, mai tîrziu văzut ca un cui la sicriul republicii. Octavian i-a declarat război pe față Cleopatrei și a înaintat către Grecia.

Războiul nu a fost unul religios, politic, etnic sau ideologic, așa cum aveau să urmeze atît de multe în Europa și în Balcani, unde s-au purtat adesea bătăliile războaielor civile romane; a fost o luptă între bande rivale pentru dominație, dar „moșia“ gangsterilor, așa cum a consemnat Vergilius rezultatul, au constituit-o zorii epocii augustiene. În termeni de forță navală și militară erau egali, doar că Antoniu era handicapat prin ceea ce astăzi numim „factorul Cleopatra“, pe cînd Octavian era avantajat de conexiunea cu Caesar. Înainte, în timpul și după bătălie, romanii l-au abandonat pe Antoniu. Bătălia navală de la Actium a fost mai mult pierdută de Antoniu decît cîștigată de Octavian, care se poate să își fi trecut vremea zăcînd pe o colină ce dădea spre golf, holbîndu-se la cer; dar Agrippa a fost acolo. Potrivit lui Dio Cassius, Cleopatra, nerăbdătoare, pripită să ancoreze cu noua ei comoară (în vremea antică, nimeni nu pleca de acasă lăsînd acolo argintăria familiei), foarte tipic pentru o femeie, s-a hotărît să se întoarcă în Egipt; sau i-o fi semnalat Antoniu că trebuie să se retragă? Marinarii lui Agrippa, care nu aveau ruci un fel de pînze pentru a le întinde, prevăzuseră o bătălie navală, o acțiune corp la corp pe vremea aceea, vîslind, lovind, catapultînd și aruncînd cu pietre. Au cîștigat.

Actium nu a fost un final glorios pentru războiul civil, dar era sfîrșitul sau aproape sfîrșitul a 100 de ani de lupte civile între romani. Întregul Senat și ordinul equestre s-au întors în Brindisi pentru a-i aduce onorul lui Octavian, a cărui dominație a puterii, de patruzeci de ani, începea acun în mod pompos. Antoniu și Cleopatra se întorseseră în Egipt, iar Octavian i-a urmat, în august anul următor. În timp ce se apropia, ei i-au trimis cadouri, pe care le-a păstrat, și rugăminți pe care el le-a ignorat. Antoniu i-a amintit lui Octavian, într-o manieră

patetică, de vremurile lor bune petrecute în Roma împreună, o amintire nu tocmai obișnuită pe care a invocat-o în condițiile în care de atunci trecuseră vreo douăzeci de ani, iar Octavian nu fusese niciodată prea încântat de el. Cleopatra a amenințat să se distrugă pe sine și *comoara* ei, dar Octavian nici nu a vrut să audă. I-a trimis un sclav eliberat, iscusit la vorbă, ca să îi arate că era deja îndrăgostit de ea de la distanță, și că distanța dintre ei avea să dispară în curînd. Pe măsură ce Octavian se apropia, soldații lui Antoniu îl părăseau; aflînd de moartea Cleopatrei, el a încercat să se sinucidă; după ce i se spusese că nu era adevărat, a avut suficientă putere să se tîrască în camera ei și să îi moară în brațe.

Decorul era acum pregătit pentru întrevvedereea Cleopatrei cu noul stăpînitor al lumii. Atunci cînd Octavian a intrat în apartamentul ei, ea s-a ridicat din bogat ornamentatul ei fotoliu, unde se așezase cu atenție și cu nepăsare, cu pielea scaldată în lapte evidențiată de doliu, și a strigat, „Salutări, stăpîne, pentru că zeii ți-au dat ție supremația, luîndu-mi-o mie.” Apartamentele ei fuseseră ticsite cu busturi și amintiri de la Iulius Caesar și își umpluse pieptul cu scrisorile lui, pe care le citea încîntată, cu o voce languroasă și muzicală. Octavian nu era impresionat. Apoi se aruncă în genunchi și imploră să i se permită să moară. Dar nici această rugămintă n-a contat pentru Octavian. Poate că o lua în considerare ca participant la procesiunea lui pe Via Sacra; ea ar fi adăugat strălucire Triumfului său, așa că o vroia vie. În mod corespunzător, prezența ei ar fi putut la fel de bine să încingă spiritele. Mulțimea s-ar fi putut revolta... (cînd călăul lui Charlotte Corday, cea care l-a ucis pe Marat în baie, i-a luat capul tăiat de ghilotină, lovindu-l cu pumnul în față, a fost amendat pentru purtare necorespunzătoare.)

Cleopatra l-a păcălit. Nu vroia nici pe departe să ia parte la Triumful altcuiva. Ea știa, din experiența oamenilor în viață – ceea ce nu era nici o problemă în lumea antică – că ASP funcționează. Acesta este un șarpe mic și veninos, adorat în Egipt și Libia, iar înțepătura lui, fatală, garantând, conform sfetnicilor Cleopatrei, deificarea. În literatura lumii, acest șarpe este menționat numai dacă ne referim la Cleopatra. Ea a luat doi. Dio, care povestește acest episod, spune că Octavian a fost cutremurat de moartea Cleopatrei și că a încercat să o resusciteze. Cel puțin, a avut posibilitatea să se recompenseze cu comorile ei. De asemenea, putea face ce vroia cu Egiptul.

Începînd din acel moment, Octavian a devenit bun, iertător – nu s-a purtat oribil decît cu propria sa fiică. Le-a dat drumul copiilor lui Antoniu și ai Cleopatrei, i-a numit în mod pompos Helios (soarele) și Selena (luna), și au fost crescuți de mama lor vitregă, veșnic virtuoasa Octavia. Antyllus, fiul lui Antoniu, împreună cu prima sa soție, Fulvia, și Caesarion, fiind mult prea periculoși pentru a putea fi lăsați în viață, au fost uciși⁶. Egiptul a fost anexat ca posesiune a împăratului, fiind administrat de un prefect. Donațiile Alexandriei au fost evident anulate, dar aranjamentele făcute de Antoniu în Asia au rămas neschimbate. Toate acestea, împreună cu amnistierile și iertările, erau aduse la cunoștința egiptenilor de către Octavian, printr-un discurs în limba greacă. A vizitat trupul lui Alexandru cel Mare și se poate să îi fi rupt nasul din greșală. Erau suficienți bani în trezoreria Cleopatrei, adunați cu atenție din templele ei, pentru a plăti

⁶ John Carter, în ediția Penguin a *Istoriei Romane* a lui Dio Cassius, comentează cum că ei au plătit pedeapsa de a fi fost fii adulți ai tatălui lor

fiecărui soldat un salariu anual. Pe 11 ianuarie 29 î.Hr., uşile templului zeului Ianus din Roma s-au închis. „Republica şi libertatea se sfârşiseră, iar oamenii s-au întors recunoscători spre noul lor salvator”⁷.

Octavian a avut grijă să menţină aparenţa fizică a Republicii. Precum îmbălsămătorii, el a golit cadavrul de organele vitale, umplându-l cu paie, fără să afecteze pielea. Autocraţia lui venea dintr-o serie de funcţii ce i-au fost încredinţate prin vot, dar pe care nu şi le-a asumat niciodată, cum au fost puterea proconsulară şi aceea tribună. După cum explică dl Carter, „strălucirea organizării lui constă în disocierea puterilor într-o instituţie.” Augustus, după cum s-a denumit în 27 î.Hr. şi cum îi vom spune de acum înainte, avea garanţia puterii asupra Imperiului pentru zece ani (cu posibilitate de prelungire); el avea toate puterile oricăror funcţionari ai statului fără plictiseala, nesiguranţa şi cheltuiala pe care o presupunea votul. Vroia ca Romulus să i se spună, dar aceasta avea ecouri de monarhie, ce romanilor le displăcea, fiind astfel oprit. După anul 19 î.Hr., avea „putere de consul fără a fi consul, putere de a fi tribunul fără a fi tribun şi putere de proconsul fără a fi proconsul, deoarece pentru aceasta era *legatus*, care ocupase această poziţie în numele său”. Printr-o serie de conjurări şi trucuri de confidenţă (denunţate de Gibbon), Augustus, care avea Senatul, poporul, armata Romei şi burghezia Italiei la mîna lui, găsi că este de datoria acestora să îl munească Princeps, primul dintre egali, pentru tot restul vieţii sale.

Dio Cassius ne reproduce monoloage imaginare aparţinînd celor doi locotenenţi ai lui Octavian, Agrippa şi

⁷ Din *Grachus către Nero. O istorie a Romei din 133 î.Hr. pînă în 68 d.Hr.* H. H. Scullard, Methuen, 1959

Maecenas, despre cum să se trateze pe sine – 29 î.Hr. – de aici înainte. Agrippa, omul de acțiune, era ezitant, dar, după recapitularea realizărilor sale, îl previne pe stăpînul său să nu încerce să devină monarh căci, dacă romanii ar bănuî o asemenea intenție, ar fi pierdut, ca și „tatăl“ său, Iulius Caesar. Maecenas, gînditorul, este mult mai subtil: Octavian ar trebui să devină rege sub orice formă dar nu și cu munele, nu ar trebui să permită imagini cu el însuși sau templu în onoarea lui, ci ar trebui să construiască imagini în inimile oamenilor; ar trebui să numească magistrați și să se prefacă a le urma sfaturile în Roma dar, în ceea ce privește provinciile și, în consecință armatele, ar trebui să se abțină cu totul; nu ar trebui să precupească nici un efort în înfrunșetarea capitalei și, pentru propria lui siguranță, ar trebui să înființeze două funcții de prefect pentru a conduce Garda Praetoriană; în sfîrșit, cursele de cai ar trebui să fie interzise în Roma, astfel încît să nu păgubească de cei mai buni cai⁸ cavaleria. Și, continuă Maecenas, cavalerii ar trebui pregătiți încă din copilărie să conducă acest tezaur, proprietățile statului ar trebui privatizate, senatorii, dacă se comportă necorespunzător (chiar și cu tine, Octavian) ar trebui judecați de către egalii lor, iar comandanții de armate răzvrătiți ar trebui să fie condamnați ca dușmani publici.

Augustus nu a ținut seamă de acest sfat, deși în stilul lui duplicitar și plin de tact pare să îl fi urmat. Avea un respect deosebit față de Senat, subvenționînd senatori ce pierduseră totul în războaiele civile, cam în aceeași manieră ca darurile ducelui de Newcastle către cei din regatul lui George al III-lea, și a ajutat vechile familii să își plătească obligațiile față de temple. În mod public, Au-

⁸ Napoleon a fost primul comandant care a clasificat caii pentru curse, cavalerie și artilerie

gustus se pronunța pentru menținerea vechilor valori ale familiei și a impus o taxă simbolică familiilor fără copii. Trebuie de asemenea să ne amintim că, precum toți împărații, în particular era la fel de bogat ca și statul roman însuși.

La preluarea celui de al șaptelea consulat al său, a citit un discurs începînd în felul următor: „Știu foarte bine, tați mobilizați, că vi se va părea că am făcut o alegere foarte neobișnuită. Vă pun la dispoziție toată instituția și vă redau autoritatea absolută, autoritatea asupra legilor, armatei și provinciilor, nu numai acele teritorii pe care mi le-ați încredințat, ci și pe acelea pe care eu le-am păstrat pentru voi..., vă redau libertatea și republica.“ Niimic din toate acestea nu era adevărat. Dar puțini au observat, și mai puțini au fost interesați, unii romani îndrăznind chiar să acționeze împotriva regimului. Conspiratorii împotriva lui Augustus în perioada dominației sale au fost puțini și inapți și s-au confruntat cu el într-o manieră atît de nediferențiată, că era de-a dreptul umilitor. În cazul lui Gnaeus Cornelius Cinna Magnus, nepotul lui Pompei cel Mare, Dio Cassius spune că Livia, soția sa, i-a ținut o prelegere atît de lungă și de convingătoare despre valoarea milei, încît a eliberat toți complotiștii și l-a numit pe acesta consul. Livia nu era prea preocupată de rolul pe care îl juca mila în atitudinea soțului ei față de rudele lui de gradul întîii și, mai ales, față de singurul său copil, Julia. Ca și Caligula, ea putea argumenta (dacă putea fi deranjată astfel) justificarea nebuniei și a nesăbuinței ei, printr-o copilărie traumatizată și familie dezbinată datorită manipulării de către tatăl ei a vieții și copiilor ei, dar Iulia, arogantă, încăpățînată, insolentă, disprețuitoare, libidinoasă și foarte șireată, nu era deloc interesată să argumenteze. Tratatamentul aspru al lui Augustus față de fiica lui a început în ziua în care

aceasta s-a născut și el a divorțat de mama ei, după cum am văzut. El se aștepta ca fiica sa să moștenească stăpînirea de sine aproape inumană ce îi era caracteristică lui. El a introdus-o în societatea înaltă a Romei, dar nu i-a permis nici un fel de libertate. I-a aranjat trei căsătorii fără să se consulte cu ea și fără a avea el însuși moștenitori de gen masculin, a deposedat-o în mod legal de primii doi fii ai săi, prin Agrippa, băieții de aur Gaius și Lucius, pe care i-a crescut ca pe propriii lui fii (una dintre cele mai frumoase clădiri din lume, Maison Carrée, din Nîmes, fiind în momentul de față restaurată, le-a fost dedicată lor.) Din răzbunare, Iulia a încercat să îl scoată din minți, făcîndu-și de cap cu cine apuca – dar, de regulă, pe cînd era gravidă cu vreunul dintre soții ei. Tinerii ei amanți aveau nume cu rezonanță în Roma: Antoniu, Pulcher, Gracchus, Scipio. Împreună cu ei complota pentru paricid pe la orgiile baluce nocturne în mijlocul Forumului. A fost o orgie pe cînte, dar nu cine știe ce complot, iar Augustus l-a executat numai pe Iulius Antoniu, fiul lui Marc Antoniu care fusese consul și ar fi trebuit să își dea seama, izgonindu-i pe ceilalți. Pe fiica lui a exilat-o pentru tot restul vieții, asigurîndu-se că nu va mai gusta niciodată un strop de vin.

A fost la fel de lipsit de îngăduință și față de nepoata sa, mai tinăra Iulia, izgonită pe cînd era însărcinată, în anul 8 d.Hr., evident din cauza presiunilor din partea Liviei, care nu vroia nici un fel de obstacol în calea moștenirii a fost declarat nelegitim și, sub autoritatea unui *paterfamilias* roman, a fost ucis prin înfometare.

În același timp, din motive necunoscute, poetul Ovidiu (celebru pentru sfaturile pe care le dădea, referitoare la dragoste – dar nu se credea un conspirator serios) a fost exilat în portul înghețat de la gurile Dunării, la Marea Neagră. Ovidiu, în biografia lui, nu a spus niciodată de ce,

dar dă vina pe „trădarea prietenilor lui și răutatea sclavilor“. Gestul lui Augustus, care a fost în stare, din rânduială, să-l izgonească din Roma, fără nici un fel de explicație sau argument, pe poetul ei cel mai cunoscut, arată extinderea puterii lui.

Augustus le-a oferit puteri exagerate și și-a răsfățat nepoții peste măsură, înstrăinându-l pe fiul său vitreg Tiberius, celălalt candidat la succesiune, care s-a retras nemulțumit în Rhodes pentru șapte ani, în anul 6 î.Hr. Augustus, care aștepta foarte mult de la acești băieți cărora li se oferise foarte mult, nu a primit, după cum și-a dorit, nimic în schimb; de fapt, au murit înaintea lui, Lucius în Marsillia, de o boală, în anul 2 d.Hr., iar Gaius, din cauza depresiei, după ce fusese rănit în Armenia, în anul 4 d.Hr. Așa că împăratul, care îmbătrânea și devenea din ce în ce mai amărît, a fost nevoit să treacă peste resentimentele sale față de Tiberius – nu putea suporta patul pe care și-l așternuse singur – și i-a scris scrisori de o veselie prefăcută.

A trăit mai mult decât propriii lui prieteni (dar nu mai mult decât egalii lui), Agrippa, Maecenas, Horațiu și Virgiliu, care i-au lăsat toți averile lor; dar el avea nevoie de prezența lor și nu de darurile lor, pentru că nu era lacom. Și-a petrecut vremea privindu-i pe drăguții băieței trimiși lui din toate părțile imperiului, jucînd jocuri inocente în modesta lui casă. Îi plăcea să fie invitat la cină, și oferea și aștepta foarte puțin divertisment, cu excepția desigur a acelor clipe ce aveau o motivație politică. Odată, cînd se întorcea de la o cină deosebit de nepretențioasă, a fost auzit mormăind, „Nu știam că îl cunosc *chiar* atît de bine“, cu o altă ocazie, pe cînd cina cu Pollio, care se mîndrea cu colecția sa de cristaluri, un sclav a spart unul și era cît pe ce fie aruncat în oalele stăpînului său drept cină, cînd Augustus a ordonat ca omului să i se redea

libertatea, iar cristalele să fie toate făcute țandări. Asta nu l-a împiedicat însă pe Pollio, un snob îngrozitor, să îi lase o frumoașă casă pe plajă.

Propria lui casă, aflată pe colina Capitoliu, se deosebea de palatul său oficial, la fel de mult ca personalitatea privată de cea publică a aceluiași om. Prima a fost cumpărată din moșia oratorului Hortensius în 44 î.Hr., pe vremea când Octavian nu era decât presupusul moștenitor al lui Caesar. Casa era alcătuită din douăsprezece camere, fiind bine izolată de stradă prin ziduri înalte. O locuință destul de modestă, sugestivă, pentru firea lui Augustus, era cunoscut și pe atunci, ca și acun, ca Domus Livia, și aceasta a fost casa în care a locuit timp de patruzeci de ani, dormind în aceeași cameră. Palatul imperial de alături, fiind construit ulterior în urma unui incendiu în anul 3 î.Hr. dintr-o colectă publică prin care a cerut nu mai mult de un denar de la fiecare cetățean și o monedă din aur de la fiecare municipalitate. (Augustus a fost deosebit de faniliar cu supușii săi.) Acasă era un om auster – 1,70 m înălțime, în picioarele lui mereu încălțate cu șosete, suferind de frig, îi plăceau farsele, purta haine simple țesute de propriii servitori (ca și împăratul Japoniei), se hrănea cu mâncare țărănească și ronțăia un măr uscat sau o smochină între mese. Nu era nici pe departe pompos, adesea se autoironiza și le pernuțea și altora să o facă. „Stăpînul lumii părea destul de bleg atunci cînd s-a dus să întîmpine o lectică trimisă pentru a aduce o doamnă de moravuri ușoare, și l-a văzut pe fostul său tutore Athenodorus coborînd din ea. Athenodorus o trimisese pe femeie la plimbare și îi luase locul, iar acun începu să îi țină o prelegere lui Augustus asupra comportamentului său.”⁹

⁹ Din *Augustus și Nero* a profesorului Gilbert Charles Picard, Phoenix House, 1966

Nu a fost niciodată foarte sănătos și, de două ori, s-a aflat la un pas de moarte, prima dată în Cantabria (Spania de Nord), unde a suferit o *criză de ficat*. Medicul său¹⁰ și oculistul nu erau niciodată foarte departe de el, iar câteva dintre medicamentele și poțiuniile preparate de ei sînt reproduse la Muzeul din Eur. A suferit, de asemenea, de colici toată viața sa. Trupul lui era plin de umflături, despre care lingușitorii lui spuneau că aveau forma Ursei Mari dar care, de fapt, erau semnele unei eczeme endogene discoide, necontagioasă și apărută, pur și simplu, pe sistem nervos; sub armura mașinăriei politice perfecte se afla însă trupul unui omuleț speriat. (A fost tot timpul acuzat de lașitate, mai ales de către Marc Antoniu și, cu siguranță, îi era frică de tunete și fulgere, purtînd o piele de focă pentru a se proteja.)

Dar la parada imperială, Augustus strălucea. Nimeni nu stătea alături de el, așa că în toga și cu armura lui imperială (și cu podiunurile) părea înalt, și nimeni nu putea rezista privirii din ochii săi cenușii, într-o mare de alb precum nucleul unui soare. Cînd s-a mutat din casa lui izolată în sanctuarul ce o înconjura, a devenit Înaltul Preot (Pontifex Maximus), părintele poporului său (Pater Patriae, un titlu oficial în 2 î.Hr.), comandant al armatei (împărat), și de ajunul Anului Nou și la marile festivaluri, cînd purta insigna și veșmintele generalului victorios (care tatălui său adoptiv i se permisese să o poarte în fiecare zi) toga purpurie, brodată cu aur, o coroană de lauri, de asemenea din aur, și un sceptru lung din fildeș –

¹⁰ Un grec pe nume Antonius Musa, care i-a vindecat infecția renală prin băi reci, singurul remediu ce funcționase și în cazul lui George al III-lea. Un Senat recunoscător și poate foarte servil i-a ridicat o statuie în templul lui Asclepios. Nu era nevoie să mori ca să ți se ridice o statuie în Roma.

Augustus trebuie să fi arătat ca un conducător al lumii în toată splendoarea lui.

Atunci când a murit, fusese comandant al lumii timp de patruzeci și doi de ani și vizitase fiecare colț al imperiului său, cu excepția Sardiniei – și dacă romanii nu se mai simțeau liberi, cel puțin pe străzi nu se urla, iar artele s-au dezvoltat în pacea și prosperitatea ce se consacrase încă de pe atunci ca epoca augustiană. *Ara pacis*, o friză de patru ori mai mare, se poate vedea într-o cutie din sticlă pe malul Tibrului, alături de mausoleul său. Idila pastorală de acolo, în relief, este ca și când Simfonia Pastorală a lui Beethoven ar fi fost înghețată în marmură albă, iar familia regală plutește senin printre coroane și ghirlande.

Ca *princeps* al Romei, Augustus credea în extinderea hegemoniei Senatului și a poporului dar, după înfrîngerile lui mult prea umilitoare, ambele în Germania, a decis că destul înseamnă destul și că granițele ar trebui să rămână așa cum erau. Varus, un general extrem de eficient, care pierduse trei legiuni, a fost masacrat prin atragerea în cursă într-o pădure, în anul 9 d.Hr., iar acest dezastru a rămas coșmarul din miezul zilei pentru Augustus pînă la sfîrșitul zilelor sale. Atunci când nu îl vedea nimeni (se gîndea el), se dădea cu capul de pereții căsuței lui de pe Colină și striga, „Varus, Varus, dă-mi legiunile înapoi.”¹¹

Apoteoza lui Augustus s-a desfășurat într-o formulă proiectată, din întîmplare, să facă apel la spiritul său frugal și modest. Era pe drumul spre vila sa din Sorrento cînd echipajul unui vas din Alexandria, îmbrăcat în alb, purtînd coroane de flori și agitînd cădelnițe, l-a aclamat

¹¹ O zecime din armata romană.

cîntînd: „Prin el noi trăim, prin el navigăm pe mări, prin el noi ne bucurăm de libertate și de bogății.” Acest sentiment ar fi fost transmis de întreaga nouă clasă de mijloc și de birocrăția pe care o crease, pe spezele, dacă ar conta, vechilor familii ale republicii, cu care se căsătorise, dar din care nu făcuse niciodată parte. Această amintire i-a îndulcit ultimele luni din ceea ce devenise o existență singuratică și nefericită. S-ar putea ca ultimele lui cuvinte au fost: „Ei bine, am jucat destul de bine, nu?”

◆ TIBERIUS ◆

Într-un film de televiziune, împărătesei Livia, care îi aducea fiului ei Tiberius vestea că împăratul tocmai murise, i s-a atribuit o replică auxiliară, „și, apropo, nu te atinge de pere“. Dar ea nu avea nici un motiv să vrea să își otrăvească soțul. Relația lor se mai potolise în cei cincizeci de ani de căsnicie, dar el îi era ei mult mai util viu decât mort, iar ea nu îl ura. Lui Augustus nu îi plăcuse niciodată fiul său vitreg, ginerele, *faute de mieux*, moștenitorul tronului imperial pe care îl crease în mod conștient (prefăcându-se din răspuțeri în tot acest timp), iar succesiunea lui Tiberius nu fusese o decizie luată de el cu mult înainte. Într-adevăr, spre sfârșitul vieții, începuse să se amuze făcând pariuri pe identitatea viitorului împărat – care ar fi fost și capabil și doritor, ce ar fi fost doritor dar incapabil, care ar fi fost doar lacom de putere – iar numele lui Tiberius nu fusese printre aceștia. Desigur, Tiberius a aflat despre aceste lucruri și numele celorlalți candidați au fost încrustate adânc în memoria lui neselectivă.

Mai mult, la moartea fiecăruia dintre împărații din linia iulio-claudiană – Tiberius a introdus *gens Claudia*, mai mândri și mai măreți decât iulienii – patricienii romani au insistat mereu că Senatul ar putea să profite de situație și să restabilească guvernarea consulară printr-un sistem republican de control și echilibru.

În sfârșit, chiar și-a dorit Tiberius autoritatea totală?

A apărut în fața Senatului, și a afirmat propria lipsă de interes față de onoruri, în comparație cu gloria aproape instantanee a zeificatului Augustus, și a propus să împartă puterea cu alții. Tiberius era deosebit de modest, ura mulțimea, vîlva, pompa și „se temea de libertate, dar ura și mai mult lingușeala“. Avea de asemenea tendința de a spune exact contrariul decît ceea ce credea de fapt. Oricum, la sfîrșitul dezbaterii, atins într-un punct sensibil al psihicului său, poate chiar singurul, de către Gallus, care se căsătorise cu mult iubită lui fostă soție, Vipsania, și de către un alt senator, Arruntius, pe care îl admirase Augustus, ceea ce presupunea în aceeași măsură că se ferea să își asume responsabilități, a cedat și a acceptat în același timp tronul. Tiberius a fost consecvent numai în a fi contradictoriu dar, de fapt, a fost cel mai bun candidat, pregătit pentru o asemenea slujbă, un comandant victorios și economicos pe cîmpul de luptă, avînd în vedere că fusese tot timpul pe locul doi între preferințele lui Augustus, ani de zile, și a împărțit puterea de tribun și de proconsul. În sfîrșit, a condus în mod impecabil, fără nimic extravagant sau fasoane, pînă cînd mizantropia lui necontrolată l-a transformat în tiranul bătrîn sadic și paranoic de pe Insula Capri – rol în care, el este, în mod necinstit, invocat cel mai adesea.

Livia fusese întotdeauna hotărîtă că fiul ei avea să fie cel care urma, dar nu pînă acolo încît să scape de nepoții soțului ei. Nu fuseseră necesare astfel de măsuri. A trăit pînă la o vîrstă respectabilă, fiind recompensată de către Tiberius printr-un mare dezgust față de ea, răspunsul cel mai caracteristic lui, presărat cu respect, deoarece el iubitise o singură persoană în viața lui – pe Vipsania. Ea era fiica mîinii drepte a lui Augustus, Marcus Vipsanius Agrippa, iar căsătoria lui Tiberius cu ea fusese un aranjament politic; dar a iubit-o, iar atunci cînd i s-a cerut să divorțeze

de ea și să se căsătorească cu unica fiică a lui Augustus, Iulia, pentru a pune bazele unei legături mai strînsă și mai dinamică, ceea ce avusese Tiberius pe post de inimă se rupsese și nu avea să se mai vindece vreodată. Suetonius povestește cum, văzînd-o pe Vipsania din întîmplare în Roma, „a urnat-o cu lacrimi în ochi și cu o adîncă nefericire pe chip; s-au făcut aranjamente astfel încît să nu o mai vadă niciodată“. Tiberius a devenit ginerele recunoscător, străduindu-se să o placă pe Iulia, dar cînd copilul lor a murit, a început să o urască, să poarte războaie și să chefuiască la masă. Prima lui campanie a fost împotriva cantabrilor, un trib bogat și periculos (bascii?), pe care Iulius Caesar credea că îi supusese trimițîndu-le toți bărbații de vîrsta stagiului militar în sclavie; dar iată că, șase ani mai tîrziu, și-au ucis stăpînii, toți în același timp, și au ridicat poporul la o nouă rebeliune, astfel încît trebuia să se ocupe de ei. Apoi, Tiberius a încoronat un rege în Armenia, a recuperat stindardul pierdut de săracul sau mai degrabă bogatul și bătrînul Crassus în Partia, a condus armatele în Panonia (Dalmația) și Germania, unde a mărșăluit spre Elba și înapoi, luînd 40.000 de prizonieri de război pentru a coloniza Alsacia¹².

Deși în tinerețe Tiberius fusese băiatul de grajduri al unui general, a căpătat onorurile cuvenite, fiind ales quaestor, praetor și consul înainte de a fi de fapt eligibil, din cauza neîmplinirii vîrstei corespunzătoare. În acest moment, în perspectiva unei cariere strălucitoare, Tiberius și-a anunțat intenția de a se retrage pe Insula Rhodos, în calitate de simplu cetățean. Bărbatul, rece, pustiit și

¹² Pe atunci, cea mai mare parte din Europa de nord era încă nelocuită. Cînd romanii au părăsit Britania, locul a rămas pustiu pînă cînd a fost redescoperit de preoții irlandezi, sosiți cu luntrele secole mai tîrziu.

amărit, care nu a iubit niciodată și nu a fost înțeles niciodată, cu un mare simț al responsabilității și al dreptății, era în același timp și impulsiv și, după cum s-a spus, contradictoriu. Tînjea să fie acceptat de oamenii de litere și acesta a fost motivul pentru care a ales Rhodos, un loc pitoresc preferat de învățații greci, și care a reprezentat pentru romani ceea ce Florența a devenit pentru englezi, un loc în care se asimila o cultură superioară și profundă. Romanii, de la care nu se sinchisise să își ia rămas bun, considerau că exilul său autoimpus era menit să îl țină departe de îngrozitoarea sa soție, și ca să se elimine din competiția între fiii vitregi, Gaius și Lucius, considerați pe atunci de către bunicul lor, împăratul, și de către imperiu cel mai probabil să urmeze la tron. În Rhodos, Tiberius a jucat rolul învățacelului modest, ce se plimba prin forun flecărind, purtînd haine de cetățean de rînd; dar Tasyllus, astrologul său, era de asemenea acolo, anunțîndu-i că nu își putea păcăli destinul. (Acest amic atotștiutor știa atît de bine modul de a gîndi al stăpînului său încît, odată, fiind întrebat de ce părea atît de posomorît, a recunoscut că știa că Tiberius vrea să îl eline. A fost iertat.)

Dar cota lui Tiberius la Roma scădea. Ca și Louis al XIV-lea (aceasta a fost și singura lor asemănare), lui Augustus nu îi plăceau absenții. Se presupunea că „exilatul“, așa cum i se spunea, trebuie să fie implicat în vreun fel de conspirație. Nu era, iar cînd Gaius l-a vizitat în apropiere de Samos, Tiberius s-a prezentat la tribunal, aruncîndu-se la picioarele fiului său vitreg și protestînd că nu era vinovat. Suspiciunile creșteau, iar Tiberius, realizînd că stătuse pe dinafară, în frig, suficient de mult timp, i-a scris mamei sale pentru a interveni pe lângă împărat în favoarea primirii lui înapoi acasă. Augustus nu l-a plăcut niciodată pe Tiberius și, după moartea

nepoților săi, când acesta a devenit moștenitorul lui, s-a străduit, din motive de stat, să se poarte civilizat, chiar prietenos, dar scrisorile lui către Tiberius erau pline de ipocrizie. Augustus era deosebit de orgolios, după cum o arată în mod clar *Res Gestae*, lista tuturor realizărilor sale, dictată de el însuși și gravată pe o tabelă imensă pentru ca toți să îl aplaude. Nici un apeduct sau templu construit sau restaurat, nici o binefacere, nici o cucerire sau o lege inițiată de el nu au fost omise din recitalul său automăgurilor. Suetonius sugerează că unul din motivele pentru care Augustus l-ar fi ales pe Tiberius ar fi fost acela că fiul său vitreg era atât de dezagreabil, încît propria lui domnie ar fi fost evocată cu și mai mult regret.

În primele lui zile ca împărat, Tiberius a fost circumspect. Consulta Senatul în orice aspect, încurajînd dezbaterele. Nu el, ci Augustus sau Livia aranjaseră ca potențialul său rival, Agrippa Postumus, fiul rămas în viață al Juliei, care era privit de toți ca o pălărie proastă, să fie condamnat la moarte. A urmat instrucțiunile lui Augustus – a și omis foarte multe – numindu-l pe Germanicus (nepotul pe care era gelos, fiul iubit al unui tată iubit), moștenitorul său, și atîta vreme cît acest tînăr și tînăra sa mamă au fost în viață, Tiberius s-a purtat frumos. Într-adevăr în acești ani, descriși de Tacit ca *mitia tempora*, Italia și imperiul au prosperat, monitorizate continuu de un împărat care respecta legile și constituția, se ridica în prezența consulilor, le făcea loc de trecere pe stradă, a ținut muna o casă modestă cu cîțiva sclavi, nu a cheltuit nici un fel de bani pentru sine (sau pentru oricine altcineva), a refuzat titlurile grandioase, predîndu-le Senatului, ale cărui puteri judecătorești au crescut pe cheltuiala adunării populare. Acești ani buni care au fost o binecuvîntare nu au durat. Tiberius îi disprețuia pe senatori din cauza respectului lor față de el.

„O, voi, ce sînteți buni numai pentru servitute“, a fost auzit murmurînd, în greacă, după o sesiune¹³.

Primul senu vag de tiranie – de genul de tiranie pe care avea să îl savureze Caligula mai tîrziu cu atîta zel și pompă – a fost reînființarea, în termeni atît de periculos de nedefiniți – a legilor trădării; inițial menite să protejeze republica de uzurpatori, făcînd *maiestas*, (*lîse majesté*) o crimă împotriva statului, a devenit o scuză pentru *princeps* sau oricine ar fi vrut să cadă cineva în dizgrație în fața lui, să îi pedepsească pe cei care l-au jignit, într-un mod oricît de nesemnificativ. În Roma nu exista procuror public, așa că s-a născut o nouă și adevărată profesie, *delatores*, denunțatori sau informatori. (Romanii aveau o denunțare pentru toate lucrurile; vînătorii de moșteniri erau *captatores*.) La început, Tiberius a rezistat activităților lor dezgustătoare. Primul acuzat a fost un cavaler, pentru faptul că a permis unui actor (după cum am văzut, un sinonim pentru prăjitură masculină) să se alătore adoratorilor unui cult al lui Augustus și pentru faptul că a vîndut, odată cu o grădină aflată în proprietate, o statuie a unui zeu, predecesorul său. Tiberius a reacționat cu o bună-cuviință scorțoasă, scriindu-le consulilor că Augustus nu fusese divinizat pentru a ruina cetățeni romani, că actorul cu pricina fusese luat la Jocurile date în onoarea lui Augustus de către mama acestuia (Livia fusese cu întîrziere ridicată la această onoare) și că vînzarea unei statui nu era un sacrilegiu. Și cu asta basta.

Următorul, un guvernator al Bitluniei, a fost acuzat de către colegul și asistentul său, un om care a „dezvoltat

¹³ Cf. Abraham Lincoln „Senatori sînt niște animale și ar trebui bătuți ca niște animale“

o carieră ce avea să devină notorie din pricina efectelor îngrozitoare pe care le-au avut anii de depresie“. „Sărac, obscur și neliniștit, și-a făcut loc prin rapoarte secrete în inima ursuzului împărat. „Apoi, oricine s-ar fi aflat într-o poziție avantajoasă se afla în primejdie din pricina lui“, scria Tacitus despre acest timpuriu McCarthy. Acuzația era că guvernatorul l-ar fi vorbit de rău pe împărat, spunând povești despre meschinăria sa, despre slăbiciunea lui față de vin, dezgustul față de mama lui – povești serioase (și coerente) pentru a garanta o condamnare. Tacitus continuă spunând că, împăratul „și-a pierdut cunpătul“ și, din proprie inițiativă, cel puțin o dată, a exclamat că el personal va vota în mod deschis și sub jurământ... Gnaeus Calpurnius Piso a întrebat: „Caesar, vei vota primul sau ultimul? Dacă vei vota primul, voi vota ca și tine; dacă vei vota ultimul, mi-e teamă că voi vota în mod necorespunzător, împotriva ta.“ Aceasta și-a atins ținta... Tiberius a votat pentru achitare.“ (Tacitus, *Analele Romei Antice*, tr. Michael Grant, Penguin.)

Noua meserie de *delator* avea trecere la un împărat din ce în ce mai suspicios și mai sensibil, mai ales după retragerea lui din Roma pe Insula Capri, iar dependența de oameni lipsiți de scrupule este ilustrată de antologica mărire și decădere a favoritului său Sejanus, în vremea căruia moralul și morala Romei au atins un nivel deosebit de scăzut.

Caprae (Capri) a fost și a rămas o insulă încântătoare, opusă față de Baiae (Napoli), unde Augustus construisese o vilă, pe care o schimbase cu municipalitatea de la Ischia. Climatul este blând, marea limpede și, deși este foarte mică, peisajul e variat. (Anacapri, unde Axel Munthe a locuit la San Michele, are o atmosferă diferită de cea de pe Capri, locuitorii fiind încă vizibil descendenți ai grecilor.) Priveliștile sînt minunante, iar zorii, atingînd

coasta între cele două stinci gemene de la Faraglione – pe care Tiberius, din una din cele douăsprezece case ale sale – trebuie să le fi văzut adesea – este unul dintre marile spectacole policromatice ale naturii. Mai aproape de subiect, putea vedea de la distanță cine se apropia și putea elibera, din spirit de economie, gărzile necesare pentru protecția lui, reducându-i la un număr destul de mic. Împăratului nu îi plăceau oaspeții nepoftiți – după cum avea să o afle și pescarul care s-a cățărat pe stinci pentru a-i oferi barbuni; i s-a aruncat o langustă în față și a fost aruncat înapoi în mare.

Din această fortăreață naturală unde, se spera, se dusese să moară, Tiberius a condus imperiul în ultimii unsprezece ani de viață, primii cinci prin intermediul lui Sejanus, care îl convinsese să plece de bună voie în exil și își consolidase influența asupra împăratului, salvându-i viața odată când, în timpul unei călătorii spre sud, pe când luau cina într-o grotă, aceasta s-a prăbușit. Sejanus a fost primul aventurier care a reușit (într-un fel) *o lovitură de stat* în Roma, fără armată, deoarece Augustus reușise să ia șansele generalilor, reglementând comanda lor și plătind direct trupelor lor. De aceea, puterea se concentra acum în jurul palatului imperial și al Gărzii Praetoriene, pe care Sejanus o reorganizase sub comanda lui unică. Oamenii care nu au încredere în nimeni, de regulă, acordă prea multă încredere unei singure persoane.

Armele lui Sejanus erau calomnia, intriga și otrava, iar forța lui era accesul la Tiberius, care avea încredere în el și îi spunea „partenerul meu de lucru“. Era fiul unui cavaler care a devenit prefect al Gărzii Praetoriene și făcuse ceva bani în tinerețe, după cum se spunea, de la o regină bătrână și bogată, înainte de a intra în anturajul lui Gaius, nepotul și potențialul moștenitor al lui Augustus. Era puternic, plin de energie și foarte silitor. O ambiție

fără limite și foarte bine disimulată din afară, dar Tiberius îi observa și îi aprecia numai conștiinciozitatea – într-o asemenea măsură, încît fiul lui a fost nevoit să îl provoace o dată la luptă. Faptul că între el și purpura imperială existau mulți moștenitori legitimi, nu l-a intimidat pe Sejanus cîtuși de puțin. A început prin a o seduce pe soția lui Drusus, Livilla, sora lui Germanicus, promițîndu-i o parte din imperiu care, cu siguranță, avea să fie al lui într-o bună zi, și moartea soțului ei, care era un măgar temperamental. În 23 d.Hr. Drusus a murit pe neașteptate și toată lumea, cu excepția tatălui său îndurerat, Tiberius, au bănuir că ar fi fost otrăvit. A contat și mai mult pe Sejanus, care divorțase de propria soție, dar nu i-a permis să se căsătorească cu Livilla decît ceva mai tîrziu. În orice caz, și-a aplecat urechea la poveștile legate de conspirația nepoatei sale Agrippina, ai cărei copii păreau a fi acum moștenitorii lui. Erau prea mulți și prea bine protejați sau, cel puțin, așa păreau, pînă cînd Livia a murit la vîrsta de 86 de ani, iar Tiberius a plecat din Roma. În anul acela, sub influența lui Sejanus, Agrippina și fiul ei Nero (nu viitorul împărat) au fost izgoniți, iar celălalt băiat, celălalt Drusus, închis.

Pentru romani, Sejanus, cu puterea și mîndria lui, părea să fie împărat, iar Tiberius doar un autarh pe insulă. A fost convins să se căsătorească cu cineva din familia imperială, acum cînd avea permisiunea – prietenii lui controlau provinciile principale, el, Garda Praetoriană. În 31 d.Hr. a devenit consul alături de Tiberius, iar ambițiile lui păreau să nu mai aibă linite.

În sfîrșit, Tiberius, poate impulsivat de o scrisoare de avertizare de la Antonia, văduva fratelui său Drusus și mania lui Germanicus, s-a trezit. S-a mișcat cu băgare de seamă, încercînd și tulburînd apele. A trimis după tînărul său strănepot Gaius (viitorul împărat Caligula), al cărui

frate, Nero, murise și care trăise neglijat în Roma. I-a transmis lui Sejanus semnale contradictorii, cum că ar fi pe patul morții, cum că ar fi bine sănătos și s-ar îndrepta spre Roma, că Sejanus ar putea deveni preot odată cu Gaius; apoi, văzînd cît de eficiente fuseseră aceste semnale față de soldați, care venerau memoria tatălui lui Gaius, Germanicus, a insinuat că l-ar putea desemna pe Gaius ca moștenitor al său. Împăratul a continuat susținînd un dușman al lui Sejanus, împiedicînd o condamnare și apoi vorbind despre Sejanus într-o manieră deplasată, într-o scrisoare adresată Senatului; a interzis sacrificiile umane în cinstea oricărei ființe umane, inclusiv a lui Sejanus, pe care se spune că l-a denunțat și lăudat în mod alternativ. Sejanus era încolțit, dorindu-și să fi lovit pe cînd era consul – și încă mai putea, deoarece mai deținea Garda Praetoriană.

Romanii începeau să îl părăsească pe Sejanus. Mulțimea care solicita favoruri pe la ușile lui se subția, iar cînd aceste vești au ajuns înapoi la urechile lui Tiberius, s-a hotărît să își pună planul în aplicare. Nici un complotist nu s-a mișcat cu mai multă violență, iar acum, mai discret decît împăratul, în sensul distrugerii fostului său favorit. Mai întîi, pentru a-l calma, a lăsat să se înțeleagă că intenționa să îi atribuie lui Sejanus puteri de tribun, acea autoritate ce îi garanta imunitate în eventualitatea arestului. Apoi, a scris o scrisoare lungă de denunțare ce urma să fie citită în senat, pe care i-a încredințat-o lui Naevius Sertorius Macro, noul său confident pe care îl numise comandant al gărziilor sale. (Acum știm de pe inscripție că o dată a fost prefect al Vigiles, așa încît fusese o alegere bună.) Macro a intrat în oraș pe timpul nopții, a luat legătura cu unul dintre consuli – celălalt fiind de partea lui Sejanus – și a vorbit cu comandantul Gărzii de Noapte. În zori, s-a urcat pe

Colina Palatină la templul lui Apollo, unde urma să se reunească Senatul.

Macro l-a văzut pe Sejanus măsurînd sala în sus și în jos, îngrijorat că nu primise nici un mesaj de la Tiberius. Macro i-a spus (în cea mai mare taină) că împăratul se hotărîse să îl facă tribun, veste la care Sejanus a intrat în Senat. Macro le-a ordonat atunci Praetorienilor (oamenii lui Sejanus) să se întoarcă la cazarmele lor, ispitindu-i cu promisiunile lui Tiberius referitoare la diferite daruri. Au fost înlocuiți cu oameni din Paza de Noapte. În momente de criză, controlul asupra gărzilor din afara Senatului era mai important decît majoritatea din Senat. Apoi, admirabil de eficientul Macro a luat-o grăbit spre tabără pentru a preveni o eventuală revoltă, după ce a înmînat scrisoarea lui Tiberius consulilor.

Tacitus povestește cum pe măsură ce această scrisoare întortocheată și, în sfîrșit damnată, a fost citită cu voce tare, la început, senatorii l-au aclamat pe Sejanus, crezînd, așa cum crezuse și el, că urma să i se acorde mai multă autoritate dar, pe măsură ce tonul se schimba, iar intenția lui Tiberius de a-l demasca a devenit evidentă, senatorii care stătuseră alături de el s-au îndepărtat, iar *praetorii* și tribunii s-au apropiat pentru a-i bloca ieșirea din cameră și să creeze haos. O dată, de două ori, de trei ori, consulul Regulus, arătîndu-l cu degetul, l-a convocat. „Cine, eu?” răspunse Sejanus, neobișnuit să i se adreseze în felul acesta. În sfîrșit, s-a ridicat în picioare și a fost însoțit de șeful Gărzii de Noapte, Laco. Ca o concluzie a ceea ce a descris Juvenal șaptezeci de ani mai tîrziu (deoarece căderea tiranului a devenit legendară) ca fiind „scrisoarea cea lungă și logoreică de la Capri”, Regulus a întrebat pe unul dintre senatori dacă era de acord cu faptul că ar fi existat un motiv pentru care Sejanus să nu fie închis. Cînd a primit răspunsul negativ al acestuia, Laco l-a luat.

Fiecare mișcare din această afacere fusese regizată de bătrînul de pe Insula Capri; într-o singură zi, o figură care fusese onorată ca fiind a doua ca importanță după împărat și-a văzut portretul distorsionat și a fost redus la o bătaie peste față, ca și cînd ar fi fost un sclav fugăr, în timp ce era condus spre locul de execuție. Trupul lui a fost batjocorit de mulțime, apoi aruncat în rîu, iar copiii lui au fost executați, fiica lui fiind mai întîi logodită apoi violată, deoarece o virgină nu putea fi executată – un obicei încă menținut, dacă se poate spune așa, și în ziua de astăzi în unele părți ale lumii. Episodul nu este unul care să facă cinste Senatului și poporului Romei, chiar dacă cea mai mare poftă a împăratului, răzbunarea, fusese temporar satisfăcută. Răul pe care l-a făcut Sejanus a dăinuit mulți ani după moartea lui. Prima sa soție i-a scris lui Tiberius, povestindu-i cum Sejanus îl otrăvise pe Drusus, încet, în timp. Tiberius a grațiat-o pe cea de a doua soție a lui, Livilla, din respect față de mama ei, Antonia, care apoi și-a ucis fiica prin infometare.

Roma, care considera că acest capitol Sejanus se încheiase, a scos un suspin de ușurare, sperînd într-o briză mai ușoară dinspre frumoasa Insulă Capri; n-a fost să fie. Pentru Tiberius, „conspirația” – nu fusese nici una, după cum am văzut deja – a fost un prilej de răzbunare personală. Era foarte selectiv¹⁴, executînd încă douăzeci dintre acoliții lui Sejanus, în anul 33 d.Hr., înainte de a-i amnistia pe ceilalți. Anul acela este cunoscut mai degrabă pentru crucificarea lui Iisus din Nazareth sub Pilat din Pont, procurator sau prefect al Iudeei.

Tiberius, care nu trebuia să se justifice din punct de

¹⁴ În cei douăzeci și doi de ani de domnie, Tiberius și-a executat numai șaptezeci și trei dintre inamicii săi (cf. Claudius, Caligula sau Augustus, într-adevăr)

vedere militar ca împărat, a respectat hotărîrea lui Augustus de a îngheța frontierele Romei. A avut numai cîteva neplăceri locale în Tracia, Galia și Africa (Libia și Tunisia) pe care trebuia să le rezolve. Modul lui de a trata cu aceste provincii era atît de blind – „Ar trebui să îmi tundeti oile și nu să le jupuiți.“, a fost dojana lui față de un guvernator mai lacom – încît, în perioada lui, imperiul a fost liniștit. A ales guvernatori inteligenți precum L. Vitellius, desemnat în Siria, căreia i-a fost alipită și provincia Palestina. După obiceiul vremurilor, istoricii l-au considerat pe Pilat din Pont ca fiind „sub medie“ (*as se vedea* H. H. Scullard citat mai sus) și chiar nesocotind plîngerile referitoare la el din partea evreilor (care, singurul în clanul lui, pe care Tiberius nu l-a favorizat), faptul că acest superior Vitellius l-a trimis la Roma pentru a face proces, printre alte delictе, și pentru masacrarea inutilă a unor samariteni, sugerează că reputația lui Pilat ar fi fost mai mult biblică decît istorică. Povestea potrivit căreia el ar fi raportat pedepsirea lui Iisus în fața lui Tiberius este complet neadevărată.

Retragerea lui Tiberius la o vîrstă înaintată pe Insula Capri a fost efectul morții mamei sale, a nepotului său Germanicus și a fiului său Drusus dar, cînd i s-a relevat faptul că Sejanus, în care avusese atîta încredere, conspirase împreună cu nora lui pentru a-i otrăvi fiul, Tiberius a cedat nervos și, timp de nouă luni nu și-a mai părăsit vila. Oricum, nu a abdicat niciodată de la îndatoririle sale – deși au fost mult mai puțin înregistrate decît marile sale escapade, deoarece toți istoricii romani erau mai apropiați prin spirit de *Confidential* și de *News of the World* decît de *Wall Street Journal* sau de *Economist*. Detaliile despre administrația publică și industria privată îi plictiseau. Tacitus, spune profesorul Reid (profesor de istoria antică la Cambridge), a folosit o sursă (otrăvită)

pentru povestirile sale legate de depravarea sexuală a lui Tiberius și despre încercările lui sadice, ingenioase și, probabil, de cele mai multe ori eşuate de a avea orgasm la amintirea mai tinerei Agrippina. După epigramele lui Marțial și satirele lui Juvenal, și chiar și din scrisorile lui Cicero, oricine își poate da seama că romanii bîrfeau, mințeau și exagerau foarte mult unul pe seama vieții private a celuilalt și, mai ales, pe seama vieții private a împăraților lor. Tiberius, spuneau ei, obișnuia să se laude cu „minorele“ care îi făceau sex oral sub apă. Unii se întreabă cum¹⁵. Se presupune de asemenea că i-ar fi obligat pe tinerii Romei să îi fie ibovnici. Oricum, nici unul dintre ei nu a suferit injurii serioase, iar unul, Galba, a devenit chiar împărat. Îl amuza să pedepsească oamenii – o distracție tipică pentru romani dar, în cazul lui, era pur și simplu pentru a-și trece vremea și, odată, a luat un copil de la sînul mamei sale numai pentru a-l auzi plîngînd. Un asemenea comportament se justifica numai prin ură și o formă necontrolată de sadism, cînd nu mai era nimeni în viață ca să îl oprească. Profesorul Reid scria despre Tiberius: „Se pune întrebarea dacă i-a plăcut vreodată, a plăcut vreodată sau a fost vreodată plăcut de măcar o singură ființă.“ Răspunsul trebuie să fie nu, cu excepția primei sale soții, Vipsania desigur, la care a fost nevoit să renunțe în schimbul fiicei lui Augustus, Julia. Dincolo de cea sexuală, singura lui plăcere o resimțea în compania a ceea ce el numea prietenii săi intelectuali, avocați și oameni de litere, pe care i-a cazat în vilele lui pe Insula Capri și care îi cîntau în strună. Prezența lor continuă și de bunăvoie sugerează că Tiberius nu se poate să fi fost cu totul, așa cum a fost adesea descris, antipatic tuturor. A fost cel mai neplăcut reprezentat dintre toți împărații la care ne referim, dar adevăratul său păcat a fost acela de a fi fost tot timpul deprimat și deprimant.

Conștient de necesitatea hranei pentru popor, zgîrcit în ceea ce privește spectacolele (circul), misterios, ciudat, rațional și singuratic – și, în sfîrșit, ca și Hitler în buncărul lui, urîndu-și propriul popor – a fost ca și Hitler, periculos și puternic pînă în ziua morții sale.

Problema lui, *solus et senex*, singur și bătrîn, era succesiunea. Unul dintre nepoții săi, Gemellus, fiul lui Drusus, era prea tînăr, iar Claudius era, în general, dar după cum vom vedea, în mod eronat, considerat prea slab de înger, așa că următorul împărat trebuia să fie Gaius, poreclit „Caligula”, de la veșmintele soldaților pe care le purtase atunci cînd fusese înfățișat de către mama sa Agrippina pe cînd era copil în fața armatei romane revoltate, pe Rin. Acest tînăr, nepregătît, cu excepția artei disimulării – și nu era oare o vorbă „Cine nu se poate preface nu va putea fi niciodată rege”? – a fost recunoscut de către Tiberius, cu satisfacție, ca „Șarpe” (expresia folosită chiar de el) și, prin urmare, moștenirea potrivită ce se cuvenea unei Rome nerecunoscătoare. De aceea, l-a făcut pe Caligula comoștenitor împreună cu Gemellus – la un moment dat luîndu-l pe acest băiețaș în brațe, cu lacrimi în ochi, arătînd către Caligula și zicînd: „El te va ucide”.

Acțiunile ulterioare ale lui Tiberius au fost demne de un administrator care și-a făcut întotdeauna treaba foarte bine. A rezolvat o criză financiară acordînd împrumuturi debitorilor fără a percepe dobîndă, a plătit pentru restaurarea clădirilor distruse de incendiul de pe Aventin, din propriul lui buzunar, a redus taxele de vînzare, iar la moartea lui a fost un surplus de 2.700 de milioane de sesterți în vistieria publică.

Modul în care a murit Tiberius a fost unul caracteristic, dubios. De la vîrsta de 30 de ani, îi disprețuise pe medici și și-a emis propriile rapoarte asupra stării sale de

sănătate. Capacitatea de a disimula a fost ultima pe care și-a pierdut-o. Pe 16 martie d.Hr. a încetat să respire, iar Gaius s-a simțit ușurat. Apoi, dintr-o dată, a strigat să i se aducă ceva de mâncare. S-a iscat o panică generală. Gaius era împietrit. Nimeni nu a răspuns cerinței sale, iar Macro, omul în care a avut încredere de la moartea lui Sejanus, a ordonat ca el să fie sufocat cu hainele de pe el și să fie lăsat singur. Când veștile au ajuns la Roma, poporul a înnebunit de bucurie. „Tiberius în Tibru!“ era strigătul lor. Dar Tiberius s-a răzbunat. Îl lăsase în urma lui pe Caligula.

◆ CALIGULA ◆

Gaius Iulius Caesar Germanicus, Caligula (sândăluță) după cum a intrat în memoria posterității, dar niciodată a contemporanilor săi, a fost, după cum îi plăcea lui să sublinieze, cel mai regal dintre împărați. A ajuns la purpură la vârsta de 24 de ani, spre bucuria și marile speranțe ale Senatului și ale poporului roman, care își închipuiau că nimeni nu ar fi putut fi la fel de rău ca ultimul lor împărat, Tiberius. Era descendent, în mod separat, atât al lui Augustus cât și al împărătesei Livia, și prin bunica lui, Antonia, al lui Marc Antoniu, iar tatăl și bunicul lui, Germanicus și Drusus, fuseseră doi generali celebri și iubiți. O anunțire recentă îl evoca în carul tatălui său, în uralele mulțimi, iar o alta, aceea când a fost înfățișat, îmbrăcat ca un mic soldățel, armatei revoltate de pe Rhin, de către mama lui Agrippina care avea o predilecție către gesturile teatrale.

Una dintre fanteziile lui Caligula despre sine era aceea în chip de erou cuceritor, dar nu a pornit niciodată cu adevărat la război. În 19 d.Hr. a trebuit să înăbușe o revoltă într-o tabără din Germania Superioară, pornită de Aemilius Lepidus, fiul triumvirului cu același nume¹⁶ și

¹⁶ Aproape cu exactitate, în istoria romană se repetă aceleași nume. De exemplu, în familia paternală a lui Nero există trei L. Domitius Ahenobarbuses și doi Gn. Domitius Ahenobarbuses, de-a lungul a cinci generații.

care îi dăduse atât de multe bătaii de cap lui Augustus. Pretențiile acestui om contau pe legătura sa cu Caligula, în calitate de văduv al surorii sale iubite Drusilla și amantul unei alte surori, Agrippina. Cei doi principali conspiratori au fost executați, iar alte două surori, izgonite.

Apoi, Caligula a trebuit să se gîndească la cum să facă să îi preia și să îi impresioneze armatele. A făcut cîteva raiduri de-a lungul Rhonului, urmat de Vespasian, pe atunci *praetor*, și Galba, cu care se mai întîlnise în copilărie pe Insula Capri (amîndoi urmînd a deveni împărați). A petrecut iarna în Lugdunum (Lyon) și a primit o delegație de bunvenit de la Senat, din care făcea parte și unchiul său Claudius, despre care se spune că l-ar fi înecat în Rhon. Acesta pare să fie stilul caracteristic lui Caligula, deoarece organizase un concurs de discursuri, iar pedeapsa locală pentru un rezultat slab a fost exact aceasta. Unchiul Claudius avea un deficit de vorbire. Condusesese de asemenea și o licitație de proprietăți imperiale, obligîndu-i pe cei care participaseră să plătească sume nebunești; începea să se creeze un model. Pentru acest Triunf german, s-au adus sclavi gali cu părul vopsit în roșu și antrenati pentru a-i incita pe germani. În anul următor, 40 d.Hr., în primăvară, Caligula a adunat o armată la Boulogne pentru a invada Britania. Acțiunea a fost anulată pe motiv că fiul exilat al regelui britanic Cunobellinus (Cymbeline) trecuse Canalul pentru a se supune în fața puterii Romei. Adevărul era că trupele, temîndu-se de o expediție peste „ocean“ spre ceea ce pentru ei echivala cu sfîrșitul lumii pentru a cuceri o insulă ce nu căzuse în fața Marelui Iulius Caesar, unde posibilitatea de a se îmbogăți era minimă și unde locuiau barbari care își pictau pielea în albastru și sacrificau copii la începutul bătăliilor (un obicei al druizilor), au refuzat să se cîntească. Caligula le-a ordonat să culeagă melci de

mare, *musculi*, sau asta o fi fost o traducere proastă a comen-
zii către inginerii lui de a-și strânge corturile, tot *musculi*?
Desigur, a ordonat decimarea – unul din zece soldați urma
să fie ucis – și iarăși acest ordin a fost ignorat. Așa s-au
încheiat escapadele militare ale lui Caligula.

Domnia lui începuse atît de bine... Poporul roman a
primit cu urale un altoi neprihănit al unei familii popu-
lare (de partea tatălui său) și pe supraviețuitorul unei
case imperiale în care moartea violentă și prematură fu-
sesse ritualul unei explozii a *bucuriei de a trăi*. (Inscripțiile
descoperite în Lusitania și în Asia, cu jurămintele de
război, arată că accesul tinărului Gaius la putere a
fost privit ca fiind de bun augur.) Senatul, înconjurat de
o mulțime de cetățeni euforici, i-a acordat prin vot toate
puterile pe care Augustus le acumulase pentru sine și
unele dintre cele pe care Tiberius le refuzase. Romanii
au sărbătorit în modul care îi caracteriza cel mai puter-
nic, măcelărind 160.000 de animale. Caligula a răspuns
cu generozitate și cu pioșenie. L-a îngropat pe fostul
împărat cu ceremonie fastuoasă, ce l-ar fi șocat pe dece-
dat, și a plâns la propriul discurs funerar. A plecat apoi,
pe vreme foarte rea, să adune rămășițele mamei și ale
fratelui său. A schimbat numele lunii septembrie în „Ger-
manicus“¹⁷, a adunat în numele bunicii sale atîtea ono-

¹⁷ Această denunțare nu se potrivea (ca iulie cu Caesar sau au-
gust cu Augustus) datorită jignirilor asociate numelui lui Caligula
după moartea sa. Lunile romane de la septembrie la decembrie au
rămas intacte în nomenclatura lor (calendarul Julian începea în
martie), și așa vor rămîne cu siguranță pînă la sfîrșitul zilelor,
deoarece pe cînd romanii conduceau lumea și puteau face astfel de
lucruri, orice schimbare de nomenclatură de acest gen ar fi dificilă
în zilele noastre. Poate că argumentele Maicii Teresa sau ale lui
Gandhi ar avea vreo șansă?

ruri, cîte Livia primise toată viața ei, l-a promovat pe împiedicatul și bilbiitul său unchi Claudius de la un biet cavaler la rangul de consul, a (mai) adoptat (încă) un Tiberius, a rechemat toți exilații, a abolit cenzura și, pentru a se asigura că va fi iubit și în provincii, a repus în drepturi pe regii clienți și le-a înapoiat taxele plătite. De două ori a dat banchete pentru toți senatorii și cavalerii dar, în curînd, avea să își pună în umbră moștenirea.

Un capriciu ar fi putut costa *un denarius* sau doi. Numai că el a adunat o mulțime de vase de comerț, le-a ancorat în pereche pe un grind aflat cam la trei mile între Baiae și noul port Puteoli, acoperindu-le cu pămînt și stîngii pentru a crea un fel de Calea Appia artificială și a mers încolo și înapoi pe ele, cu carul de luptă, timp de două zile, purtînd platoșa lui Alexandru cel Mare. După acest episod, Suetonius remarcă: „Gata cu Gaius împăratul, iată-l pe Gaius monstrul.“

În luna octombrie a anului cînd a fost numit împărat, Caligula s-a îmbolnăvit grav, iar poporul s-a temut pentru viața tînărului prinț, rugîndu-se pentru el. Dar și-a revenit. Istoricii au încercat să găsească dovezi clirice de demență în comportamentul lui Caligula, ce ar fi putut fi explicate, se credea, numai în acest fel, dar doi dintre cei mai recentî biografi¹⁸ ai săi nu sînt de acord. Profesorul Ferrill, parafrazîndu-l pe Acton într-un stil pe care l-ar fi apreciat pînă și Caligula însuși, scrie: „Puterea corupe, dar puterea absolută este mai incitantă.“ Caligula este cel mai bine înțeles ca un *copil* căruia Senatul, servil și

¹⁸ *Caligula, Coruptia puterii* de Anthony A. Barrett, Batsford, 1989 și *Caligula, Împărat al Romei* de Arthur Ferrill, Thames și Hudson, 1991. Deși în mod evident prietenoși, nu sînt de acord niciodată unul cu celălalt, cel din urmă privindu-l pe eroul lor ca fiind rațional, iar primul ca pe un monstru

nesupus nici unei autorități îngăduitoare, pernite la infinit să fie *teribil*, pînă cînd a fost oprit în capcana pumnalelor inevitabililor asasini. Este cu siguranță exemplul clasic al omului dominat de „copilul din sine”. După moartea surorii sale Drusilla, cu care avusese o aventură pasionantă și de durată, și despre care se credea că ar fi avut asupra lui o oarecare influență temperîndu-l, Caligula s-a simțit teribil de singur pe lume; deși fuseră șapte frați și surori, patru băieți și trei fete, însă ceilalți erau acum fie morți fie izgoniți.

Fusesse un copil predispus la violență, cu un apetit pentru crimă. Cele mai apropiate rude ale sale fuseseră ucise, iar ultima lui relație a fost cu un bătrîn corupt, mînat de ură și neîncredere, tutorele său moral. Singurul său tovarăș de joacă și prieten fusesse Irod Agrippa, un tînăr fermecător, dar lipsit de orice scop în viață, al cărui strămoș, Irod cel Mare, fusesse cel mai mare ucigaș de familii și un torturator cunoscut. Caligula a fost un comediant (foarte) bolnav, făcînd mai degrabă farse fatale decît un criminal nebun; nu era un idiot, altfel nu ar fi putut conduce Roma. Victimele sale erau întotdeauna din clasa superioară, iar miza nu era atît de mare pe cît și-a închipuit posteritatea¹⁹. S-a observat, la vremea respectivă, că viața privată a împăraților i-a afectat numai pe cei care au avut nenorocul sau ambiția de a le fi aproape. Ororile și unorul negru de la curtea lui Caligula și a lui Nero ua intervenit din cauza izolării însă în timpul dom-

¹⁹ Profesorul Barrett a făcut o sumă a victimelor, înregistrînd două umilînțe, doi împinși la sinucidere, unsprezece executați, un prieten al lui Seneca și un alt prieten torturat, Sextus Pompeius – căruia i-a interzis să folosească numele cunoscut al familiei sale „Magnus” (cel Mare) – ucis prin înfometare, Columbus, un gladiator, otrăvit și un senator, tăiat de amicii săi

niilor amîndurora, poporul a prosperat și amîndoi au fost iubiți de către plebei. (Caligula a redat adunării puterea luată de la aceasta cu mare precauție de către Augustus.) Imperiul Roman funcționa pe pilot automat.

Caligula era teribil de sîcîitor – ceea ce l-a dus și la pieire – și se folosea de capricii pentru a se amuza și pentru a-i teroriza pe cei de la curtea sa. Dar nu a „încălecat” niciodată un consul; cu toate acestea, pretindea că poate face așa ceva. A împins scandalul dincolo de orice limită, gătindu-se – îi plăcea să se gătească – cu însemnele unui zeu și făcînd un altar zeiței Isis a egiptenilor încercînd astfel să aducă o ofensă sensibilității romanilor. (Ecouri ale teribilei Cleopatra). În calitate de colecător de taxe (spunea el), a transformat o parte a palatului în bordel, cu matroane romane și fiicele lor în calitate de personal. Conducea licitații și, o dată, un cavaler bătrîn a ațipit în timpul ceremoniei, apoi s-a trezit că deja cumpărase un grup de gladiatori pentru suma de nouă milioane de sestertii. Oricine și-l poate imagina punînd la cale aceste farse cu un rînjat satanic, dar și mai periculoasă și lipsită de milă era urmărirea moștenirilor și a darurilor de Anul Nou (de aici sinuciderile). Cînd un cetățeni (despre care se credea că era bogat) împins spre moarte de către împărat, s-a dovedit că nu a lăsat nici un ban, Caligula a comentat: „Vai, Doamne, a murit degeaba.” Acest gen de remarcă, repetată în tavernele Romei, așa cun, l-a făcut să fie și mai iubit de mulțime, care vedeau în el un fel de aliat în lupta de clasă.

Ca mulți tineri romani bogați și răsfățați, s-a complăcut și el în *nostalgie de la boue*, făcînd farse gărzilor sale, țopăind, deghizat împreună cu amicii lui, pe la periferiile orașului, pînă la orele dimineții, de obicei sfîrșind în închisoare. Dacă acest Caligula ar fi fost un pericol

pentru el însuși, nu numai pentru dușmanii săi imaginari, dar și pentru amicii lui, atunci era moartea însăși. Un om care a jurat să își sacrifice viața pentru revenirea împăratului său a fost nevoit să facă exact acest lucru în public; un altul promisese să se lupte cu un gladiator, iar Caligula l-a obligat să o facă. Desigur, așa cum prevăzuse Tiberius, a scăpat de comoștenitorul său, Gemellus, dar i-a obligat atât pe socrul cît și pe credinciosul său Macro să se sinucidă. Aceasta din urmă nu făcuse decît să încerce să îl ajute pe împărat, a cărui succesiune la putere o aranjase, cu sfaturi, poate cu prea multe sfaturi, ceea ce l-a iritat pe Caligula. Philon evreul, un martor contemporan povestește cum a reacționat Caligula la atitudinea lui Macro, „Iată-l pe învățătorul celui ce nu mai are nimic de învățat... care consideră că un împărat ar trebui să îi asculte sfaturile, ce se consideră foarte iscusit în arta guvernării și un instructor în aceasta... Dar cum, îndrăznește cineva să mă învețe pe mine, care chiar și cînd eram în pîntece, acel atelier al naturii, eram pregătit să fiu împărat...?” Aceasta era adevărata voce a tiraniei, într-adevăr, dar nu a nebuniei... Caligula a dat căderii lui Macro o întorsătură tipică, cum că ar fi avut o aventură cu soția lui și l-a acuzat că ar fi fost „peștele” ei.

Cruzimea lui Caligula nu era impetuoasă și obișnuită ca a lui Tiberius, ci planificată, chiar chinuitoare, revoltătoare însă, pentru el, plăcută... Cruzimea lui era politică – „Nu au decît să mă urască, atîta vreme cît le este frică de mine” – și niciodată departe de gândurile lui, fie și în cazul amantelor sale – „îți vei pierde acest frumos căpșor oricînd am eu chef” – apoi le săruta pe gît. Suetonius povestește de asemenea cum îi obliga pe părinți să participe la execuția copiilor lor, iar o dată a determinat un tată să vină la cină imediat după o asemenea faptă, glu-

mind tot timpul mesei²⁰. Jubila pe seama morții victime-
lor sale, cerînd călăilor să nu se grăbească – „Lovește
astfel încît să simtă că moare“. Apetitul lui pentru
atrocități părea nelimitat. Altă dată a ordonat ca mărun-
taiele, brațele și picioarele unei victime senatoriale să fie
puse grămadă în fața lui.

Ar fi exagerat să presupunem că singurele preocupări
ale lui Caligula erau cruzimea și atrocitățile. Chiar a
domnit – în mod surprinzător – timp de trei ani și nouă
luni și și-a îndeplinit cîteva din puținele sarcini ce îi
reveneau împăratului. A reconstruit de exemplu teatrul
de la Pompei ce arsese, evident scoțînd numele lui Pompei
de pe fațadă. Politica lui externă era la fel de ciudată ca
și cea internă, de care înstrăinase Senatul cu totul. Se
pare că, în afară de ridicula expediție către nord cu un
sfert de milion de oameni înarmați, și cu un bagaj de
femei și actori, ca să construiască un far în Boulogne, ce
a rezistat pînă în secolul XVI, și consolidarea Mauritaniei
(la nord-vest de Africa), ceea ce se întîmpla ori-
cum, cea mai importantă mișcare a sa era cît pe ce să
provoace o revoltă a evreilor în imperiu.

Caligula se amuza teribil sîcîindu-i pe evrei, deși îl
respectase pe prietenul său „Irod“ (de fapt, M. Julius)
Agrippa, adăugînd tetrarhia lui Philip regatului său, spre
furia surorii sale, Irodia. (Urmașii lui Irod cel Mare nu

²⁰ Păcatul fiului său, pentru care fusese mai întîi închis, era că
se îmbrăca prea bine și era prea îngrijt. Tatăl făcuse greșeala de a
se ruga pentru salvarea vieții lui. După prima cină, i s-a impus să
revină după înmormîntare, ca și cînd nimic nu s-ar fi întîmplat.
Seneca povestește acest episod și aproape că a fost el însuși execu-
tat pentru faptul că a ținut un discurs mult prea bun în fața lui
Caligula, dovedind că tatăl mai avea un fiu al cărui viitor nu ar fi
vrut să îl pericliteze

țineau unul la altul mai mult decât cei ai patronului său, Augustus.) Pe drum, când se ducea să își preia noul regat, Agrippa s-a oprit în Alexandria încurajându-și poporul și negociind ca de obicei cu grecii din acel oraș, a considerat că ar fi fost o idee bună să facă o paradă prin oraș cu garda lui care a dezlănțuit primul pogrom cunoscut și pe care împăratul roman nu a făcut nici un efort să îl oprească. Ambele părți au trimis delegații la Roma ca să protesteze împotriva celuilalte și au fost primiți de Caligula cu cordialitate. Evreilor, conduși de filosoful Philo, li s-a spus să revină mai târziu.²¹ Lunile treceau și, între timp, un procurator roman din Jamnia, Judeea, se prezentase în fața împăratului care se proclamase că era zeu, cel puțin în est, și că evreii distruseseră un altar ce fusese ridicat în cinstea lui în acel oraș. (Același om îl arestase pe Agrippa pentru că îi datora lui Tiberius un milion de *sesterți*.) Caligula a decis că evreului trebuia să i se dea o lecție și l-a desemnat pe Petronius, guvernator al Siriei, să construiască o statuie imensă, el fiind îmbrăcat ca Jupiter, și să o plaseze în Sfânta Sfințelor, în templul din Ierusalim, un loc atît de special încît acolo avea acces numai marele preot, și numai de Yom Kippur. Dacă ar fi fost necesar împăratul ar fi putut folosi două dintre legiunile sale (12.000 de oameni) în acest scop.

²¹ Philon povestește cum a primit împăratul delegația în timp ce supraveghea redecorarea unui dintre palatele sale, grăbindu-se din cameră în cameră în timp ce solicitanții mai în vîrstă abia îl puteau urma, întorcîndu-se din cînd în cînd pentru a pufni sau pentru a șuiera ceva „De ce nu mincați porc?” și „Sînteți cei care urîți zeii și care nu credeți că eu sînt zeu”, recunoscut de orice altă națiune numai de voi nu?” Grecii jubilau, bucurîndu-se de încurcătura în care erau evreii. Ce le-a spus lor, Philon nu ne spune. În sfîrșit, Caligula s-a plictisit și l-a îndepărtat ușor spunînd: „Mă se par mai degrabă oameni nenorociți decât șireți.”

Suprema jignire s-a adus ca semn și ca dovadă a nebuniei lui Caligula, dar am putea considera și că îi confirma acțiunea precedentă în acest domeniu, că făcea parte din scenariu, deoarece Caligula avea șirettenia diavolească nu numai să atingă un punct sensibil, ci anume punctul sensibil al anucilor săi evrei. Petronius a făcut ceea ce i s-a cerut, pînă la un anumit nivel, mișcîndu-și legiunile spre sud, pînă la granița cu Galileea, dar i-a scris împăratului că evreii erau atît de supărați încît își neglijau recoltele; asta prevestea iminența unei revolte ce atrăgea după sine mari pierderi de venit. Singurul său prieten, Irod Agripa, care se întorsese la Roma, era abătut, îndurerat și probabil că a suferit și un atac, atunci cînd a aflat vestea. I-a trimis lui Caligula o scrisoare lungă, amintindu-i despre politica imperială față de evrei și, din prietenie, acesta a anulat ordinele pe care i le dăduse lui Petronius, convenind ca evreii nu aveau nici un amestec cu noul cult din afara Ierusalimului; dar, potrivit lui Philon, în secret, s-a hotărît să se răzbune pe această afacere și a plănuit să ia statuia cu el în viitoarea lui călătorie, ce voia să o întreprindă, spre est. Din fericire, a murit.

Caligula a fost un artist (conștiințios) în arta de a-și face dușmani, mai ales din prieteni. Îl pierduse pe Agrippa, iar acun pe omul pe care îl eliberase, Callistus, o figură responsabilă ce s-a întors împotriva lui, supărat pe nebunia politică a stăpînului său. Dar nu acesta a fost motivul, sau conspirația cu scop nobil, ce i-a provocat moartea. Atunci cînd un om posedat de puterea absolută insistă în convocarea publică a unei întîlniri sexuale cu soția altuia, jignește. Dar cînd, revenind imediat după adulter, face comentarii în fața soțului, cum că soția acestuia nu s-a ridicat la nivelul așteptărilor, rănește în mod absolut²².

²² Aceasta a fost motivul și nu conduita politică, care a făcut ca Zulfikkar Bhutto, odată președinte al Pakistanului, să fie scos din celula în care stătea și spînzurat

Cornelius Sabinus, un tribun în Garda Praetoriană, a fost unul dintre tinerii soți umiliți în acest fel de către Caligula. Un alt conspirator era Cassius Chaerea, un soldat de o amunită vîrstă, care s-a remarcat într-o revoltă de la Rhin în anul 14 d.Hr., unde Caligula fusese prezent pe cînd era doar un băiețel. Ca și generalul Patton, generalul american de tancuri din al doilea război mondial, avea o voce înaltă și pițigăiată, pe care Caligula o imita batjocoritor. Îl tachina pentru trăsăturile sale efeminate și îl făcea de rîs inventîndu-i parole pentru fiecare zi, în palat, ce cădeau în sarcina lui, ca, de exemplu, „Venus“ și „Priap“, nu ar fi fost cine știe ce provocare la asasinat, ar zice oricine, dar era destul.

În ultima zi a Jocurilor Palatine, pe 24 ianuarie 41 d.Hr., împăratul, în timp ce sacrifica un flamingo, a vîrsat un pic de sînge pe propria togă. Avea o mahnireală în dimineata aceea, așa că mîna îi era cam nesigură. Convinș să se retragă pentru a lua prînzul, pe la ora unu, de către senatorul Asprenas, era dus spre palat printr-un tunel subteran, în lectica lui, dar s-a oprit să stea de vorbă cu un grup de aristocrați din Asia, care exersau un dans de război troian pe care urmau să îl presimte în fața lui, mai tîrziu, în acea noaptea. În grotlele tunelului și neprotejat de garda lui germană împăratul a fost vulnerabil temporar...

Chaerea a aplicat prima lovitură, apoi, Sabinus, pe a doua, în piept, apoi iar și iar – de treizeci de ori – înjunghiat de asasinii patricieni, în sfîrșit, în organele genitale, sigur o fi fost Sabinus? Purtătorii lecticii sale au încercat să îl apere cu prăjinile lor – nu a fost singurul om rău iubit de servitorii săi – dar nu puteau fi comparați cu ucigașii lui atît de învrăjbiți. Germanii au ajuns prea tîrziu ca să îl mai poată salva, însă i-au ucis pe cîțiva dintre asasinii lui, pe Asprenas și pe un alt senator dintre cei care au fost de față ca măsură de precauție. Au ucis de asemenea pe unul

dintre conspiratorii care nu a putut rezista și a stat să se uite la trupul lui mort, „pur și simplu de plăcere“. Un tribun praetorian și-a ucis soția, Caesonia²³, apoi pe unica lor fiică, Iulia Drusilla, aceasta fiind luată de picioare și dată cu capul de pereți, pînă i-a zdrobit țeasta iar creierii i s-au împrăștiat. „În acea zi, scrie istoricul Dio Cassius, Caligula a aflat din experiență că nu era un zeu.“

Caesonia a fost găsită plîngînd lingă trupul soțului ei, de altfel, singura persoană din Roma care a plîns, iar Caligula, primul împărat roman căruia nu i s-au făcut funeralii de stat. Moștenirea lui a fost nulă, deși dramaturgii și regizorii s-au simțit atrași de viața sa extravagantă. S-a turnat un film despre Caligula, atît de lasciv, încît originalul Gore Vidal, nefiind remarcat prin sensibilitatea lui în acest sens, și-a șters numele de pe lista de onoare. Malcolm McDowell, actorul, arată mai bine decît Caligula, risul lui de maniac, durerea exagerată din cauza surorii sale, schimbările violente ale dispoziției și costunelor sînt autentice și realiste, dar scenele eroice, siropoase. Platourile strălucesc de imitații convingătoare din marmură, aur și porfir, podelele sunt pline de sînge de scenă și de măruntăiele celor torturați. Doar că în palatele sale, sîngele și măruntăiele, bătăile și strigătele de durere erau reale.

²³ Cea de a patra și ultima sa soție, cu șapte ani mai în vîrstă și care fusese căsătorită deja de cinci ori, față de care avea sentimente nobile, era drăgăstos, atent și monogam. În primele zile, pe Capri, despre Caligula se spunea că ar fi fost pudic și a fost convins de Tiberius să renunțe la primitivismul lui în mod, trivial. După cîștigarea puterii, deși mai întîi i-a alungat pe perversii notorii, a devenit omnivor sexual, culcîndu-se cu toți cei din preajma lui, inclusiv cu actorul Mnester, cumnatul lui, cu diferiți ostatici și, desigur, cu surorile sale. Căsătoriile lui anterioare nu sînt foarte bine consemnate și nu par să fi meritat foarte multă atenție, cu excepția celeia cu Pollia, care avea foarte mulți bani.

◆ CLAUDIUS ◆

Claudius a avut foarte multe motive să fie discret în momentul în care a aflat că nepotul său, împăratul Caligula, fusese asasinat, imediat după ora unu, pe 24 ianuarie 41 d.Hr.

Părăsise Jocurile pentru a lua prânzul, înaintea lui Caligula, care plecase împreună cu doi senatori ce ar fi putut să fie sau nu părtași la conspirație, și ar fi putut auzi hărmălaie dedesubt. Dacă ar fi fost complice – și istoricii încă nu au căzut de acord –, Claudius ar fi putut fi în pericol din pricina bodyguarzilor germani ai lui Caligula, dacă nu, din partea asasinilor, granguri tineri fără nici un plan, în afară de faptul că moartea unui împărat era întotdeauna, în viziunea patricienilor, o oportunitate pentru a reinstaura republica. Așadar, Claudius, care nu a pretins niciodată că ar fi fost vreun erou, s-a ascuns, dar nu într-un loc foarte inspirat. Poate că pretorianul ce a observat o pereche de sandale scumpe răsărind de sub o draperie, l-a descoperit în spatele acesteia plângînd. „Am găsit un Germanicus!“ – nu a fost nevoie să caute prea mult. Acest ofițer, unul Gratus, era membrul unei elite, al cărui salariu mare și ale cărui avantaje ar fi fost în pericol dacă în Roma nu ar fi existat un împărat, așa că s-a agățat de acest omuleț între două vîrste care tremura, l-a consolat, l-a salutat, spunîndu-i *imperator* și a chemat o lectică pentru a-l preda în siguranță la cazarina praetoriană, aflată cam la trei km distanță.

Acolo, Claudius a stat „cativ“, spune el, dar dornic să fie luat în seamă, folosindu-se de o tehnică pe care o descriu cei mai recent biografi ai săi ca fiind „lipsită de demnitate, extrem de infantilă, însă folositoare și adoptată și de alții – de Henry al II-lea (al Angliei, pentru uciderea lui Beckett) și Elizabetha I (pentru executarea reginei Maria de Scoția) împotriva amenințărilor interne (1170-1587) și de Reagan, în SUA, împotriva Iranului și Nicaragua – ceea ce a constat în a le permite altora să acționeze sau atrăgându-i în această acțiune, în timp ce principele rămâne „ignorant“ față de ceea ce se petrece. Astfel, servitorii și subordonații trebuie să își asume responsabilități, eschivându-se de la îndeplinirea ordinelor superioare.“ Acest proces, care pare atât de complicat, a fost invocat de Claudius, considerat a fi o nunte săracă, ca să devină împărat în câteva ore. Oricum s-ar fi întâmplat, și izvoarele istorice principale au versiuni diferite – pentru Suetonius, el va rămâne un idiot, pentru Joseph, inapt și manipulat de marele prieten de familie, Irod Agrippa (care îl îngropase pe Caligula într-o groapă destul de superficială) – s-a întâmplat, și la patruzeci și opt de ore de când fusese dus în cazarnă, aceiași praetorienii l-au escortat la Colina Palatină, unde a fost investit cu toate puterile ce fuseseră acordate predecesorilor săi.

În noaptea asasinatului, flecărind la masă în jurul unei carafe sau chiar două – dacă Claudius a rămas treaz, asta a fost singura noapte din viața lui, inclusiv ultima – Claudius promisese o donație de 15.000 până la 20.000 de *sesterti* pentru fiecare gardian și „pro-rata“ pentru ofițeri. Această sumă enormă și fără precedent a atras Garda Praetoriană de partea lui. Fiecare avea nevoie de celălalt, praetorienilor le trebuia un împărat și, deși el nu era moștenitorul natural al lui Caligula, dacă i-ar fi păsat cuiva, era nepotul lui Germanicus, legat astfel de fonda-

torul Augustus, legătură de care romanilor este posibil să le mai fi păsat. Aceasta i-a dat un avantaj față de rivalii săi: M. Vinicius, cununatul lui Caligula; V. Asiaticus, un bogătaș din Viene, lângă Lyon, despre care vom mai auzi multe; și Galba, comandant al legiunilor de pe cursul superior al Rhinului, care a auzit cu întârziere despre moartea lui Caligula pentru a mai face vreo mișcare. De aceea, de la cazarmă, Claudius a trimis un mesaj Senatului, „că nu căutase puterea, dar că nu va refuza o onoare ce i-a fost oferită, el fiind singurul dintre toți oamenii care înțelegea pericolele tiraniei, și spunea că domnia lui va fi dreaptă și că va permite tuturor celor din administrația lui să se desfășoare dacă va fi acceptat, dar îi va pedepsi dacă nu va fi acceptat“. Senatul a cedat. Claudius își cunoștea istoria – nu scrisese el patruzeci de cărți despre Roma? – știa că forța aplicată hotărît era cea mai bună armă în politică.

Așa că, la 50 de ani, Claudius a intrat în posesia a ceea ce puțini ar fi conceput ca fiind moștenirea lui. A fost întotdeauna oaia neagră a familiei; istoricii obișnuiau să pună slăbiciunea lui pe seama poliomielitei, iar acum, pe seama paraliziei cerebrale, asociată cu o ușoară spasmofilie, ce se consideră a fi fost cauza simptomelor sale care constau în tîrîrea piciorului drept, o voce spartă, răgușită cînd se emoționa, îi curgea nasul și avea un rîs incontrollabil. Mîinile îi tremurau ușor, iar uneori se împleticea, același efect ca și în cazul regelui George al VI-lea, datorită unei asistente proaste ce i-a legat brațul drept la spate, cel pe care prefera să îl folosească. Se prezenta mai bine cînd era așezat și, din momentul în care nu a mai avut crampe stomacale, după ce a urcat pe tron, parte a problemelor sale trebuie să fi fost de natură somatică.

Starea sa a devenit cunoscută la Roma odată cu înain-

tarea în vîrstă, și asumarea *toga virilis* la 14 ani, înainte de care un tînăr roman nu se bucura de nici un fel de atenție. În cazul unui prinț al casei imperiale, această ceremonie ar fi fost o ocazie pentru a da o petrecere, ca și cînd, cîun și era de fapt, un prinț al Casei de Windsor ar fi urînat să fie *bar-mitzvahed* în Trafalgar Square²⁴. (Tînărului Tiberius Claudius Nero Germanicus i se dăduse *toga virilis* la miezul nopții, înfășurat într-o pătură, atît erau de îngrijați membrii familiei de apariția sa în public.)

Grija și compasiunea față de cei handicapați este un fenomen modern. Romanii, sensibili la frumusețea fizică și interesați numai de perfecțiune, nu arătau decît răceală față de orice cavalier ce dădea cel mai mic semn de slăbiciune, ceea ce era tot ce putea arăta Claudius de la bun început. Mama lui se referea la el ca la o „monstruozitate de ființă umană, unul pe care natura l-a început, dar nu l-a mai terminat niciodată“. Seneca, îndeosebi, strîmba din nas. Bunica lui, Livia, nu putea suporta să îl privească în față. Unchiul său Augustus era mai circumspect, iar Suetonius citează trei scrisori îpe tema modului de a-l trata pe Claudius și problemele lui. În prima, Augustus se întreabă dacă este în deplinătatea facultăților sale și dacă ar putea să se facă de rîs (pe sine și familia) dacă i s-ar permite accesul în boxa imperială la Jocuri; în a doua, spune că îi va cere tînărului Claudius Tiberius să cîneze în fiecare după amiază decît să îl lase cu tutorii

²⁴ La început nu a fost o noțiune tocmai impresionantă, după cîte se pare. Istoricul umanist Gore Vidal, care are atîtea calități, susține că această convertire a lui Constantin la creștinism nu a fost inevitabilă. Dacă hiperenergicul, zelosul, peripateticul și convingătorul Saul de Tars ar fi rămas phariseu, și-ar fi convins elita romană să treacă la iudaism atunci

săi tot timpul, iar în a treia, este uluit că se poate exprima atât de bine în public. Cu toate acestea, Augustus nu i-a acordat nici o funcție serioasă sau mulți bani, numindu-l în testamentul său, un moștenitor de gradul al treilea“. În perioada de discreție politică, Claudius a suferit frustrări sociale și politice, agravate de sărăcie și de boală. Deși salutat cu veselie de mulțime la Jocuri, în calitate de rudă a lui Germanicus, a fost batjocorit și zeflemisit de către egalii săi care se amuzau aruncând smochine și simburi de măslina spre el la petrecerile lui Caligula, chiar și atunci când împărțea un consulat cu gazda lor, așa încât își freca ochii cu ele atunci când se trezea. A fost numit membru al celor două congregații din piață și o dată chiar a căpătat un peșcheș de patruzeci de monede de aur, ceea ce familia a considerat chiar suficient. Tiberius i-a refuzat de două ori cererea de numire într-o mică magistratură, dar i-a lăsat o mică dobândă în testamentul său.

Claudius și-a petrecut timpul buchisind la istoriile sale; ca să se relaxeze, urmărirea femeii și se desfăta cu foarte multă mâncare, vin și jocuri de noroc, având convingerea că el ar fi putut învinge sistemul. (A scris o carte și despre acest lucru.) Asemenea lui Caesar și Caligula, Claudius a fost căsătorit de patru ori; prima dată cu Plautia Urgulanilla, cu care a avut doi copii. A divorțat de ea în 24 d.Hr. pe motiv de adulter și, incredibil, suspiciuni de crimă. Apoi, a mai fost una neîncepută, care a murit în ziua nunții sale, dar al cărei frate s-a dovedit mai târziu a fi complotat împotriva lui. Următoarea a fost Aelia Paetina, o rudă a lui Sejanus, favoritul lui Tiberius și, evident, aleasă de el. Nu era suficient de important să fi jucat vreun rol în căderea rudei soției lui și, pur și simplu, s-a ținut deoparte, prefăcându-se, după cum avea să explice în fața Senatului, pe durata domniei lui Caligu-

la, nebun. Odată ajuns împărat, a devenit ținta sexuală a două dintre cele mai cunoscute doamne din istoria romană, Messalina și Agrippina. Singurul dintre cei cinci împărați din această carte, de care nu se leagă nici cea mai mică suspiciune de homosexualitate²⁵.

Dintre toți împărații de pînă acum, Claudius a fost cel mai nesigur. Augustus, care a inventat acest rol, a acumulat toate puterile necesare, dar titlurile sale, „Augustus“ și „Părintele Țării“, i-au fost acordate prin vot și exprimau popularitatea sa, reînnoită în mod constant. Tiberius fusese desemnat de către Augustus, Caligula nu ar fi fost nimic dacă nu ar fi fost de viță imperială, dar Claudius era aproape un intrus, un uzurpator propulsat de o Gardă Praetoriană greu de mituit, pe care o plătea cu monede din aur, ce șoca iar și iar, unii îl descriau dînd mîna cu pretorienii, iar altul avînd în spate cazărmile. Cu toate acestea, Claudius a fost munit de istoricii moderni „Primul Împărat Roman“ deoarece, pentru prima dată, persoana publică și persoana privată a principelui se identificau cu o singură persoană – împăratul. Tiberius se considera pe sine „stăpîn al sclavilor săi, imperator al armatelor și principe al senatorilor“ și a observat și

²⁵ Charles Laughton, convingător ca împărat roman, l-a interpretat pe Claudius, poate fără intenție, adăugîndu-i o nuanță de homosexualitate într-un film ce nu a fost făcut niciodată. O serie de scene îl înfățișează fluturîndu-și antenele chiar în momentul în care ar trebui să condamne un tinăr arătos (Sabinus?) la moarte pentru implicarea în asasinarea predecesorului său, Caligula. Deși emoționant, episodul este cu totul nesigur, din moment ce adevăratul Claudius chiar nu l-a cruțat pe Sabinus (care s-a sinucis mai tîrziu din motive tactice) și l-a predat cu ușurință pe Chaerea și pe apropiații săi călăului, cu acel semn necontrolat al mîinii ce avea să devină atît de cunoscut, pe motiv că asemenea bărbați aveau să devină o mare pacoste pentru el.

diferența dintre aceste titluri. În perioada domniilor lui Caligula și Claudius, puterile lor au sporit și, mai rău, erau din ce în ce mai greu de controlat. „Părinții Recrutați“, senatorii, paznicii proprietăților guvernamentale au devenit slugarnici, îngroziți și, deoarece aveau din ce în ce mai puține de făcut, plictisiți. Maniera în care Caligula și Claudius au ajuns la putere a demonstrat că numai poziția supremă în stat trebuia să le fie ocupată. Orice autocrat preferă ca propriii lui oameni să facă treburile, așa că împărații își aleg propriii lor oameni, nu pe egali lor, din motive de poziționare a autorității. Un om eliberat era – aceasta era regula – dependent și, astfel, se putea conta pe el, spre deosebire de cavaleri și senatori, care ar fi putut să se considere, în sinea lor, la fel de competenți ca și un împărat, la conducere.

La început, un campion al ordinului ecvestru, din care făcuse parte atita vreme, Claudius s-a instrăinat de ei destul de repede și, bănuind ambițiile lor, a ordonat sau a organizat executarea lor. Era paradigma unui om „care dorea să rănească, deși îi era frică să lovească“ – sau să lovească el însuși. Socoteala finală îi dădea fiori – treizeci și cinci de senatori și trei sute douăzeci și unu de cavaleri. În acest exercițiu de forță a fost încurajat spre propria lui apărare de către cea de a treia soție a sa, care a început ca o nimfetă de 15 ani, cu legături bine plasate și s-a grăbit să devină o nimfomană însetată de singe, obsedată de putere care, în cele din urmă, a trebuit să fie anihilată.

Messalina s-a căsătorit cu Claudius în 39 d.Hr., când el avea vîrsta de 50 de ani. Era stră-strănepoata surorii lui Augustus, răbdătoarea Octavia și, de asemenea, verișoara sa îndepărtată. Misiunea ei în (scurta) viață a fost să se asigure că fiul său, născut Tiberius Claudius Caesar Germanicus, mai tîrziu Britanicus, va deveni

împărat. A avut șanse destul de mari să reușească. La nașterea lui, i s-au dăruit monede cu legenda *spes augusta* – speranța dinastiei – dar deoarece soțul său nu ar fi putut supraviețui superiorității fiului ei, ea trebuia să elimine opoziția; așa că a demarat o politică pentru crimă. Prima sa victimă a fost Julia Livilla, sora exilată a lui Caligula, căsătorită cu M. Vinicius, un candidat la principat (și de ce nu iar?). Apoi a vizat o altă Julia, fiica fiului lui Tiberius (otrăvit de Sejanus), Drusus, o femeie care nu a fost niciodată învinuită, deși a avut vina de a avea un fiu devenind astfel o rivală. A fost acuzată de Messalina de imoralitate (!). Apoi a nenorocit un prefect al gărzii ce avea de gând să raporteze lui Claudius aventurile ei sexuale, creînd în același timp un loc disponibil pentru unul dintre protejații ei.

Din cauza legitimității dubioase a soțului său la tron, clienții răzbunătoarei și adesea fatalei Mesalina erau foarte numeroși, nu numai din familie, ci și dintre descendenții faimoaselor nune ale Republicii, ca Sulla, Pompei și Crassus care, tocmai pentru că nu erau rude, își imaginau că ar fi putut oferi Romei un nou început. La început, Claudius a încercat să îi consoleze acordîndu-le poziții înalte dar, în timp, acești grandomani de viță nobilă au fost distruse devenise un adept înfocat, iar soția lui se dovedea a fi bună cooperantă.

Nici o conspirație nu ar fi putut fi la fel de fantezistă, ciudată și demascatoare a cuplului infernal ca aceea a lui Appius Silanus. Într-o noapte, Claudius a dezvăluit Senatului că sclavul său eliberat, Narcis, a dat buzna în dormitor și i-a spus că tocmai visase că Silanus se hotărîse să îl asasineze. Distinsul nobil a zorit spre palat la primele ore ale zilei, și-a recunoscut intențiile și a fost executat în mod conștiincios. Claudius a prezentat visul lui Narcis ca pe o dovadă clară a unui complot. Se spunea că

Messalina a fost încântată deoarece Silanus îi respinsese avansurile sexuale și îl atrăsese pe Narcis în această farsă criminală. Episodul arată accesibilitatea servitorilor privați, și, de aici înainte, a celor publici la împărat, și faptul că, dacă erai mai aproape de împărat, ca și gine-rele din camera lui Henry al VIII-lea sau Louis al XIV-lea, puteai fi influențat mai puternic. Executarea secretă și nejustificată a lui Silanus a stîrnit o revoltă din partea guvernatorului Dalmației, înăbușită în cinci zile, dîndu-i Messalinei șansa de a realiza cea mai celebră crimă a sa, uciderea soțului celei mai bune prietene a ei din copilărie, care fusese asociat cu Silanus, spunînd: „Nu doare, Paetus.“ Să scape de ginerele său vitreg, ce se căsătorise cu fiica lui Claudius, devenind astfel un potențial rival, nu era nici o problemă. A fost ucis, *in flagrante delicto* împreună cu un amant bărbat.

Cea mai ingenioasă lovitură a Messalinei a fost să regizeze moartea lui Valerius Asiaticus, galul bogat și zgomotos care se căsătorise făcînd o alianță cu patricia-tul roman și care se considera de viță imperială. Soția lui avusese o aventură cu Caligula, iar sora ei, celebră pen-tru smaraldele sale, se căsătorise cu el pentru scurt timp. Asiaticus era o figură la Roma; familia lui însoțise orice roman care a călătorit în Galia în acest timp, inclusiv pe mama împăratului, motiv pentru care probabil că Claudi-us a avut o ezitare în a-l executa. Dar Messalina era de neoprit. Asiaticus era proprietarul grădinilor lui Lucul-lus, generalul de succes și bucătarul stilat, iar ea era in-vidioasă. Asiaticus a fost adus la palat în lanțuri și acuzat de homosexualitate, o acuzație invocată în lipsa oricărei alta. Claudius era dispus să îl achite, așa că s-a ajuns la un compromis. Lui Asiaticus i s-a permis să își aleagă modul în care va fi executat.

Prefectului care îl arestase i se dăduseră 1,5 milioane de *sesterti* și fusese înaintat la rangul de *praetor*. Proce-

sul fusese din nou *intra cubiculum*, în spatele ușilor închise, în intimitatea palatului, iar victima nu era doar un gal bogat neagreat din cauza extravagantei sale – cheltuisese prea mult pentru Jocuri –, ci ginerele unei familii puternice, una ai cărei membri fuseseră descoperiți într-o dimineată la întrunirea curtenilor, cu o sabie ascunsă sub togă. Sub tortură, pe care Claudius o interzisesese cindva, nu a dezvăluit nimic, dar această încercare a arătat linuta pînă la care decăzuse clasa superioară a Romei. Căderea Messalinei, după Tacitus, s-a datorat propriei nebunii – *furor*. S-a îndrăgostit – nu avea decît 20 și ceva de ani – de un tinăr și chipeș consul-desemnat, Silius, l-a copleșit cu cadouri, și s-a căsătorit cu el la *vendange*, culesul strugurilor, în anul 48 d.Hr. într-o ceremonie bahică. Toată Roma știa, iar Narcis și clica sa de sclavi eliberați au hotărît că și împăratul ar trebui să știe, tot din loialitate dar și deoarece o credeau pe Messalina capabilă să îl aducă pe amantul ei în poziția de *princeps* și astfel să îi înlocuiască pe ei.

Ideea unei asemenea lovituri ar fi putut să îi treacă prin capșorul acela frumos, observînd popularitatea crescîndă a Agrippinei, sora încă în viață a lui Caligula și a fiului ei în vîrstă de 10 ani, manifestată la Jocurile Troiei, din 47 d.Hr. Din moment ce deja fermecătorul amic, din punct de vedere social, a devenit mai tîrziu împăratul Nero, se poate ca ea să fi avut ceva dreptate, dar nu a trăit suficient pentru a o demonstra. Cel puțin o dată, Claudius a reacționat direct și imediat. A văzut pericolul ce îi amenința *dignitas* – noi i-am spune credibilitate – în dezgustul soției lui față de el și, din moment ce erau foarte puțini oficiali în Roma în care să poată avea încredere că o vor aresta, a zorit din Ostia și s-a sfătuit cu Narcis, care a preluat comanda Gărzii Praetoriene pentru o zi. Cu el, Vitellius și un consul care fusese prieten apropiat al familiei Germanicus, s-au dus

spre casa lui Silius cînd Messalina le-a interceptat trăsura. Și-a jucat cartea – copiii. Claudius a făcut-o ferfeliță, citîndu-i lista amantilor ei²⁶. Trăsura își continuă drumul. Apoi s-a oprit lîngă bătrîna Fecioară Vestală, cerînd, în calitate de feministă fruntașă, o audiență pentru împărăteasă. Narcis a îndepărtat-o făcîndu-i promisiuni. Plutonul a percheziționat casa lui Silius, uluit de darurile pe care i le făcuse Messalina amantului său, și s-a îndreptat către cazărminile praetoriene, ultimul „refugiu sigur“ al lui Claudius, unde se reunise o pompoasă curte marțială. Silius a fost adus și a cerut doar o moarte rapidă. Messalina a fost găsită în grădinile lui Lucullus, înjunghiată mortal.

Claudius, din cine știe ce motiv, le-a spus praetorienilor că ar trebui să îl ucidă dacă se va mai căsători vreodată, dar execuția împărătesei a lăsat un loc în stat ce trebuia ocupat. Coalițiile de la curte se luptau pentru a-și impune candidatele. Narcis a propus-o pe Aelia Paetina, care era inofensivă și mai fusese o dată căsătorită cu Claudius; Callistus o propunea pe Lolliia Paullina, foarte bogată și, pentru puțină vreme, soție a lui Caligula; dar favorita și aleasa palatului, steaua ce răsărea printre oamenii eliberați ai împăratului, era Agrippina, fiica unui cu drag amintit Germanicus și a Vipsaniei, soția iubită a lui Tiberius. Că era nepoata de sînge a lui Claudius, fiica fratelui său, era doar un impediment minor în comparație cu atuurile pe care un împărat nesigur le-ar fi putut dobîndi dintr-o alianță atît de minunată. Prietenul lui Claudius, Vitellius, l-a asigurat că alegerea lui va fi prînită bine de popor și îi va potoli pe micii lui senatori, care au dat la o parte orice prejudecăți și i-au recomandat însoțirea. Căsătoria a avut loc pe 1 ianuarie 49 d.Hr. Claudius fusese văduv timp de trei luni.

²⁶ Această descriere scilicitoare, deși anacronică, este din *Claudius* de Barbara Levick, Batsford, 1990

Agrippina avea 33 de ani, era mai pricepută la politică decît Messalina, și la fel de lipsită de scrupule și de hotărîtă să îl impună pe fiul ei ca urmaș al împăratului. S-a nîșcat repede. Claudius era de acord că fiul ei Nero, în vîrstă de 10 ani, ar trebui să fie comoștenitor împreună cu fiul lui în vîrstă de 7 ani, Britannicus; au existat precedente. Ea a vrut să își căsătorească fiul cu Octavia, sora lui Britannicus, verișoara lui; și aici existau precedente. A scos-o pe Octavia din logodnă acuzîndu-l pe bărbat de incest. L-a rechemat pe Seneca din exil și l-a numit tutore al lui Nero. Și-a atribuit sieși munele de Augusta. Toate acestea într-un singur an. Pînă în 51 d.Hr., Agrippina părea să fie cea care conduce, după cum se vedea la palat – de fapt, purta o manta militară cusută cu aur, în care îi primea pe ambasadori. Chipul ei a fost bătut pe monedă și, din moment ce a reușit să își impună propriul fiu pe aceeași poziție cu Britannicus era, în calitate de mamă a viitorului împărat, cea mai puternică femeie pe care a cunoscut-o vreodată Roma.

În jocurile de putere de la Roma, practicate cu atîta ferocitate de către femei, împotriva cărora s-a ridicat în tăcere pe măsură ce îmbătrînea, Claudius părea să fie ceva de genul unei paiețe dar, în ceea ce privește chestiunile legate de justiție (în care a fost adesea excentric), finanțe, legislație și administrația imperiului său, Claudius a fost conștiincios, eficient, inovator și puternic. Era un om inteligent, care studiase istoria romană și, atunci cînd nu era în joc propria sa supraviețuire, era drept, plin de tact și atent. Reformele lui nu se bucurau de mare popularitate în rîndul celor din propria clasă deoarece îi prefera pe procuratori, oamenii lui, în defavoarea prefectilor și a Senatului. Contribuția lui la dezvoltarea administrației imperiale nu a fost recunoscută decît tîrziu după moartea sa, deși a fost deificat instantaneu. Din

cauza bolilor sale, a fost interesat de medicină și dispus să dea celor apropiați multe sfaturi utile, arătând, de exemplu, beneficiile vînturilor. Prezența lui aproape zilnică la tribunal a fost deplinsă de profesioniștii legii, deoarece judecata lui era capricioasă, emoțională și lipsită de consecvență. Odată, un avocat exasperat, a aruncat cu o servietă în el. Nu s-a supărat. Apoi, un orator superstițios, un cavaler din Galia, a lăsat să cadă din toga sa un ou de șarpe, un simbol al norocului la druizi. Claudius, îngrozit că magia ar putea să îl afecteze, a făcut semn cu mîna pentru a fi executat. Se panica ușor, dar hotărîrile lui erau întotdeauna bune dacă avea timp să se gîndească la ele.

Juvenal a inventat expresia „pîine și circ“, ca fiind nevoile de bază ale populației romane, dar impunea de asemenea și lucrări publice din partea guvernatorilor săi. Cicero făcea diferența între plăcut și util – docurile, apeductele și zidurile, teatrele, colonadele și templele (preferate desigur de Caligula). Claudius a asimilat aceste lucruri utile, dar a mai adăugat cîteva ale lui, proprii – mentenanță (menținerea) – condiția sine qua non a civilizației.

A transformat Ostia, unde se lucra în momentul în care a izbucnit scandalul cu Messalina, într-un port pentru comerțul cu grîne, cu un far și un dig pentru inundații. Cel mai mare proiect al lui, încă neterminat după unsprezece ani și 30.000 de nave, a fost drenarea Lacului Fucino, pentru a recupera terenul arabil aflat la 85 de kilometri de Roma. Ca și Barajul Mahaveli din Sri Lanka²⁷, nu a fost un succes deplin. Nu reușea să găsească

²⁷ Minunatele irigații de acolo erau funcționale în primul secol d Hr, sub regatul Anaradhapura, iar singalezii, care utilizau trigonometria în ingineria hidraulică au fost invitați în Roma de către Tiberius la încoronarea sa

voluntari sinucigași pentru bătăliile de pe mare pe care vroia să le pună la cale, iar porțile ecluzei ce le construise pentru a sărbători nu se ridicau. Claudius a reparat apeductul lui Agrippa, care încă mai alimentează fântina Trevi, și a construit două apeducte, unul avînd 87 de kilometri lungime.

S-a chinuit cu aceste lucrări publice pentru a deveni (și a rămas) destul de timpuriu în donuia lui un împărat „populist“. Obişnuia să facă plimbări și ieşea la picnicuri cu plebeii; după cum am văzut, îi învăţase cum să facă vin (un talent roman ce a dispărut din Europa pînă în secolul XVIII), dar nu își asumase încă rolul tradițional imperial, acela de cuceritor, iar Roma a fost surprinsă în momentul în care împăratul lor, în vîrstă de 53 de ani, un om de știință care își tîra un picior, îi tremura o mînă și se bilbiia, s-a hotărît să pornească la război.

Ignorînd sfaturile, respectate de Tiberius, lăsate de Augustus pe patul de moarte, ca frontierele imperiului să nu fie lărgite, Claudius s-a hotărît să invadeze Britania. Sud-estul Angliei nu mai era țara străină ce fusese pentru Julius Caesar cu o sută de ani în urmă. Galia, romanizată cu succes (mărturia lui Asiaticus) avea legături tribale mai puternice cu Anglia pe atunci decît are acun. Catuvellaunii din jurul heților erau belgi, așa cum erau și Atrebates în Berks și Hants, concentrați pe Silchester, înființat de galul favorit al lui Caesar, Conunius. Triburile acestea aveau un rege, Cunobelinus (Cymbeline), ce a plătit tribut Romei, dar cînd aceasta a murit, nu au murit și fiii lui, iar unul dintre ei a atacat un aliat al romanilor, care a fugit la Claudius după ajutor. Acesta era doar pretextul.

S-au adunat patru legiuni, de la Rhin pînă în Pannonia, însoțite de trupe auxiliare și întărite de cohorte din Garda Praetoriană. Pentru a-i impresiona pe barbari au

fost aduși și cîteva elefanți pe lingă acești 40.000 de oameni care, avînd în vedere motivele obișnuite (*vide* Caligula), au refuzat să se imbarce. (Trupele romane, trebuie să ne amintim, trebuiau convinse și, de asemenea inspirate, ca să treacă la acțiune.) Claudius i-a făcut semn lui Narcis, primul sclav eliberat care s-a adresat unei armate, iar el i-a făcut să ridă, făcînd ca execuțiile demonstrative ale generalilor să fie inutile.

Într-o lună, sub comanda lui Plautius, au acostat la Richborough și, după cîteva lupte crîncene în Medway, au cucerit Londra și au trimis după Claudius, care aștepta în Boulogne. Împăratul, însoțit de anturajul trufașilor patricieni, a considerat că nu era sigur pentru el să părăsească Roma – Frugi, Silanus, Asiaticus și Vinicius, care au devenit toți mai tîrziu victime ale Messalinei – au traversat Canalul și s-au îndreptat spre Camulodunum, unde se ținea un fel de „durbar“ (recepție oficială). Acolo a primit închinarea comandanților locali (inclusiv o regină, Cartimandua, care controla treisprezece triburi în nord). A trecut foarte multă vreme pînă cînd locuitorii din Colchester au văzut un alt elefant.

Claudius a petrecut numai șaisprezece zile în Britania, dar fusese plecat din Roma, unde Vitellius stătuse la pîndă timp de cinci luni și era hotărît ca, la întoarcerea lui la Roma, întreaga lume să afle de succesul său. A aflat. Lui Plautius i s-a organizat un Triumph (impresionant) și în fiecare cetate și oraș din imperiu țărani care veneau la piață vedeau o mică reprezentare a Britaniei, ce de atunci a devenit simbolul acelei insule izolate și necunoscute. Recent s-a descoperit un soclu din marmură în Aphrodisias înfățișîndu-l pe Claudius care o supunea, monedele ei erau bătute cu noul său „renune“, Britannicus. După cum scrie Barbara Levick: „Impactul acestei cuceriri în imperiu a fost foarte mare..., o lovitură

de grație și de putere pentru un împărat nou și subestimat, iar efectul ei în mintea supușilor săi, pe măsură ce faima lui se răspindea în imperiu și pătrundea chiar și în cele mai izolate provincii ale sale, imposibil de anticipat.“

De fapt, victoria a fost sărbătorită înainte de cucerire, deoarece pentru asta a fost nevoie de iscusința militară a lui Vespasian, care avea anumite dificultăți în înblinzirea lui Caratacus (în sfârșit, trădat de amica sa monarhică, regina din nord). Claudius l-a reținut pe Caratacus în Roma pentru încă o petrecere în cinstea cuceririi Britaniei, în 51 d.Hr. cind Caratacus a ținut un remarcabil discurs ce le-a adus lui și lui Claudius, care l-a iertat, multe aplauze și pe care Tacitus îl povestește: „Dacă linia mea și trupele mele ar fi fost urmărite numai de succese mediocre, ar fi trebuit să ajung în acest oraș în calitate de prieten și nu de prizonier... Dar așa, umilința este răsplata mea, iar a ta este gloria. Am avut cai, oameni, arme, bogății. Te miră că îmi pare rău că le-am pierdut? Dacă tu vrei să conduci lumea asta înseamnă că tuturor celorlalți le place sclavia?“ Caratacus era un inamic al romanilor la fel de celebru ca și Vercingetorix, și la fel de elocvent, dar, mulțumită lui Claudius, a rămas în viață.

Claudius a declarat St. Albans capitala noii provincii – o provincie ce mai târziu a devenit un loc de retragere, din cauza prețurilor mici la terenuri și a ospitalității sclavilor locali. Romanii au construit drumuri – prelungirile de la Watling Street și Ermine Street încă se mai pot vedea și azi – și, astfel, i-au permis regelui Harold, 1.000 de ani mai târziu, să înainteze de pe Stamford Bridge în Yorkshire spre Hastings. Romanii exploatau plumb în Mendips și, mai târziu perle, iar ciinii de vânătoare erau exportați, iar 40.000 de britanici prizonieri de război au fost utilizați pentru a construi rețeaua de drumuri din Galia dar, în

sfișit, prețul pentru monitorizarea insulei era mai mare decît beneficiile Imperiului. Nero a luat chiar în considerare retragerea.

Un împărat roman, ca și președintele Statelor Unite, era în același timp și comandant al forțelor armate și se ocupa și de politica externă. În afară de expediția în Britania, Claudius nu și-a vizitat imperiul, preferînd să hoinărească în jurul Italiei, dar era un constructor pasionat de drumuri (de remarcat cei 525 kilometri de drum din pasul Brenner), iar imaginea despre sine ca stăpîn și pacificator al unei lumi pe care o vroia romană – toți ar trebui să poarte toga, spunea el – era aproape de adevăr.

Pe frontul domestic avea mai puține succese însă. Agrippina o avea acun în vedere pe mătușa lui Nero, Domitia Lepida. Odată frumoasă, dintotdeauna bogată, acun bătrînă și depravată, îl determinase pe Nero să stea cu ea doi ani de zile, în timp ce mama lui, Agrippina, fusese în exil. De aceea putea exercita o influență ostilă dacă și cînd (*cînd?*) avea să devină Nero împărat. Domitia a fost acuzată de vrăjitorie și pentru faptul că a permis sclavilor ei păstori să își facă de cap în Calabria, unde își avea uriașele moșii. Nero se lăsase convins cum că ea l-ar fi favorizat pe vărul lui Britannicus, nepotul ei și, de fapt, a apărut în calitate de martor al acuzării împotriva mătușii sale devotate. Împăratul a condamnat-o la moarte, în pofida sfaturilor lui Narcis de a nu face așa ceva.

Toți istoricii romani descriu moartea lui Claudius și o acuză pe soția sa de crimă. (Un istoric modern a pus un diagnostic de atac de cord.) Iată un citat din versiunea lui Tacitus, cea mai vie și cea mai probabilă sursă. Agrippina a angajat un expert, pe Locusta, „recent condamnat pentru otrăvire, dar cu o lungă carieră în serviciul imperial înainte“. Degustătorul împăratului, eunucul Halotus

și doctorul lui, Xenophon, au fost de asemenea implicați în acest episod. Otrava a stropit câteva ciuperci care lui Claudius îi plăceau foarte mult și pe care le-a mâncat fericit. La început, nu s-a întâmplat nimic – Claudius era fie toropit, fie beat – apoi, a vomitat. Agrippina era înspăimântată dar, sub pretextul că îl făcea să vomite, doctorul gîdila gîtlejul pacientului cu o pană înmuiată într-o otravă ce ucidea rapid. („Xenophon știa că marile crime, deși riscant pentru a fi asumate, sînt cele mai eficiente.“) Împărăteasa s-a agățat de Britannicus, aparent pentru a-l consola dar, în realitate, pentru a-l împiedica să părăsească încăperea. Le-a reținut, de asemenea, și pe surori. Nu s-a făcut nici un anunț. Mortul a fost acoperit și s-a dat impresia că omul era foarte bolnav. Apoi, la miezul zilei, pe 13 octombrie, la momentul propice potrivit astrologilor, porțile palatului s-au deschis și a apărut Burrus, comandantul Gărzii Praetoriene, un binecunoscut aliat al Agrippinei, cu un batalion, gata să îl proclame pe Nero ca nou împărat. Cîteva praetorienii au fost auziți întrebînd unde era Britannicus, dar acțiunea Agrippinei era prea bine pusă la punct ca să mai poată fi oprită acum, iar Nero a fost încredințat taberei praetoriene într-o lectică, unde a promis obișnuitele donații, fiind proclamat împărat; Senatul și provinciile au urmat procesul. Agrippina își dusesese la îndeplinire planul ambițios de a asigura tronul imperial și de a-l determina să accepte consilierii impuși de ea, pe Burrus, puternicul ei bărbat și pe Seneca, gînditorul ei preferat, dar și al lui. Prin el și prin ei, ea putea conduce lumea, cel puțin o perioadă. Cînd s-a născut Nero astrologul spusese: „Va fi rege și își va ucide mama.“ Prima parte a previziunii se adevărase.

◆ NERO ◆

Cînd tatăl lui Nero, Gnaeus Domitius Ahenobarbus, a fost felicitat cu ocazia zilei sale de naștere, a răspuns că fructul unei uniuni între familia lui și Messalina nu putea fi decît un dezastru.

Gens Domitia furnizase Romei timp de 200 de ani consuli și generali celebri pentru cruzimea lor. Erau oameni suficient de bogați, deoarece nu avuseseră fiice căroră să fie nevoiți să le dea zestre, iar stră-stră-bunicul lui Nero strînsese bani pentru armatele lui Pompei, care prădau diferite teritorii. În pofida faptului că nu se aflau în posesia cui ar fi trebuit, încă mai rămăseseră destule.

Tatăl lui Nero fusese un om violent. El scosese ochiul unui cavaler chiar în Forum, iar altă dată a trecut peste un copil pe Calea Appia, doar așa, ca să se distreze. Fusese muștrat de Augustus pentru cruzimea Jocurilor sale și a fost chiar și acuzat. Ar fi fost un tată groaznic dacă s-ar fi aflat prin preajmă, dar și-a lăsat copilul să moară de hidropsie chiar sub ochii lui, pe cînd acesta avea 3 ani. Mama lui, Agrippina, era lipsită de scrupule și criminală, după cum am văzut; comportamentul ei a fost explicat, ca și în cazul lui Caligula, dar nu și scuzat, printr-o copilărie traumatizată. Bunica ei fusese desfrînată Iulia, singurul copil al lui Augustus, iar mama ei, Agrippina cea bătrînă, a fost bătută de un centurion chiar sub ochii ei și apoi ucisă prin înfometare –

ca și cei doi frați mai în vîrstă – din ordinul lui Tiberius. (Unul dintre ei a încercat să supraviețuiască mîncînd conținutul saltelei sale.) Cînd fratele (nebun) al Agrippinei a devenit împărat, ea a fost nevoită să îi suporte accesele, apoi fiind exilată, și-a lăsat copilul în grija unui bărbier și a unei dansatoare. A supraviețuit regimului Messalinei, căsătorindu-se apoi cu unchiul ei, împăratul, și-a impus fiul la tron, pe care ulterior probabil că l-a și sedus. Cu o asemenea educație, comportamentul sexual al lui Nero – acaparînd un capitol numai pentru el însuși în catalogul lui Hirschfeld de anomalii și perversiuni – era cun muna un personaj sodomist, sadic, masochist și animalic poate fi imaginat.

El a moștenit defectele ambelor părți ale familiei sale, iar un genetician ar fi greu pus la încercare dacă i s-ar cere să determine de unde venea gena dominantă de vizionar romantic la acest cel mai neînțeles om al tuturor timpurilor, pe care istoria l-a blestemat și l-a caricaturizat pentru persecutarea aproape accidentală a creștinilor. Infamia lui se accentua pe măsură ce influența lor sporea deși, pentru contemporani, decizia lui de a hărțui această mică sectă a evreilor era în același timp de înțeles și insignifiantă. Primii cinci ani ai domniei lui au constat, printr-un acord unanim, într-o niniepocă de aur. (Abdicarea de la puterile pe care i le-au atribuit predecesorii lui a fost ilustrată pe monedă între 55 și 64 d.Hr., care se referă la Nero ca simplu împărat, fără a indica și alte funcții ale statului. Mai tîrziu a devenit un numismatolog înflăcărat și arogant.) Sub tutela lui Burrus și a lui Seneca, cu mama lui cicălitoare, dar care era ignorată cu tact, Nero a dat dovadă de generozitate, blindețe și deschidere – *liberalitas, clementia et civilitas* – cuvinte folosite de Seneca, în toamna anului 54 d.Hr.

Ambii săi predecesori făcuseră aceleași pronușiuni în

cadrul aceluiași discurs, dar Nero și le-a ținut pe ale sale timp de aproape nouă ani. Un bonus instantaneu a fost revenirea la vechile idealuri ale romanilor ca avocații să nu primească onorarii, pe baza faptului că dreptul la justiție, fără mită și influență, ar trebui să fie datoriat și preocuparea fiecărui gentleman roman. Două dintre cele mai bune *zicale* ale lui Nero datează din această perioadă fericită – la seninarea unei condamnări la moarte: „O cum aș fi vrut să nu fi învățat să scriu!” și ca răspuns la un vot de mulțumire din partea Senatului, „Voi accepta atunci când o voi merita.”

Mentorii lui se completeau reciproc. Burrus, inițial contabil, fusese numit, sub influența Agrippinei, comandant unic al Gărzii Praetoriene și pusese la cale strategia de succesiune la tron. El era un tip spontan și direct și, deși nu era soldat, poseda tot felul de calități de ofițer, hotărît, cinstit, dar rezervat fiind respectat de oamenii săi. A fost de asemenea loial, mai întâi față de Agrippina și, apoi, după ce Nero a pus să fie ucisă, față de fiul ei.

Seneca a fost o figură și mai devotată, și o personalitate complexă. Născut într-o familie bogată și educată de italici care emigraseră în Andaluzia la schimbarea secolului, în anul 1 d.Hr., a fost crescut în Roma de senilul său tată, bătrînul Seneca, el trăind pînă la vîrsta de 90 de ani. Cei doi frați ai săi mai în vîrstă au fost amîndoi în *cursus honorum* – la *grande carriere*. Frații erau amîndoi bronșitici, ceea i-a salvat viața lui Seneca, deoarece Caligula, iritat de discursul său suav, vroia să îi însceneze o participare intenționată la o conspirație dar, în schimb, l-a izgonit în Corsica, deoarece una dintre amăntele sale l-a convins că nu mai avea mult de trăit. Era un protejat al Agrippinei, care l-a putut rechema în sfîrșit după opt ani lungi și umilitori în Corsica și l-a aranjat în poziția de praetor. În timpul exilului său, Seneca scrisese –

tratate „Despre Științele Naturii“ (inclusiv cutremurele de pământ), „Despre Simpatie“, „Despre minie“, Despre orice pentru că el era un pluridisciplinar și un *enciclopedist*, ca și Voltaire. Pe hîrtie, Seneca era excepțional, preferatul maeștrilor clasici de-a lungul veacurilor, datorită calmului său rațional și manierei demne în care s-a sinucis. Stoicismul combinat cu sobrietate și un sentiment al datoriei s-a aplicat de asemenea și moravurilor din secolul XIX și a fost atît de bine văzut de Biserica Creștină timpurie, încît a fost inventată o corespondență între el și Sf. Pavel în secolul V d.Hr. De fapt, Seneca putea avea însușirea de a fi un mare ipocrit.

Compasiunea lui era motivată de lăconie. Deși era unul dintre puținii care dezaprobau sclavia, nici măcar nu a participat la dezbaterea din Senat care a agonizat o noapte întreagă pe tema executării sau nu a celor patru sute de sclavi domestici ai prefectului poliției, Pedanius, care fusese ucis. (Au fost toți conduși la moarte, trupele ținînd la distanță mulțimea ostilă.) Seneca și-a petrecut mare parte din timp dînd bani cu împrumut – confer comuicarea zilnică a lui Proust cu agentul său de la bursă – iar prin această îndeletnicire a devenit unul dintre cei mai bogați oameni din Roma, cu peste 100 de păduri de citrice și mese din fildeș (dintre care una era simbol al statutului în Roma Antică) și totuși, Plutarh descrie prelegerile pe care el i le ținea lui Nero referitor la virtutea adevăratei sărăcii.

Alături de Burrus, partener de putere, Seneca a devenit prieten al împăratului, *amicus Principi*, într-o autocrație mai importantă decît orice poziție oficială. Grijă lor imediată era mama Împăratului, încă de neînvins, a cărei nevoie imperioasă de a conduce era distrugătoare. „Amindoi, scria Tacitus, au dus o cruciadă împotriva ferocității Agrippinei“. Prima ei nușcare făcută în ședință

a fost să se așeze alături de fiul ei pe podiumul imperial, ceea ce îl dezgusta pe Nero, care se ridica pentru a o întâmpina pe mama sa și a o conduce spre un alt *curule*. Altfel se ascundea pe după draperii pentru a asista la ceremonii. Apoi, partenerii i-au spus lui Acte, o sclavă eliberată, amantă, pe care i-o aduseseră ei, să îi explice împăratului că mama lui care își exercita influența îi îndepărta pe soldați. Nero, izolat de familia lui, era naiv. În orice caz, răspunsul lui imediat a fost depozitarea mamei lui de Garda Praetoriană personală și concedierea lui Pallas²⁸, sclavul eliberat al lui Claudius și, prin urmare, o creatură a Agrippinei, din poziția de controlor financiar, onorînd astfel dorința lui de a ține la distanță influența palatului de afacerile publice.

Istoricii romani fac din moartea tânărului Britannicus crima Agrippinei, în concordanță cu politica ei de a îndepărta orice fel de obstacol (inclusiv și în special pe fiul soțului ei) în calea accesului la putere al fiului ei; dar biograful de mai târziu al lui Nero, Miriam Griffin²⁹, o descrie într-un acces de panică, trecînd de partea cealaltă și hotărîndu-se să îl susțină pe Britannicus în calitate de moștenitor legal într-o tentativă de intimidare a lui Nero pentru a-l determina să i se supună. Nu a ținut. Britannicus a fost otrăvit la o petrecere pentru copii, la palat, în timpul sărbătorilor și, mult mai târziu, mai mulți copii s-au plins de crampe stomacale de la aceleași prăjituri. O reconciliere între Nero și mama lui în anul 55 d.Hr. nu a rezistat.

Nero a fost și mai iritat din cauza eșecului consilie-

²⁸ Pallas a mai trăit încă patru ani la imensa lui moșie, dar averea lui pe atunci era mult prea mare pentru ca avarul împărat să poată accepta acest lucru și a fost otrăvit în mod discret

²⁹ Nero. Bastford, 1984

rilor săi (care, începea el să se gîndească, fuseseră de fapt ai ei) de a-i oferi o soluție pentru a o potoli pe această mamă turbulentă, și a cerut ajutorul mentorului său mai în vîrstă, ingeniosul Anicetus, acum prefect al Flotei din Misenum.

Ca și George al IV-lea, care a instalat primul sistem de iluminare cu gaz în Anglia, la Pavilionul Brighton, și a întors aparatul către sine, cu aristocrația stînd mult în spatele lui, Nero, la rîndul său un constructor extravagant, a încurajat invențiile și chiar a chemat o echipă de ingineri mecanici din Alexandria (care veniseră inițial la solicitarea lui Iulius Caesar și care inventaseră, printre alte obiecte extraordinare, un motor cu aburi în miniatură). I-a angajat pentru a-și realiza visul legat de o casă de aur, despre care nu se cunosc foarte multe, și este posibil ca ei să fi construit barca autorăsturnantă pe care a folosit-o într-o încercare de a-și îneca mama. (Acoperișul se lăsa automat în timp ce podeaua se scufunda în apă.) Împărăteasă mamă a fost convinsă să se imbarce la Baiae în acest vas ciudat, închipuindu-și o promenadă nautică în cinstea ei. Diabolica mașinărie s-a comportat așa cum i s-a promis dar, în fața unei mulțimi imense, Agrippina a ajuns înot la mal, în siguranță. Nero era îngrozit. A apelat la Burrus, care i-a spus să își facă singur treaba murdară. A ordonat unui tribun militar să o ucidă, iar atunci cînd a venit momentul, Agrippina nu ea fost surprinsă – cea de a doua parte a profeției astrologului trebuia să se îndeplinească –, pur și simplu, a indicat ca prima lovitură să-i fie aplicată în pîntece, de unde a ieșit cîndva împăratul (cu mare greutate). Seneca, ce avea întotdeauna pana pregătită, a scris o scrisoare Senatului în care a descris modul în care împărăteasa fusese descoperită complotind împotriva fiului ei, iar farsa matricidă a fost transformată într-un mic triumf al eliberării.

Eliberarea de mama sa (dar nu și de coșmarurile legate de moartea ei, care l-au determinat să evite anumite locuri ca Delphi și Eleusis împreună cu intendentul Furies) a atras după sine eliberarea lui Nero de inhibiții. Și-a început călătoriile de *nostalgie de la boue*, deghizat, ca și Caligula, spre periferiile rău famate ale orașului, bătând trecătorii apăruiți în calea tinerilor bogătași plictisiți plecați, la rîndul lor, în căutarea scandalurilor de-a lungul timpului (precum „Mohawks“ în anii 1920, în Londra). În mod ciudat, Nero era un sadic în viața privată, dar nu și în viața publică, iar elenismul lui s-a revoltat împotriva plăcerii romane antice pe care o produceau Jocurile. A încercat să le interzică în favoarea în favoarea unor false lupte de gladiatori între patricieni. Desigur, a eșuat în acest demers, dar a insistat pînă la sfîrșit – și a fost sfîrșitul lui – concepîndu-și misiunea ca pe reeducarea poporului roman. Dacă prietenii lui ar fi fost la fel de încîntați de artă ca și el, la fel de talentați, la fel de extravaganti, la fel de înzestrați cu har, la fel de generoși și la fel de concilianți ca și el – lumea ar fi fost cu siguranță mai bună! Era un artist deosebit de naiv și, odată, și-a propus să apară în fața unui dușman ca amfitrion și să plîngă.

Primul indiciu al eticii și al esteticii sale a fost primirea lui Tiridates, regele client, generalul roman Corbulo, pe care Claudius fusese foarte invidios, și care impusese Armenia ca parte a înțelegerii sale cu părții. Prima zi a trecut de o manieră obișnuită, iar regele a ingenuncheat în senin de omagiu în fața împăratului care stătea pe o tribună în fața unei parade militare. A doua zi, Nero, recunoscut de-abia după multe secole de la moartea lui ca fiind cel mai mare petrecăreț al lunii, a aurit teatrul lui Pompei (în douăzeci și patru de ore) și a

decorat o cortină întinsă pe auditorium, înfățișând corpurile cerești, cu soarele în mijloc, avînd chipul său. (Pentru că Nero se considera pe sine Apollo, Regele Soare, un concept preluat de Louis al XIV-lea, imitînd acest zeu cîntînd la țiteră și conducînd un car tras de doi cai albi.) Regele Tiridates s-a prosternat în fața împăratului, spunînd o rugăciune persană care ar fi umilit publicul roman dacă ar fi înțeles-o. Unii cercetători consideră că Nero s-a convertit la mithraism în urma acestui eveniment, și că Tiridates a fost bine răsplătit pentru evoluția sa, cu 800.000 de *sesterti per diem*, diurnă de cheltuieli și 100 milioane de *sesterti* „pentru acasă“. Nu trebuie uitat că Suetonius îi neagă lui Nero orice fel de credință religioasă, și știind ceea ce știm acum, conform descoperirilor de la Domus Aurea – Casa de Aur – despre gusturile lui Nero, este mult mai probabil să fi fost o expresie a plăcerii sale.

Acest enorm, stupefiant, neprietenos din punct de vedere al ambientului – deoarece, cu dimensiunile sale de 2.000 pe 1.000 de metri a ocupat atît de mult din spațiul altor oameni – complex de palate și pavilioane, neagreat în aceeași măsură și de contemporanii săi ca și miniatura lui George al IV-lea de la Brighton de ai săi, era revoluționar prin concept, design, decorații și chiar construcție; deoarece a fost folosită pentru prima dată o tehnică de amestecare a pietrișului cu ciment, pentru a crea domuri cu boltă, constituind un model pentru Pantheonul revizuit al lui Hadrian și pentru multe alte biserici ale Renașterii, și era la fel de important, din punct de vedere arhitectural, ca și descoperirea betonului armat.

Nero a fost pasionat de știință. În mijlocul revoltei de la Vindex, a insistat să își ia o zi pentru a le arăta consulilor și *praetorilor* un nou mecanism hidraulic de la

„politelunica“³⁰ din Alexandria, care se dezasambla și se asambla singur. Minunea de la Casa de Aur era un dom rotitor ce se mișca ziua și noaptea odată cu stelele. Nici unul dintre istoricii romani nu s-a deranjat să ne spună prin ce mecanism funcționa, dar trebuie să fi fost acționat de un curs de apă, ca și „mașina“ care a creat un spectacol ceresc pentru Louis al XIV-lea în grădinile palatului său favorit de la Marly.

Maeștrii muncitori și ingineri, *magistri at machinatores*, trebuie să fi fost foarte onorați să fie angajați de un autocrat (aidoma Speer și Hitler) pentru proiecte mari și grandioase, hotărâte rapid, executate rapid și plătite rapid. Echipa neroniană de telușicieni, avînd în frunte doi italieni, dar condusă de experți din Alexandria sau, întreținută la un anume preț, de Tridates, „erau suficient de deștepți și de hotărîți“, spune Tacitus, „ca să folosească mijloacele telușice pentru a depăși natura însăși, și să aducă la lumină cerințele prințului“. Bugetul imperial a fost iute epuizat și Nero a început să îi persecute pe cei bogați, împingîndu-i la sinucidere după ce îi forța mai întîi să îl facă pe el moștenitorul lor principal. Unul, în încercarea de a-și proteja nepoții, a secționat venele mamei, fiicei și ale sale proprii, după ce își eliberase și își plătitise toți sclavii. A preferat această soluție decît să se supună.

Stilul Casei de Aur, la fel ca și jafurile necesare pentru a o crea, i-a infuriat pe cei mai bătrîni și mai bogați din societatea romană. *Domusul* tradițional al unei fanuli bune în Roma era modest, liniștită, familiar și auster, ca *Domus* Livia, unde trăise și murise Augustus, simetric și

³⁰ Personalul acestei instituții de origine ptolemeică a inventat de asemenea și armele de război și, din această cauză au fost încurajați să enugreze mai de grabă la Roma decît în Partia, ca și oamenii de știință germani înainte de al doilea război mondial, plecînd în Statele Unite, mai degrabă decît în URSS

drept în orice parte a sa. Palatul de vis al lui Nero era mare și deschis, și, în același timp, misterios, întortocheat, despotic, sculptat, semănând mai mult cu un harem decât cu o casă, proiectat mai mult pentru a impresiona și chiar a speria. Persoana stăpînului era reprezentată de o statuie din bronz, cu o înălțime de 33 de metri, destul de impozantă pentru a fi lăsată în picioare, pînă cînd goții au cucerit Roma. Mlaștina în care a fost construit Coloseumul mai tîrziu a devenit un lac cu o imitație de port, înconjurat de pajiști artificiale, populate cu animale sălbatice și plaje decorate pentru a arăta ca niște păduri. În interior, potrivit reproducerilor din secolul XVIII ca aceea a lui Tiepolo, tavanele și pereții erau pline de ornamente și decorațiuni – opera lui Fabullus, un gentleman roman de vîrstă medie, și drept, care purta toga în timp ce lucra la aceste bizare fresce romantice. Casa de Aur, încă neîncheiată la moartea lui Nero, a secătuit tezaurul și, mai mult decât orice altă extravaganta, reputația constructorului ei. La început succesorii lui au încercat să o termine dar în sfîrșit, Traian, nemulțumit, a îngropat-o. Oricum, descoperită întimplător, cu anumite părți ale acestei fantezii din ciment intacte, 1.500 de ani mai tîrziu, a uluit și a inspirat arhitecți și artiști ai Renașterii precum d'Udine și Caravaggio, care a coborît la subsol pentru a-și scrijeli din admirație munele pe „aurul“ lui Nero.

Toți cei din clanul iulio-claudian au fost talentați în utilizarea limbii lor latine, ce a devenit un factor de cucerire atît de important în Imperiul Roman, ca și engleza sau chiar americana, după cel de al doilea război mondial³¹. Au fost cei mai educați stăpîni pe care i-a

³¹ Înainte de care limba fizicii, de exemplu, a fost germana, acum, un italian care vorbește unui public în acest domeniu la Milano trebuie să vorbească în engleză dacă vrea să fie citat în publicațiile de specialitate

avut vreodată lumea – Carol cel Mare nu știa să citească sau să scrie – și care au făcut din limba latină cel mai elocvent, viu, mobil mijloc de exprimare umană, scriindu-și propriile discursuri (cu excepția lui Nero care îl avea pe Seneca, apoi, cine are un câine bine dresat mai latră el însuși?). Inconștienți de capacitatea lor și, din plăcere, au exersat tot felul de *belles lettres*. Caesar, istoricul militar și maestrul loviturilor de teatru, a scris o piesă, cenzurată, din generozitate. Augustus scria scrisori lungi lui Horațiu și Virgiliu și avea un condei ascuțit în epigramele obscene (pornografia fiind considerată o formă legală de artă). Tiberius scrisese versuri în greacă și în latină. Și-a scris de asemenea și memoriile, și Agrippina pe ale ei, amândoi cenzurați de urmașii lor speriați. Caligula a fost un orator impresionant, dar a amenințat să scoată operele lui Virgiliu din bibliotecile publice, pur și simplu pentru că îl plictiseau. Claudius a scris volume de istorie, opt dintre ele în greacă, și a ținut prelegeri publice, dar Nero fusese cel mai generos, eficient și original patron dintre toți. „Muzele Olimpene, ficele lui Zeus!“ scria Lucillius, epigramistul, „Aș fi fost mort dacă Nero caesarul nu m-ar fi plătit.“

Filoelenismul lui Nero era de o asemenea ardoare încât a fost păcălit cu un fals în stil Chatterton, cumpărînd traducerea unui jurnal al Războiului Troian, scris în punică și descoperit întimplător într-un mormînt prăbușit din Creta. Troia îl fascina în mod evident. Cea mai mare frescă din Domus Aurea înfățișa calul din lemn ajungînd între zidurile Troiei chiar la miezul nopții, imediat după incendierea Romei – nu el îi dăduse foc, nu era de față, nu jubila – el cînta despre arderea și căderea Troiei în teatrul său privat sau, cel puțin, așa se zvonea. Avea, și toată lumea era de aceeași părere, o voce foarte plăcută.

La prima lui „Neroniadă“, un festival literar, care a

avut loc în 60 d.Hr., și a doua, în 65 d.Hr., a recitat (o parte din) epica lui *Troiada*, al cărei erou, tipic, nu era figura de macho a lui Hector, ci finuțul androgin Paris. O serie de oameni talentați, unii descoperiți de Seneca, se adunau la „academia“ literară a lui Nero, la ale cărei serie „de lucru“ Nero era acceptat ca egal al lor, și deși Tacitus nu îi putea suferi³², chiar și el era de acord că Nero putea fi considerat un poet serios. Nero se purta ca un șef aspru cu cei tineri și cu cei necunoscuți, dar protejatul lui preferat era Petronius, al cărui *Satyricon*, sclipind de corupție, supunere și vrajă se vinde în mod constant în întreaga lume. Satira este plasată în Puteoli, un oraș nou, încurajat de Nero, în golful din Napoli; personajele sînt inspirate din clasa de jos și de bogați; Trimalchio, care dă cina festivă unde se oferă o scroafă umplută cu potîrnichi vii, este un sclav eliberat, teribil de vulgar. Intriga romantică este, evident, una de natură homosexuală.

Acele figuri din anturajul cinelor literare ale lui Nero care erau senatori și cavaleri erau singura lui legătură cu clasa superioară a Romei, dar chiar și această legătură a fost ruptă în momentul în care în 65–66 d.Hr. i s-au alăturat nepotului lui Seneca în conspirația lui Piso, și el tot un poet. Într-adevăr, Miriam Griffin consideră că ei s-au alăturat opoziției politice din motive de invidie literară, deoarece împăratul devenise foarte nemulțumit de succesul lor.

„Muzica“, remarcă odată un maestru de la Eton, „este cea mai puțin periculoasă dintre arte“³³, dar tocmai inter-

³² Așa era Nero. El a scris un poem despre efeminarea lui Afranius Quintianus care a fost atît de jignit de episod încît s-a alăturat conspirației lui Piso (vezi pag 142)

³³ Îi datorez asta unui fost Provost, Lord Charteris, pentru această obsevație a lui Claude Aurelius Elliot de mai tîrziu

pretările împăratului pe scenă au fost cele care i-au adus pieirea. Profesia de actor nu se bucura de stimă în Roma Antică. Actorii, după cum am văzut, erau sinonimi cu tirfele masculine și, adesea se propunea, dintr-un motiv sau altul, ca ei să fie alungați. Nero a început discret, interpretând în calitate de conducător de car și actor în cadrul cercului și al teatrului său privat, dar tinjea după aplauze și premii din partea publicului, acceptând pe cele dintii înainte de concurs și regizându-l pe cel din urmă. (Vespasian a adormit odată în timpul unei reprezentații a împăratului, fiind înghiontit puternic de un sclav eliberat, foarte vigilent.)

A ales Napoli, ceva mai grecesc și mai flexibil decât Roma, pentru marele său rol. Senatul, rușinat de jignirea pe care avea să o aducă, i-a oferit coroane pentru interpretările sale muzicale și pentru talentul oratoric, sperând că nici nu va cînta și nici nu va recita, dar Nero își dorea veritabilul și i-a adus la Napoli pe praetorienii lui și clica de 5.000 de oameni. Cei care nu ascultau în liniște și nu aplaudau zgomotos erau pîrîți și pedepsiți, dînd expresiei „auditoriu captiv“ o nuanță specială. Cu această ocazie, Natura a intervenit cu un mic cutremur de pămînt, distrugînd teatrul, dar neprovocînd victime (pentru că era gol). Întîmplare interpretată de către Nero, ca semn de aprobare divină, un pretext pentru un nou poem, și pentru o altă serbare. Deși istoricii romani au insistat pe aspectul monstruos al personalității sale, el era plin de veselie și de *bonomie*, și foarte trist că romanii nu îi recunoșteau talentul. „Numai grecii“, spunea el, „mă apreciază pe mine și arta mea.“ Așa că plecă în Grecia (unde era sigur că dacă își va duce lira la o petrecere, toată lumea îl va ruga să cînte) – într-un mare turneu, oraș cu oraș. Nimeni în Roma nu a consemnat succesele

sale. Cînd s-a întors, via Puteoli, Napoli, Antium și Alba Longa, cu ceremonii în fiecare dintre ele, imitînd triumful unui general victorios, călătorind în carul proiectat de Augustus pentru aceste ocazii, înaintea lui se întindeau banere cu titlurile cîntecelor sale victorioase, ca și cînd ar fi fost munele orașelor pe care le cucerise pentru Roma. Acestea erau Triumfurile lui Nero, spre indignarea Romei.

Poppaea intră în scenă. Poppaea era o fată bogată din Pompei, unde familia deținea cinci case și sponsoriza Jocurile. Tatăl ei fusese prieten cu Sejanus, numărul doi al lui Tiberius, căzut în dizgrație, iar ea adoptase munele bunicii sale, timp de douăzeci de ani guvernator, și consul al Moesiei, în Balcani. Era frumoasă, ambițioasă, încîntătoare și, în comparație cu Messalina și Agrippina, doar un pic șireată, iar Nero s-a îndrăgostit și a rămas îndrăgostit de ea pînă la sfîrșit. Ea a devenit amanta lui pe vremea cînd era căsătorit cu Octavia, de care se temea să divorțeze deoarece era prea populară. Octavia era blindă, o doamnă fără pată, dar Nero a acuzat-o de adulter (pe care camerista ei, sub tortură, l-a negat). A fost dusă pe o insulă și i s-au tăiat venele, pretinzîndu-se că ar fi fost sinucidere; acuzația cum că ar fi încercat să îl seducă pe Anicetus și să își supună flota nu a convins pe nimeni, iar dezgustul s-a acutizat după uciderea ei. Moartea Octaviei a provocat aceeași reacție în rîndul plebeilor ca și în cazul fiicei lui George al IV-lea, Charlotte, despre care se spunea de asemenea că ar fi fost ucisă, provocînd zvonuri în rîndul publicului britanic, ambii monarhi fiind considerați de către supușii lor capabili de orice mîrșăvie în din cauza invidiei lor.

Unul dintre prietenii lui Nero a fost Otho, un tînăr de prin oraș, cu înfățișare ciudată, căci avea genunchii juliți, platfus, chelie prematură, și se presupunea că își rădea

părul de pe corp³⁴. Trebuie să fi dezvoltat anumite caracteristici care să depășească aceste defecte, deoarece a devenit împărat dar, în acest moment, este doar un prieten destul de bun al lui Nero pentru a-l îndatora, determinându-l să se căsătorească cu noua iubită, pe care să o treacă printr-un divorț, și să o țină în casă, la căldură, până la momentul potrivit sau, cel puțin, acesta era planul. Potrivit lui Suetonius, Otho s-a îndrăgostit și el de Poppaea și când au venit oamenii împăratului după ea, a încuiat ușile și a refuzat să o predea. Apoi, Nero însuși s-a dus la Otho acasă și a făcut o scenă pe care au savurat-o trecătorii, în mod alternativ, implorându-l să i-o predea și amenințându-l cu pedepse înfiorătoare dacă nu o va face. Pedepsa pentru chestorul în vîrstă de 26 de ani a fost guvernarea Lusitanei (Portugalia), unde s-a apucat de religie – cultul lui Isis – și a domnit într-un mod admirabil.

Poppaea a devenit împărăteasă și regină a modei extravagante – Eugenia a Romei. Caii de la trăsura ei erau acoperiți cu aur, iar pentru băile sale zilnice era nevoie de laptele a 500, da, 500, de măgarițe sălbatice, vital pentru tenul ei. Nu avea, ca ultimele două împărătese inclinații politice, deși le ținea foarte mult partea evreilor la tribunal, e posibil să fi fost prozelită și să fi încercat să îi protejeze de persecuții după arderea Romei dar, împreună cu Ofonius Tigellinus, care-i înlocuia pe foștii consilieri Seneca și Burrus, influența ei asupra împăratului a fost dezastruoasă.

Tigellinus era un tip chipeș, bisexual, care avusese aventuri cu soții și soțiile a doi mari oameni înainte de

³⁴ Nimic neobișnuit în lumea antică, în plus, poza de „nuditățe eroică” la statui permite menținerea unui mic smoc de păr deasupra organelor genitale

a ajunge în anturajul Agrippinei și al surorii sale, care i-au asigurat o ieșire în siguranță din Roma. El creștea cai în Calabria și l-a întâlnit pe Nero pe când era mic, încurajându-i pasiunea pentru curse. A fost numit prefect al poliției, apoi al Gărzii Praetoriene, unde a descoperit conspirația lui Piso.

Aceasta a fost o treabă foarte murdară în comparație cu încăpăținarea și intriga grupurilor de asasini care i-au ucis pe Iulius Caesar și pe Caligula. Tiranucidul era o tradiție romană veche, iar conspiratorii aparțineau totdeauna din rîndurile patriciatului, dar de această dată complotiștii se deosebeau prin aceea că au invitat pe unul de ai lor, C. Calpurnius Piso, să devină împărat, arătînd cît de mult decăzuse conceptul imperial în nuntea unei clase politice odată superioare, pe vremea republicii. Complotiștii au fost desconspirați de un libert neloial, iar Piso însuși își pierduse interesul în ultimul moment. Nero a fost zguduit de mînărul de patricieni implicați. Nu bănuia că e considerat atît de dezagreabil. A reacționat moderat, iertîndu-i pe unii și uitîndu-i pe alții, dar pînă în 65 d.H., afectat de moartea Poppaei și a copilului său nenăscut – își pierduse cumpătul și o lovise în pîntece? – începuse să vîneze senatori importanți sub acuzația, devenită deja clișeu, de trădare.

Poppaea, prea frumoasă ca să devină cenușă, a fost, în mod excepțional, îmbălsămată, iar funeraliile ei au costat o avere. Și-a dovedit devotamentul nesfîrșit față de ea, ordonînd ca unul dintre sclavii eliberați, Sporus, care semăna cu Poppaea, să fie castrat și s-a căsătorit cu el în Grecia.

Nero, acest nebun, după cum spun oamenii, a fost împăratul Romei timp de paisprezece ani, și deși a reușit să îi contrarieze pe toți contemporanii săi în orice privință, inclusiv sau, poate, mai ales pe stoici, nu a pierdut nicio-

dată afecțiunea populației și a fost respectat în provincii, mai ales în est. El s-a achitat de datoriile tradiționale ale unui împărat de a asigura pîine, apă și circ, cel din urmă considerat chiar și de eruditul Seneca, la fel de important ca succesul militar. În politica sa externă, Nero a fost eficient, alegînd guvernatori și procuratori cu înțelepciune – poate că succesul vechiului său prieten Otho nu a fost cu totul întîmplător? – și comportîndu-se, chiar și conform spuselor lui Tacitus, rațional în fața dezastrului militar.

Avea o imaginație bogată – trimițînd cîțiva centurioni să caute izvoarele Nilului, visînd la Canalul Corintian și dînd o mare lovitură, invocînd gloria Romei fără ca, după cum s-a și observat, să menționeze și Senatul – dar evenimentul provincial al domniei sale avea să fi revolta Boadiceei (Boudicca sau Biudica). Lui Nero nu i-a plăcut niciodată ideea cuceririi Britaniei și s-ar fi retras de pe acea insulă relativ rece și neproductivă dacă nu ar fi fost vorba de memoria tatălui său. Bretanii erau certăreți și violenți, și se spunea că numai din cauza propriei lor țări nu știau să moară. Acest lucru nu era valabil și pentru Boadicea, care „era deosebit de inteligentă pentru o femeie“ (Dio Cassius). Era fiica unui rege client al Iceraniei (Suffolk), trib căruia romanii i-au împrumutat foarte mulți bani pentru a-și dota casele cu draperii și alte bunuri de lux. Seneca, atras de rata mare a dobînzii, dăduse cu împrumut 40 de milioane de *sesterti*, iar cînd a fost impus un nou guvernant pentru a înlocui familia regală, „i-a cerut înapoi pe toți deodată și nu într-o manieră foarte politicoasă“ (Dio Cassius). Puternicii soldați romani i-au jefuit palatul, i-au violat fiicele și au izgonit-o pe regina însăși. Cînd și-a revenit, Boadicea a ridicat un steag de revoltă și o armată de 120.000 de oameni și a distrus două orașe romane.

„Orice fel de atrocitate s-a experimentat pe prizonierii lor de război..., au spânzurat pe cei mai nobili și pe cele mai frumoase femei dezbrăcate, tăindu-le sinii și îndesindu-i în gură, așa încît să pară că acestea și-i nîncău, apoi le-au înfipt în țepușe ascuțite, ce le pătrundeau prin trup. (Dio Cassius). Tacitus descrie cum s-a repetat acest spectacol în Verulamium (Sf. Albans) și Conuodunum (Colchester), ucigînd 80.000 și „neluînd nici un prizonier, nu a vîndut nici un captiv ca sclav și nu a intrat în nici un fel de afaceri tradiționale de război. Nu au pierdut nici un pic de timp trecînd direct la faptele sîngeroase de a spînzurînd, arzînd și curcificînd.“ (Această ultimă tehnică, Boadicea, trebuie să o fi împrumutat de la dușmani, deși romanii nu le-au împrumutat pe ale ei, cun ar fi să ataci osiile de la carul său – după cum se înfățișează în statuia de pe Podiul de la Westminster – pentru că, pentru romani, carul era un vehicul sportiv.)

Rebeliunea a fost înăbușită de sclavul eliberat al lui Nero, Polyclitus care, în fruntea unei armate mari – spre uluirea snobilor bretoni – numai că a reinstaurat pe guvernatorul și procuratorul de război al romanilor, dar a fost suficient de diplomat ca să își joace pînă la capăt cartea de pacificator. (Nero aprecia abilitățile sclavilor eliberați, recrutați din tot imperiul pentru a servi, fără să dea examene de oficiali ai afacerilor externe, în funcții înalte în administrația centrală. L-a promovat pe Claudius Etruscus, care a murit la vîrsta de 80 de ani, plin de bogății și onoruri, un fost sclav din Smirna, care a servit sub zece împărați, dintre care șase au murit în timpul vieții lui, ca să fie controlor al finanțelor în locul lui Pallas.) După eșecul rebeliunii, guvernatorii următori, inclusiv socrul lui Tacitus, Agricola, au încercat să romanizeze Britania, favorizîndu-i pe fiii elitei și dîndu-le o educație romană, construind băi, săli de adunare, tem-

ple, piețe publice și introducînd aparatul roman obișnuit, dar investiția nu a fost rentabilă, după cum spune Appian, care scria în perioada împăratului Antoninus Pius, un secol mai tîrziu: „Romanii conduc cea mai mare parte a ei (Britaniei) și nu au nevoie de restul; de fapt, partea pe care o au le aduce foarte puțini bani.“ Instinctul lui Nero s-a dovedit a fi bun.

Marele incendiu a izbucnit în zorii zilei, sub o lună aproape plină, pe 19 iulie, în anul 64 d.Hr., în niște magazine din jurul Circus Maximus. A durat șase zile, a distrus complet trei dintre cele șase sectoare în care împărțise Augustus capitala și a distrus alte șapte. Cele mai mari case din centrul orașului erau incendiate, iar zvonul că împăratul ar fi fost făptașul a pornit de la proprietarii lor. De fapt, deși Nero s-a aruncat cu entuziasm la realizarea noului plan al orașului după eveniment, cu noul lui palat ca element central, nu avea nici un interes să fi dat el însuși foc capitalei. Incendii mari, ca acela din Londra, ce a avut loc 1.600 de ani mai tîrziu, pentru care a fost spînzurat în grabă un ucenic brutar de origine franceză, nu sînt pornite de cineva; se întîmplă; dar trebuie găsite personaje ciudate pentru a fi preluată vina.

Nero, distras de la evrei de către Poppaea, a ales să dea vina pe creștini „pe baza urii lor înverșunate față de întreaga rasă umană. Erau condamnați la moarte cu o cruzime fără margini... și multora li s-a dat foc, la sfîrșitul zilei, pentru a servi drept torțe de iluminat pe timpul nopții“, aceasta este prima referință în istorie la secta ce încă nu avea un mune, ai cărei membri erau obligați să poarte o *tunica modesta* (o vestă din piele), erau unși cu smoală și li se dădea foc, pentru a ilumina petrecerile din grădini pe care împăratul le dădea pentru cei care rămă-

seseră fără locuințe din cauza incendiului. Tacitus adaugă că se comportau atît de demn încît, „lumea inclina în favoarea lor“. Era de asemenea și pentru prima dată în istorie cînd se făcea o diferență între evrei și creștini, în mod ironic, o diferență clarificată de Sf. Pavel. Ultimul verset al Epistolelor spune: „Și acolo (la Roma) a stat timp de doi ani pe propria lui cheltuială, primind cu ospitalitate pe toți cei care veneau la el, propovăduind fără ocolișuri sau impedimente învățătura Domnului Iisus Hristos.“

Sf. Pavel a stat în Roma sub arest la domiciliu, așteptînd să apară „în fața lui Caesar“, în 62 d.Hr. De fapt, nu avea să fie judecat de Nero însuși, ci de consulul care se ocupa de treburile siriene, dar e posibil să fi fost încă în Roma în timpul incendiului și sigur i s-ar fi rupt sufletul – poate chiar ar fi murit? – la hotărîrea autorităților romane cu care își petrecuse timpul încercînd să le împace, de a-i persecuta pe cei din noua lui religie. Boadicea, Nero și Sf. Pavel au fost în mod ciudat, cliar contemporani – cu Seneca, el fiind o verigă pierdută.

Spre sfîrșitul scurtei sale vieți – 32 de ani – dar cu o domnie relativ lungă – paisprezece ani – Nero a pierdut contactul cu lumea reală. Palatul era condus de sclavi eliberați, clasa senatorilor și cea a cavalerilor devenind suspecte pentru împărat, a cărui lăcomie a creat profesia de *delator* (denunțător) cea mai sigură cale spre avere – recompensa fiind un sfert din proprietatea victimei. Seneca, tremurînd într-un colț izolat al palatului său înainte ca invidia imperială să îl fi determinat în sfîrșit să se sinucidă, într-un mod atît de grandios și de teatral, și-a eliberat sclavii, iar Nero a fost lăsat în grija sclavilor eliberați de el, dintre care cu doi, Sporus și Pitagora, se „căsătorise“, simulînd public ritualul nupțial. Apoi, a

hotărît, într-un moment complet nepotrivit, să părăsească Roma împreună cu sclavul său eliberat Helius, care se ocupa de viața, moartea și confiscarea averilor.

Iulius Vindex, un guvernator al Galiei, și-a vizitat colegii propunându-le o revoltă însă aceștia au transmis scrisorile împăratului, numai că el a reacționat cu întârziere. Galba și Otho, guvernatori în Spania și Portugalia și care aveau să îmbrace amândoi roba purpurie în scurta perioadă a celor patru împărați de după moartea lui Nero, erau în plină rebeliune. Nero a fost adus înapoi din Grecia de Helius. Vindex a fost învins și s-a sinucis, dar trupele victorioase vroiau să își urce conducătorul pe tron. A refuzat pe motiv că aceasta ar fi fost o decizie ce aparținea Senatului și poporului Romei, dar sentimentul de tristețecare predomina, resimțit inclusiv de Nero însuși, era că actualul împărat trebuia să plece. Problema era, unde? Nici chiar prefectul Egiptului, provincie imperială, nu era tocmai fără cusur. Apoi, Garda Praetoriană s-a declarat în favoarea lui Galba, Senatul l-a scos în afara legii, iar Nero nu a avut suficient timp să se înjunghie corect, înainte ca acești cavaleri să ajungă în fața vilei în care se ascundea ... „Qualis artifex pereo!“ („Ce mare artist moare odată cu mine!“) au fost ultimele lui cuvinte rostite cu convingere, iar ei au consimțit să nu îi mutilizeze trupul. A fost înmormântat de credincioasa lui sclavă eliberată, Acte, prima dintre cele atât de multe care trecuseră prin patul lui și, ani de zile, după aceea, pe mormîntul său s-au găsit flori în fiecare primăvară.

ROMA

◆ PEISAJUL URBAN ◆

După ce Augustus îmbrăcase cu marmură toată Roma în timpul lungii sale domnii (31 î.Hr.–14 d.Hr.) orașul trebuie să fi arătat precum o corcitură între partea inferioară din sudul Manhattanului, înaintea nivelărilor incendiului, și un demn, dacă nu chiar strălucitor Disneyland. Majoritatea dintre cele două milioane de locuitori ai Romei locuiau în cele 46.000 de *insulae* sau adăposturi, plimbându-se prin splendidele locuri publice ale orașului pe timpul zilei și retrăgându-se în propria lor mizerie numai pentru a dormi.

O familie bogată, în *domusul* ei (astfel de *domusuri* erau cam 1.700) sau care deținea un întreg etaj dintr-o insulă, ar fi putut fi conectată (uneori în mod ilegal) la un apeduct pentru apă, să aibă o spălătorie cu un canal de scurgere și să se bucure de căldură cu aer încălzit, dar cea mai mare parte a romanilor trebuiau să își care apa în sus, pe scări și să își aducă excrementele jos sau să le arunce în stradă, adesea abia puțin mai largă decât lungimea unui braț omenesc. (Nu este o întâmplare faptul că avocații se specializau adesea în descoperirea și condamnarea unor astfel de infractori.) Proprietarii de blocuri cu apartamente închiriau spațiile ce dădeau spre străzile mai largi sau spre magazine (*tabernae*) și adesea subcontractau managementul etajelor superioare, periculoase, nu numai pentru că acestea erau făcute din compartimente ușoare, din

lemn, lesne de dărimat, dar și din cauza naturii locuitorilor lor – hoți, criminali și prostituate. Nici o reglementare nu interzicea avariția și iresponsabilitatea speculanților, iar amatorii care realizau aceste construcții erau adesea finanțați de magnati, senatori și „oameni noi” precum Cicero.

Într-adevăr, acest mare moralist era un deținător tipic de proprietăți, cîștigînd 80.000 de *sesterti* anual, din închirieri. Într-o scrisoare referitoare la el, adresată lui Atticus, găsim următoarea poveste:

Două dintre adăposturile lui Cicero căzuseră cu totul la pămînt, iar restul se aflau într-o stare ce făcea ca repetarea incidentului să fie iminentă, și nu doar chiriașii abandonau locul speriați pentru viața lor, dar chiar și șoarecii fugeau. Clar, Cicero nu făcuse nici un fel de reparații, numai în momentul în care cele două adăposturi au căzut la pămînt și ceilalți locuitori au fugit, ceea ce înseamnă de fapt că veniturile i-au scăzut simțitor, a poruncit arhitectului Chrysippus să facă reparațiile necesare. Oricum, Chrysippus a făcut o evaluare a costurilor. Cicero era demoralizat că trebuia să cheltuiască bani buni în felul acesta. S-a consultat cu Vestorius, care era ceva între un bancher profesionist și un antreprenor. Aceasta a reușit cumva să îl facă pe Cicero să își transforme temerea de pierderi într-o sursă de profit. Din nefericire, Cicero nu a cedat.¹

În tendința lui de a cumpăra vile, Cicero era în ton cu vremurile sale (nu mai puțin de opt vile și patru adăpos-

¹ Și nici cel mai recent biograf al său nu o face. Datoriez mărturie referitoare la obiceiurile romane republicane lui Donald Earn în *Epoca lui Augustus*, Elek, 1968

turi); împrumuta bani, ceea ce era ușor pentru un om cu reputația lui.

Ca și oratorul Hortensius, a cărui modestă casă o cumpărase Augustus (modestă pentru un împărat), Cice-ro trăia într-o enclavă cochetă de pe Colina Palatine, cartierul de lux al Romei, aproape de Marc Antoniu, dictatorul Sulla, Crassus și rivalul său demagog, Clodius (omul lui Caesar) și Milo (oponentul său). La fel făcea și Chrysogonus, primul sclav eliberat al Romei, cu adevărat bogat, care a făcut avere din recluzițiile lui Sulla, din argint, din draperii, din mese cu blaturi din fildeș, din statui, din bijuterii și din mașina de gătit (luată la prețul unei adevărate moșii) – nu că automatizarea în Roma Antică ar fi fost altceva decât un capriciu excentric, cas-nicii fiind, în același timp, și dinbelșug, și foarte talentați. Știm de la execuția întregului personal domestic al pre-fectului Pedanius Secundus (cei 400 de sclavi) sub dom-nia (dar nu în munele) lui Nero, cât de mulți puteau fi, contribuind la aproape autonomizarea vieții și a stilului unui bogătaș, și de la bucătari la pompieri, asigurându-i toate serviciile.

Povestea referitoare la Crassus, căruia nu îi păsa cum făcea rost de bani, oferind spre vânzare case în flăcări și stingându-le numai în momentul în care se ajungea la un acord în ceea ce privește prețul, nu este neoriginală, iar teama săracilor de a nu pieri în vîlvătaii de care nu erau protejați era justificată. Marele incendiu din 50 î.Hr., la fel de distructiv ca și cel al lui Nero din 64 d.Hr., fusese urmat de altele în fiecare an și tot nu se lua nici un fel de măsuri de precauție, și nici nu se lua în considerare anumite planuri ale orașului. Un politician și-a făcut o carieră din lupta cu incendiile, folosindu-și propriii lui sclavi. Pur și simplu, cei săraci nu contau și nu erau nunărați. (Cifra de două milioane, reprezentînd populația

Romei, este doar o presupunere inteligentă, nu o estimare oficială.) Roma se dezvoltase într-o sută de ani suficient ca să devină cea mai mare putere de pe pământ, dar oficialii ei erau prea ocupați cu administrarea imperiului (lucru mai profitabil) ca să se uite și în propria curte.

În sfârșit, Augustus s-a hotărât să se ocupe de Roma. A ținut o prelegere în fața Senatului, citind o disertație despre înălțimea maximă a clădirilor; a organizat sclavii publici, sub conducerea aediles, în brigăzi de pompieri; a pus în aplicare un plan imperial de urbanism (ce nu a fost pus în practică pînă la Nero, dar el l-a început); a înființat în sfârșit o forță de poliție – *vigiles* – sub comanda unui prefect (nefericitul Pedanius, ucis de unul sau mai mulți sclavi necunoscuți, a fost unul dintre ei). A avut dreptate să insiste să vadă „Roma construită din cărămizi solide uscate la soare și să o lase îmbrăcată în marmură“. (De fapt, în Roma Antică nu exista nici măcar un zid din cărămidă, și nici vreun fel de cărămizi uscate la soare; cărămizile, ca și marmura, erau folosite pentru a face fațadele clădirilor, executate din ciment, un amestec de tufa, rocă vulcanică, travertin și pietriș din curtea atelierelor de construcție.) Deși el personal se considera în permanență lipsit de locuință, ca să folosească o expresie pretențioasă din anii 1980 –, Augustus obișnuia să se ducă și să stea cu Maecena atunci cînd acesta era bolnav – lucrările lui publice erau opulente și arătoase, iar ghidul său era arhitectul Vitruvius, care a scris zece cărți pe această temă, inclusiv una referitoare la cadranele solare și o alta la mecanismele acționate de apă. (Chiar și el a eșuat în proiectarea unui ceas eficient.) Vitruvius susținea marile concepte de armonie, demnitate și utilitate dar era, în același timp, și un om practic; iată-l vorbind despre „Uși și ferestre în băi și oriunde în altă parte“: „Va exista de asemenea și bună curviință naturală, dacă în

dormitoare și biblioteci lumina va veni dinspre est, pentru băi și apartamente de iarnă, dinspre apusul de iarnă; pentru galeriile de pictură și pentru apartamentele în care este necesară o lumină constantă, dinspre nord, deoarece acel colț de rai nu este nici iluminat și nici întunecat de mișcarea Soarelui, ci rămâne neschimbat pe tot parcursul zilei.“

În cea mai mare parte, Roma a fost construită din ciment (*opus caementicium*), turnat în matrițe din lemn, ca și astăzi, în travertin, piatră de culoare alb-cremos, așezate orizontal (dacă se așezau vertical se prăbușeau) și tuf, care nu rezista la foc. Drumurile erau pavate cu silex, o rocă vulcanică de un cenușiu închis, adusă de pe Dealurile Albane. Pentru clădirile impozante, aceste materiale erau acoperite cu ghips și nouă tipuri diferite de marmură – galbenă, oranj și roz din Libia și Euboea, roșu sîngeriu, verde viu, onyx și porfirie de pe Nil. Ca toți cuceritorii – ei au fost primii –, romanii și-au decorat capitala cu obiecte de la cei învinși; au cumpărat și au prădat. Venerau, uneori chiar în sens literar, statuile din secolul V î.Hr. din Atena și există un catalog cu 74 de mari opere din perioada sculptorilor de geniu ca Praxiteles (Roma era plină de antichități și de falsuri. Reproducerea marilor statui de către artizanii greci era o adevărată industrie, iar un articol original trebuia făcut „fără ceară“ [sine cera], de aici expresia „sincere“.) Augustus a construit un forum, „îngust deoarece nu se putea convinge pe sine să evacueze actualii chiriași“ (Suetonius), cu temple pentru răzbumătorul Marte, Jupiter și Apollo. Aceste clădiri mărețe nu erau clădite într-un singur scop, ca bisericile noastre, deoarece venerarea unui cult era neregulată, dar serveau ca loc de adunare pentru selectarea juriului și ca arhive și biblioteci. Templul lui Saturn era trezoreria statului. *Curia*, unde se reunea Sena-

tul, a fost arsă la funeraliile lui Clodius în 52 î.Hr., reconstruită de Caesar, apoi arsă din nou din temelii și, de această dată, restaurată de Augustus. De aceea adesea se întâmpla ca, pe o anumită perioadă, Senatul să se reunească într-un templu. Augustus și-a încurajat familia, mai ales pe soția sa Livia și pe fiica lui, Iulia – deși i-a demolat vila de la țară pretinzând că era prea mare –, dar și pe bogații lui prieteni și protejați, să construiască și să înfrumusețeze. Nepotul său Marcellus a construit un teatru din care cea mai mare parte încă mai este în picioare (aproape de sinagoga din secolul XIX de pe Tîbru), proiectat ca să cuprindă un auditoriu de 17.000 de oameni, dar prima piatră de temelie a fost așezată de Pompei, ce s-a autointitulat „Magnus” (cel Mare), la vîrsta de 22 de ani. În fine, calitatea spectacolului nu reflecta mîreția împrejurimilor; consta, în principiu, din cele patruzeci de piese ale lui Plautus și piesele de vodevil, foarte obscene; Roma nu a lăsat vreo piesă foarte impresionantă pentru scenă. Agrippa, prietenul, aliatul și ginerele lui Augustus, a construit originalul Pantheon², probabil cea mai frumoasă construcție clasică din Roma, special pentru zei dar, desigur, adevăratul motiv al tuturor acestor construcții impresionante fiind gloria Romei și a împăraților ei.

Părțile publice ale orașului străluceau, băile publice și lavoarele erau curate, calde și bine întreținute de sclavii publici, adesea eliberați pentru conștiinciozitate în serviciul lor. Apeductele nu duceau niciodată lipsă de apă rece, curată și mai îmbietoare, sublinia adesea Augustus, decît vinul gratuit. Cetățenii romani de rînd, cu acces în

² Clădirea ce se poate vedea în ziua de azi este creația împăratului Hadrian, un și mai mare constructor decît Augustus, pe care e scris cu modestie *M. Agrippa cos. Tertium fecit*.

biblioteci și la frecventele Jocuri, nu se puteau simți în siguranță pînă cînd nu ajungeau acasă ... Luxul caselor private era ferit de privirea lor; Augustus avea chiar un zid (rezistent la incendii) în jurul Forumului, ascunzînd suburbiile mirositoare din Subura de privirile patricienilor. Arcurile de Triumf, treizeci și șase pînă la urmă, au fost o invenție exclusiv romană, adoptată, dar ușor modificată de orgolioșii cuceritori din secolele următoare. Funcționale, dar ornamentate foarte bogat cu sculpturi și basoreliefuli, marcau intrarea în diferite forumuri și străjuiau drumuri importante. Unul dintre puținele rămase încă mai mult sau mai puțin intacte, cel al împăratului Titus, în vîrfurile Via Sacra, pe sub care trecea alaiul triumfal, este încă impresionant, mai ales pentru pioșii evrei ale căror legi le interzic să treacă pe sub el dar care, cu siguranță pălește la reprezentarea *menorah*-ului de aur (sfeșnic) și a altor comori din Templul lui Irod din Ierusalim, fiind aduse în Roma de către umilii înalți preoți.

Banii, oamenii și materialele, timpul și efortul, cheltuite pe cea mai grandioasă construcție a Romei, Colosseumul, practic, amfiteatrul Flavian, este un monument al perseverenței și al consistenței împăraților romani. Măcar că e complet în afara subiectului nostru, omisiunea lui ar face orice descriere a Romei publice superficială și deficitară, deși funcționalitatea sa, ca spațiu grandios pentru a privi măcelărirea oamenilor (de fapt nicidecum creștini) și a animalelor, era deplorabilă și, într-adevăr, deplinsă. Blocuri de piatră de șaptezeci de picioare cubice, fiecare cu o greutate de cinci tone, formau baza pilonilor săi și au fost transportate 50.000 de vagoane de travertin, de la începerea construcției lui sub Vespasian, în 72 d.Hr., pînă la inaugurarea lui de către fiul său, Titus, opt ani mai târziu. Nu a fost terminat complet pînă la domnia lui Dioclețian. Ridicarea bal-

dachinului, *velarium*, pentru a adăposti 50.000 de spectatori de bătaia soarelui, era o performanță la fel de mare ca și spectacolul de dedesubt. O mic de marinari au ridicat baldachinul în bătaia tobelor, împotriva cărora acțiunea vântului, ce trebuia calculată, răgetul animalelor sălbatice înfometate, din peșteri, și entuziasmul spectatorilor din auditoriul pe patru niveluri crea o cacofonie unică. În primele lui 100 de zile, Colosseumul a înghițit 9.000 de animale sălbatice și 2.000 de gladiatori.

◆ DOMUS, CASA DE LA ORAȘ ◆

Cavalerii și subordonații lor locuiau în apartamentele de la parter în *insulae*, dar patricienii de rang senatorial operau în mod tradițional – deoarece și a lor era o casă a puterii – dintr-un *domus*, o casă ancestrală, în oraș, adesea așezată pe una dintre cele Șapte Coline ale Romei. (Am văzut cât de fericit a fost Caesar să o părăsească pe a lui, din Subura, care devenise o mahala.) Ca și casele din Londra secolului XVIII, apreciate pe o scară de la 1 la 3, variau pe scală, dar toate fuseseră proiectate după același model. Nici una nu era la fel de impozantă precum casele bogătașilor din Park Lane, Park Avenue sau Champs Elysées, însă ar fi avut nevoie de mai mulți sclavi pentru a funcționa, deoarece într-o epocă premecanică, un patrician locuia împreună cu bărbierul și frizerul său rezidenți, cât și soția lui trebuiau să aibă mesageri, fochiști pentru cuptor, purtători de lectică și stolnici, o echipă la fel de mare ca a unui manager de hotel în Londra – toți sclavi desigur, și chiar un individ care să anunțe ora. Un poet rezident laureat ar fi putut să fie angajat și să facă parte dintre curteni.

Într-un *domus* mare, soțul și soția dormeau în camere separate, dormitoare puțin mobilate, în timp ce personalul era înghesuit, uneori chiar încuiat, în camere de la subsol, atît de mici, încît erau, practic, niște celule. Un *domus* normal era construit cu un fundament în formă

dreptunghiulară, toate camerele fiind luminate din interior, *fără* vedere spre exterior, fie că erau izolate sau dădeau în stradă ori nu; magazinele erau deschise în pereții exteriori. Dacă exista un etaj superior, acesta nu acoperea întreaga clădire, iar camerele erau mici. Augustus, a locuit într-o casă modestă timp de patruzeci de ani, o casă fără mozaicuri, fără marmură, fără prea multe lucruri³, se retrăgea într-o cameră de la etaj pe care o numea „Syracusa“, pentru a purta discuții în secret. În timpul construirii cheiului de pe Tîbru, s-au găsit rămășițele caselor cu cinci etaje, cu domuri boltite construite în stîncă, dar acestea erau la fel de neobișnuite ca și, să zicem, casa contesei de Seafield, pe colțul de sud-est al Belgrave Square sau conacul Frick din Manhattan.

În *domus* se intra prin un vestibul, unde așteptau oaspeții (și erau lăsați să aștepte dacă nu dădeau bacșiș ușierilor) privind statuile și trofee de război ale proprietarului casei sau ale fostului proprietar, din moment ce făceau parte integrantă din casă. Uriașe uși duble, ornate cu bronz și fildeș, întîmpinau vizitatorii (deși familia putea ajunge în corpul principal al casei printr-o intrare laterală, deasupra căreia era o inscripție sau un papagal într-o cușcă, ce era instruit să spună „Baftă“ în limba greacă). Ușile dădeau într-o sală de recepție mare, dreptunghiulară, unde se exprima bunăstarea și stilul proprietarului casei, sub forma statuielor, strălucitoare – chiar țipătoare – fresce, mozaicuri și marmură peste tot, mai ales pentru bazinul și fîntinile ce se aflau în mijlocul acestui spațiu, sub cerul liber. Era o cameră proiectată pentru a impresiona.

³ Suetonius comentează „Gusturile lui simple în privința mobilierului și a decorațiunilor este ilustrat de canapelele și mesele ce încă se mai păstrează, dintre care majoritatea abia dacă ating nivelul standard al eleganței ce se cerea de la o persoană privată“

siona. Seneca, avînd un pic de simț al dreptății din moment ce și el era un milionar autosuficient, se plîngea de *nou îmbogățitu*: „Pare sărac și meschin cu sine însuși dacă pereții nu strălucesc de bucăți scunpe de marmură, dacă nu are marmură de Alexandria sculptată în relief, cu piatră de Numidia, dacă întregul tavan nu este pictat din abundență, dacă nu are piatră din Tracia în jurul băii, dacă apa nu curge din robinete de argint...” Proeminentă era cutia masivă legată de podea cu o verigă din fier, în care se țineau argintăria și banii familiei, ce nu erau încredințați unui bancher, și pe care o lua cu ei în diferite călătorii. Camerele personale ce se deschideau din hol, cu uși înalte, erau sala de mese, *triclinuun* (destul de mică pentru că în jurul mesei erau numai trei canapele), dormitoare, biblioteca (cu pînă la 3.000 de volume păstrate în nișe ca de porumbei) și o galerie de tablouri. O altă cameră era plină cu tezaurul familiei și măștile din ceară ale înaintașilor, ce se scoteau la funeralii și care, ca multe altele în Roma, puteau fi cumpărate de parveniți ce aveau nevoie de o istorie a familiei, așa cum portretele de „familie” puteau fi cumpărate de profitori în timpul războiului – cum adesea s-a întîmplat – în anii '20 în Anglia. Dincolo de hol se afla un salon în care stăpînul casei își încheia afacerile, iar dincolo de această fereastră – romanii foloseau sticla – cu vedere spre peristil și spre grădină, familia putea lua cina în zilele de vară.

Iarna, șeminee portabile pentru arderea cărbunilor și încălzirea centrală de la furnalul din subsol printr-un sistem făceau ca aerul fierbine să circule prin canale în pereți și în podele. Lavoarele erau conectate la sistemul public de canalizare, iar apa venea de la un apeduct. (Echivalentul roman pentru o fecioară încăpățînată sau al unui tip ce mănîncă dejunul la Brooks Brothers, era un om cu o bibliotecă și cu propriul lui closet.) Mobila era

puțină, constind în canapele și paturi, (fără pături și cearșafuri, dar cu câteva perne), cufere și dulapuri de haine, tripoduri, scaune fără spătar și taburete, toate, ca și uneltele de bucătărie, frumos ornamentate, cu lămpi sculptate ce luminau pe baza uleiului de măsline. Investiția în recipiente de băut din cristal, aur și argint, încrustate cu pietre prețioase, era o cheltuială preferată de împărați (mai ales de Nero) și de cei de seama lor.

Cu toate acestea, dincolo de faptul că stăpînul sau stăpîna putea, în epoca noastră, să crucifice un sclav în grădină, *domus* era un loc intim în comparație cu palatele bogaților din capitala imperiilor de mai tîrziu.

◆ RELIGIA ◆

Nu a existat o singură religie care să fi dominat Roma Antică.

Evreii consideră că Moise le-a arătat zeul unic prin legile lui, creștinii, că Iisus este calea singurului Dumnezeu adevărat, musulmanii, că Mahomed a interpretat voința lui Allah, stăpînul celor credincioși și, odată cu aceste credințe monoteiste se vine, așa cum s-a întîmplat, cu o carte de buzunar, pentru ale cărei învățături sînt dispuși să moară – Tora, Evanghelia și Coranul.

Dacă romanii nu aveau un Dumnezeu, un singur text moral, nu înseamnă că nu aveau religie. Chiar și cei sofisticați, ca Cicero, care aveau o opinie în legătură cu orice, credeau în posibilitatea unei Ființe Supreme care să conducă Universul, fie și ca invenția de scurtă durată a lui Robespierre, motivată de rațiune, sau ca Jupiter de mai tîrziu, ursuz și omnipotent; dar zei aveau din belșug.

Romanii noștri erau expuși dar, și curioși, în legătură cu, religiile din Est – urau ceea ce știau despre druizi de la gali, Germania și rezervorul de gîndire, Britania – mai ales de iudaismul cu care au cochetat cîțiva, mai ales Poppea, extravaganta soție a lui Nero, însă au trecut două secole și jumătate pînă cînd un împărat a pus pe scuturi Crucea, acest simbol deloc agreat pînă atunci. Între timp, romanii au trăit, dar nu au fost niciodată nevoiți să moară pentru asta, cu propriii lor zei.

Ei cinsteau, celebrau și aduceau sacrificii mai de grabă decît să fi venerat în mod regulat o varietate de zei, inclusiv pe unii care avuseseră identități umane, precum Caesar și toți împărații, cu excepția lui Caligula și Nero. (Seneca a scris o satiră despre primirea lui Claudius în cealaltă lună, care nu a fost una plăcută.) Principalii zei, Jupiter, Marte, Venus, Saturn și Apollo, dintre care numai cel din urmă și-a păstrat numele, fuseseră preluați de la greci și aveau temple splendide în Forum, întreținute de stat, iar mai puține zeități erau responsabilitatea familiilor patricienilor ce concureau pentru eventualele poziții profitabile de preoți și pentru îndatoririle, cele mai multe ocazionale și ceremoniale ce le revenau odată cu acestea. Iulius Caesar, care a pretins că a lui *gens Julia* e descendentă din Venus, nu a fost foarte încîntat în momentul în care Marius, Primul Bărbat al Romei, unchiul său prin căsătorie, l-a numit în tinerețe *flamen dialis*, preot al cultului lui Jupiter, numire onorantă, dar deloc de invidiat, deoarece i-a interzis dreptul de a călări un cal, de a purta arme și de a se bucura de cele mai mari delicatese. A fost un gest răutăcios. Îngrozitorul bătrîn, cun a devenit din acel moment, intuise talentul băiatului și îl invidia. Desigur, Caesar a trișat, galopînd pe calul său, Bucephalus, pe cealaltă parte a Tibrului, în zorii zilei, dar a fost nevoit să aștepte înlocuirea lui Marius cu protejatul său Sulla, primul dictator al Romei, pentru a fi dezlegat de jurămintele sale. Sulla, cel mai puțin superstițios și cel mai mare cinic care, cu toate acestea, a păstrat o nică statueta a lui Apollo pe care o săruta în momente de criză, a aranjat treburile prin calitatea tinerei nurese a lui Caesar (avea 11 ani) nefiind roman pur prin naștere. (Refuzase ulterior solicitarea dictatorului de a divorța de ea, din motive politice.) Acest episod arată cît de atenți erau romanii la forma pe care o lua religia lor și cît de indiferenți erau față de spiritul uman.

Istoricii romani nu descriu ceremonii religioase mai mult decît descrie Macaulay încoronarea eroului său, William al III-lea, iar pe Trollope l-am cerceta în zadar în vederea povestirii unei activități liturgice a ecleziaștilor lui. În Roma, ele făceau parte dintr-o viață ce nu trebuia consemnată, dar știm că sacrificarea animalelor pentru îmbunarea unui zeu era o condiție *sine qua non* a oricărei slujbe, prețul oferit fiind un vițel alb ca laptele și, cel puțin, o tavă cu prăjituri. (Nici un evreu ortodox nu s-ar fi putut împotrivi unei asemenea practici, din moment ce șase pagini din rugăciunile lui de dinineată curente detaiază procedura corectă de ucidere a animalelor și de stropire cu sînge a altarului, abandonat numai după distrugerea Templului din Ierusalim și, într-o bună zi, trebuie să spere el, și a templului ce va fi restaurat.)

Nașterile, căsătoriile și moartea, evident, erau celebrate invocînd zeii dar, în particular, se apela și la alți zei pentru a spori efectul. Pericolul de a pierde culturile din cauza înghețului, neexistînd (din fericire, ar spune unii) pesticide în lumea antică, a fost un dezastru ce a trebuit să fie prevenit prin invocarea lui Robigo, stăpînul manei. Ovidiu scrie cum „revenind la Roma în aprilie“, „o mulțime de oameni îmbrăcați în alb mi-au blocat calea./Un preot trecea spre mormîntul lui Robigo, pentru a-i oferi pe altar o oaie și un cîine, /M-am dus direct la el, dorindu-mi să înțeleg ritualul.“ Ovidiu îi atribuie următoarele cuvinte:

Te rog să fii milostiv, ia-ți mîinile pline de scabie
de pe recoltă.

Nu ne face rău; fii mulțumit cu puterea.

Varsă-ți furia pe fierul dur și nu pe plante slabe;
Distruge-l pe dăunător.

Vei avea rezultate mai bune de la săbii și arme
mortale;

Nu este nevoie de ele, lumea este în pace.

Poemul blind, pătruns de spiritul epocii augustiene, idealizînd ușor procedurile bucolice, ca și altarul împăratului, fermecător și nuna pe jumătate reverențios, este o atitudine sofisticată și tipic romană față de religie. Toată lumea este fericită cu excepția unui ciine maroniu roșcat căruia i se va tăia gîtul.

Împăratul Augustus însuși nu dovedea moralitate în comportamentul său privat iar, în public, era un încrezut. Era, ca toți romanii, superstițios, fără a fi însă religios. Oricum, considera aprobarea zeilor, ca și cel mai unul dintre supușii lui, la fel de importantă pentru siguranța și prosperitatea statului și ar fi aprobat dictatul lui Marx că religia este drogul poporului. Le-a organizat bine. A re-instaurat o zi națională pentru rugăciunea la zeița Salus (la greci, Hygeia) și pentru festivalul secolului, o afacere bine gîndită, l-a delegat pe Horațiu să scrie „un imn bine scris și bine compus“ pentru a fi cîntat de coruri de douăzeci și șapte de băieți și douăzeci și șapte de fete, ai căror părinți (ambii) trebuiau să fie în viață. Era o afacere foarte bună, ce dura trei zile într-un teatru din lemn special, construit pe malurile Tibrului, dar toată lumea trebuia să stea în picioare, inclusiv cele 110 steaguri ale Romei, prietenii și rudele împăratului, descendenți și ascendenți ai consulilor, generalilor și guvernatori care conduseseră sau urmau să conducă lumea. Rugăciunea lui Augustus era directă. „O Moirae (sorti), mă rog și vă conjur să sporiți puterea cetățenilor, poporul Romei, pe timp de război și de pace..., să ne asigurați siguranța pentru totdeauna, victorii și putere cetățenilor, poporul Romei..., priviți cu mare blîndețe... la mine, familia mea și slujitorii mei, și veți primi acest sacrificiu de nouă miei, nouă capre...“ și așa mai departe; timp de trei zile, în iunie, singele șiroia în numele zeilor, și se ardeau mîncăruri din paste, prăjituri etc. Sortii trebuie să îl fi

ascultat. Augustus a domnit o jumătate de secol. Iar dinastia lui a mai dat încă patru împărați. M. Agrippa a preluat comanda pentru cursele cu care.

Augustus a restaurat optzeci și două de temple în Roma, dar niciodată nu a impus un anumit cult, nici măcar pe cel al marelui său unchi Iulius Caesar, nici provinciilor și nici dușmanilor învinși. Comerțul, uneori sub forma vânzătorilor ambulanti, și-a urmat cursul odată cu legiunile; misionarii, niciodată. În lumea antică nu au existat războaie religioase; genocidul (sau „purificarea etnică”) erau necunoscute; masacrele dirijate au intervenit *in extremis* – din motive politice și militare în Galia, de exemplu, datorită lui Iulius Caesar – dar motivele nu au fost niciodată religioase.

Într-adevăr o parte din succesul cuceririlor romane, ca imperialiști, se datorează toleranței lor, acceptării și chiar adoptării de către ei a zeilor dușmanilor lor. Altarele acelor din Cartagina s-au ridicat în Roma după distrugerea ei; cultul lui Isis a fost condamnat din când în când, interzis de către austerul Tiberius, reinstaurat de exoticul Caligula, și privit cu ciudă în momentul în care Augustus propovăduia textul potrivit căruia rivalul său Marc Antoniu era un roman onorabil sedus de șiretlicurile reginei egiptene, Cleopatra. Dar, oare, mult mai târziu, Antinous, iubitul lui Hadrian, nu s-a înecat în Nil, în semn de sacrificiu adus zeiței, pentru a-l ocroti pe împărat, sau doar se îmbăta cu propria imagine? Cultul lui Isis fusese adus înapoi de soldații romani din campaniile din est, iar o mărturie a faptului că ar fi existat o religie pentru bogați – mai ales o credință într-o divinitate a puterii Romei – și mai multe pentru țărani, proletariat, pentru soldații de rînd și copiii acestora, este povestea consulului Aemilius Paullus, ce a trebuit să își arunce toga și să ia un topor pentru a distruge un templu al lui

Isis, deoarece nu s-a găsit nimeni capabil să execute ordinul.

Mithras era în centrul unui alt cult seducător ai cărui preoți erau adepții efectelor speciale și scoteau cărți ce descriau misterioasa putere a apei curgătoare din tunelurile subterane cu cursuri șerpuitoare ce aveau uși care se deschideau și se închideau. O diversiune creată mai mult în casă, practică de unele culte, era îmbunarea zeului prin biciuirea băieților dezbrăcați în pielea goală și întinși pe altar (linia groasă roșie lăsată de bici fiind, după cum se pare, logoul Romei Antice).

Două sisteme filosofice din Atena secolului IV î.Hr. atrăgeau elita romană, atât de mult încât au inclus și religia. Stoicii, așa-numiții din *stoa*, un coridor pictat din piața ateniană, au fost inspirați de Zeno, un cipriot care emitea păreri despre orice problemă a gândirii umane, de la fizică la epistemologie (teoria cunoașterii). Plăcerea lor față de discuțiile abstracte era mult prea pretențioasă pentru gustul roman, ce a eșuat de asemenea să se ia după la fel de influentul Platon și a considerat gândirea greacă nepotrivită pentru tineri; dar stoicismul, transformat de marele Seneca, tutorele lui Nero și unul dintre cei mai bogați oameni din Roma, și de către sclavul Epictet, al cărui moto era „suportă și controlează-te“, a atins o anume coardă în Roma, deoarece părea să ofere răspuns incertitudinilor și pericolelor vremii. Mesajul stoicilor era sumbru. Oamenii sînt slabi și mici în fața răului, iar calamitatea ieșită din comun este un instrument divin ce trebuie primit cu demnitate și contemplație în fața morții (probabil cauzată de propria mîină), autodisciplină și respectul față de demnitatea individului. Cel puțin, Seneca a aplicat ceea ce a propovăduit în această privință (sub alte aspecte fiind departe de a fi moral), dezaprobind în public sclavia și sinuciderea în manieră clasică.

Epicur, contemporan al lui Zeno, era mai puțin ambițios și pasional, și avea credință în mîntuirea prin bun simț (și nimic altceva). Această filosofie, mai întii a strălucit în Roma, promovată de o figură amabilă pe nume Lucretius, despre care se știe foarte puține, în afară de faptul că nu a murit de propria mînă luînd un elixir al dragostei, cum a fost imortalizat de Tennyson. În 55 î.Hr., a publicat un poem lung, *Despre natura universului*, pe care l-a citit toată lumea, mai ales Cicero. El a desființat providența divină și sufletul nennuitor ca fiind iluzii, sacrificiile ca fiind absurde, susținînd că toate cunoștințele noastre provin de la simțuri, iar lumea este interesantă așa cum e ea. Universul, spune el, este nelimitat, nimic nu se creează din nimic, atomii sînt indestructibili, dar omul, prin lăcomie, secătuește resursele planetei. (Aceasta era înainte de Hristos. Lucretius a fost un „ecologist“ foarte timpuriu.) Trebuie să ne desfășurăm și să ne bucurăm în limitele permise de natură, pe care trebuie să o studiem deși s-ar putea să nu o putem cunoaște niciodată. Cine a auzit vreodată pasul musculiței de oțet?

Lucretius a fost poet, dar și un spirit practic, avertizînd asupra pericolelor utilizării fiarelor sălbatice în războaie – „mistreții se pot întoarce împotriva stăpînurilor lor“ – și despre neprevăzutul din dragostea între ființele umane. Iată ce spune despre sex (în traducerea excelentă a lui Ronald Latham, Penguin): „Așa că atunci cînd unui bărbat i se aprind călcîiele după nurii lui Venus, indiferent că aparțin unui bărbat cu trăsături efeminate sau unei femei care radiază dragoste din tot trupul, se grăbește spre sursa poftei lui și tînjește să se împreuneze cu ea și să își transmită ceva din propria ființă de la trup la trup. Dorința lui mută este un semn de fericire.“ Efectele dragostei sînt dezastruoase „... un patrimoniu cîștigat cu greu este transformat în bonete și coroane... petreceri,

parfumuri, ghirlande... fără nici un rost. Nu-i nimic, se va sfârși prost... poate că el crede că este liber să privească în jur și că se poate uita la alta sau vede în ochii ei o umbră de batjocură". Ne reamintește astfel de lord Chesterfield, o figură romană remarcabilă, și de viziunea sa despre actul dragostei: „Plăcerea este momentană, poziția este ridicolă, iar costul enorm.”

Romanii au luat religiile din est, iar pe cea a druidilor o detestau. După cum am văzut, Claudius a intrat în panică la vederea vrăjilor druide, un ou de șarpe, la tribunal; trupele lui, pe cale de a porni o armată în Anglesey, au fost literalmente îngrețoșate la vederea preoților druidi care sacrificau copii pentru a-și îmbuna zeii înaintea bătăliei – dar au continuat să câștige. Că romanii au ajuns să adopte creștinismul, cea mai ofensivă dintre religiile relevante, al cărui Dumnezeu a venit dintr-una din cele mai puțin respectate provincii ale lor, cu o biserică de preoți de carieră, este una dintre ciudățeniile istoriei.

◆ BUCĂTĂRIA ROMANĂ ◆

Iulius Caesar, în calitate de preot al cultului lui Jupiter, o titulatură ce i-a fost impusă de către Marius pentru a-l împiedica să înceapă o carieră militară în tinerețe, de asemenea, ca parte a obligațiilor ce îi reveneau prin această calitate, nu avea voie să savureze delicatese, rămânând un mîncător moderat și foarte pretențios. Augustus, o gazdă foarte agreabilă și generoasă din motive politice, prefera meniul oamenilor simpli – pîine neagră, hamsii, brînză de capră și smochine uscate – și, prea nerăbdător ca să aștepte ora mesei, lua adesea gustări. Tiberius pare să fi preferat vinul mîncării, îi plăcea pește dar, după cum am văzut, nu îi plăceau livrările surpriză. Caligula dădea banchete exotice, de care oaspeții erau uneori prea îngroziți ca să se poată bucura, dar accepta plata pentru invitație. Claudius se îmbăta pînă se făcea criță în fiecare seară și a fost în mod fatal fascinat de o anumită specie de ciuperci. Nero a fost un excentric gurmănd și cheltuia averi întregi pe seturi de cristal cu diamante.

Alunari în miere, limbi de păun, garum, acadele, „vomitoria” și povestirea lui Petronius despre festinul lui Trimalchio – despre care nu se știe foarte multe – dar nu era întotdeauna așa. Mîncarea consumată de majoritatea romanilor, aproape în fiecare zi, sute de ani la rînd, era frugală, brută și neplăcută. Excesele, distracția și jocurile,

și mult citatele banchete și veselia extraordinară erau practicate numai de cîțiva.

La început, cînd Roma era doar un sătuc etrusc cu puține resurse și piețe, *populus* mîncau smochine, măsline, ulei, secară (din care făceau terci) și grîu (pe care îl măcinau făcînd paste). Beau lapte de capră și de oaie și făceau o brînză simplă. Dar acest sătuc se afla pe un mare dum al sării, în care localnicii își schimbau cele mai prețioase bunuri pe sare. Sarea a ridicat poziția Romei.

Romanilor le-a luat peste 200 de ani pentru a cuceri toate triburile care populau peninsula italică și nu aveau nimic care să semene cu pîinea pînă în secolul VI de la fondarea Romei. André Simon spune: „Romanii erau mai mîncăcioși decît grecii, dar nu erau prea buni vorbitori. Le plăceau de asemenea festinurile și banchetele, cantitățile impresionante de vin și mîncăruri rare, exotice și scumpe, ce erau menite să impresioneze mai mult social decît prin calitățile lor gastronomice. Nu a fost întotdeauna așa: s-ar putea spune chiar că măreția Romei era construită pe terci de ovăz și austeritate.“ Dar, în cazul celor bogați, austeritatea a fost înlocuită de lăcomie și fanfaronadă, în pofida legilor fiscale, pe măsură ce armatele romane cucereau în Africa și în Est.

Cele trei războaie punice – primul între 264–261 î.Hr. și ultimul între 149–146 î.Hr. – au asigurat Romei grînare imense și o mare coastă maritimă. Au sîrșit acaparînd tot teritoriul Cartaginei, dar nu i-au distrus terenurile arabile. Nici nu au ignorat utilitatea fenicienilor, de pe coasta siriană, care au fost într-adevăr fondatorii Cartaginei; de la fenicieni, romanii au aflat despre vinurile din Persia și despre bogățiile din Est.

Ali Bab, guru al bucătăriei franceze din secolul XIX, este impresionat de citatul din *Salomé* al lui Flaubert, pentru a ilustra un fel de festin despre care romanii ar fi aflat după cuceririle lor succesive:

Ospățul dat în grădinile lui Hamilcar, pentru a sărbători aniversarea bătăliei de la Eryx

Bucătăriile lui Hamilcar dovedindu-se neîndestulătoare, Consiliul Cartaginei trimise un adaos de sclavi, de vase și de paturi. Ca pe un câmp de luptă unde se ard morții, se aprinseră în mijlocul grădinii focuri mari, strălucitoare, la flacăra cărora se rumeneau boi întregi. Piini presărate cu anason se perindau laolaltă cu roți mari de caș, mai grele decât discurile. Treceau vase pline cu vin și amfore cu apă; grămezi de flori umpleau panerele lucrate în filigran de aur. În ochii tuturor strălucea plăcerea îndelung dorită de-a mânca și de-a bea pe săturate. Apoi porniră să răsunе cîntecele.

Ospățul începu cu o risipă de păsări fripte, înotînd în verdețuri pe talere roșii de lut, încondeiate cu desene negre; apoi felurite scoici, aduse de pe țărmurile punice; grîu fiert, păsat de orz, terci de bob și melci aromați cu chimen, pe tăvi de chihlimbar auriu. În sfîrșit, mesele s-au acoperit cu cărnuri de toate soiurile: antilope, cărora li se lăsase podoaba coarnelor, păuni dichisiți cu evantaiul lor de pene, miei stropiți în frigare cu vin dulce, pulpe de cămilă și de bivol sălbatic, arici în saramură de pește, greieri și hîrciogî prăjiți în grăsimе, iar în străchini mari lemn de Tamrapani, hălci de slănină dreasă cu șofran. Toate înotau în prisos de sosuri, de trufe și de *assafoetida*. Mormane de fructa se revărsau peste plăcintele cu miere. N-a fost uitată nici acea mîncare scîrnăvă pentru gustul altor neamuri, dar prețuită de cartaginezi: cîini dolofani și trandafirii, îngrășați cu borhot de măslіne.

Flaubert nu exagera prea mult; într-adevăr, mai întîi de la cartaginezi au căpătat romanii gustul pentru mese imense și nebunești.

Între timp, în timpul războaielor din Samnium, distrusă în sfârșit de Sulla, au devenit cu adevărat conștienți de adevăratele talente culinare; ajungând în Grecia.

Romanii nu au fost niciodată mari navigatori, așa că apelau la cunoștințele fenicienilor, la talentele lor de comercianți și la capacitatea lor de a vîna pentru a-și lărgi rețeaua de capturi. Fenicienii navigau spre China, Malaysia, Indonezia, India și Sri Lanka și aduceau de acolo metale prețioase și mirodenii – mai ales piper, nucșoară, scorțișoară, ghimbir. Romanii au fost fascinați de păsările exotice ca fazanii și flamingo; de fructe ca piersicile, cireșele, caisele și, mai ales, guavas, mango și gutuile, după cum multe rețete romane par să denote o predilecție pentru „dulce și acru”; Pliniu scria că sparanghelul din Ravenna cîntărea fiecare cîte o treime de livră, dar trebuie să ținem seama totuși că livra romană cîntărește numai 13 uncii. Înainte de introducerea sparanghelului greu, un strămoș al speciilor albe și îndesate italiene, franceze și acun californiene, romanii tăiau toate vîrfurile mici ale sparanghelului verde.

Pe măsură ce luna romană se extindea, creștea și nunărul sclavilor, al prizonierilor și al călătorilor care ajungeau chiar pînă la Roma. De aceea, autoritățile trebuiau să îi hrănească și să îi poată controla. *Annona* sau grînele și, mai tîrziu, rația de pîine, erau realități ale vieții și o temă a politicii ce obseda Roma cam din jurul anului 200 î.Hr. și pînă prin secolul IV d.H. Roma fusese bintuită de o foamete grea, cam de prin secolul VI î.Hr. În 123 î.Hr., Gaius Gracchus, văzînd că prețul vieții era deosebit de mare, a permis tuturor cetățenilor să cumpere de la grînarele publice la un preț foarte mult subvenționat; pînă în 71 î.Hr., se distribuia grîu gratuit cetățenilor de sex masculin din Roma (cam 40.000). În deceniile ce au urmat, nunărul cetățenilor care primeau grîu a crescut

atît de mult încît Iulius Caesar a realizat ceva deosebit de important reușind să reducă numărul celor care primeau rație de grîu la 150.000. Augustus a permis creșterea lor din nou pînă la 320.000 – aproape o treime din totalul populației estimate a Romei. La un moment dat, mîncarea era ceva atît de rar, că risipa trebuia evitată și a fost introdusă Legea Fanniană – potrivit acestei legi presupuse imposibile, era o infracțiune să întreții mai mult de trei oaspeți la masă în afară de membrii casei; cu excepția zilelor de tîrg, cînd se permiteau cinci oaspeți. Lunar, erau trei zile de tîrg. Și aceeași lege făcea să fie ilegală cheltuirea a mai mult de două dralume și o jumătate din provizii sau să servești la orice masă mai mult de o găină – neîngrășată (au reușit să treacă peste această criză prin castrarea cocoșilor).

Desigur, politica juca un rol foarte important în sistemul *annona*. Uitați-vă la sistemul de astăzi. În secolul III d.Hr., Septimius Severus a devenit popular în rîndul plebeilor romani și în rîndul poporului din Lepidus Magna din nordul Africii, care sufereau din cauza stagnării comerțului, cumpărînd tot uleiul de la ei și distribuindu-l gratis în Roma. Cîțiva ani mai tîrziu, Septimius Severus a decretat că în locul grîului se putea distribui pîine coaptă. Mai puțină bătaie de cap, riscui mai mici de provocare a incendiilor, mai puțină risipă, mai puține indigestii? Aurelian a crescut rația zilnică la o livră și jumătate și a adăugat grăsimea de porc pe lista de bunuri gratuite și, pentru a folosi și rezervele de vin aflate în grija sa, i-a determinat pe viticultori să plătească o taxă, apoi a adăugat și vinul pe această listă... Cînd a pus în discuție faptul că toate acestea ar trebui să le primească cei care primeau *annona*, unul dintre oficiali a exclamat oripilat: „Pînă cînd o să ne dăm seama cun stau lucrurile, o să ne trezim că o să le dăm și pui și gîște

fapte!“ Dar, pe măsură ce imperiul pătrundea în piețe mai prospere financiar, spre sfârșitul lui, banii au devenit mai puțini, iar rațiile gratuite au dispărut, rămânând disponibile încă multe mîncăruri de bază pentru a fi distribuite gratuit, dar totul avea un preț exorbitant.

În ceea ce privește cantitățile – pe vremea lui Augustus, se estima că trebuiau importate 14 milioane de banițe de grâu anual, produse pe cîteva sute de hectare de grâu, numai pentru a-i hrăni pe cei mai săraci dintre cetățenii Romei. O treime venea din Egipt, iar restul din Africa de nord și Sicilia. Transportul era eficient și rapid. Un vas roman putea atinge 160 de km pe zi, iar cămilele cam 34 de km pe zi. Deși cei mai mulți exportatori-importatori făceau comerț cu, și în orașul Roma sau Ostia, portul de la la gurile Tibrului, aflat la 25 de km de Roma, rutele maritime, și cele de cămile traversau imperiul. Așa că, o familie bogată din Britania sau Germania putea comanda mătăsuri din China, ceva mirodenii din India sau un păun.

Dar transportul grînelor pentru rațiile gratuite era foarte bine protejat. Grînele aveau să fie predate de comercianții din țara de origine, iar negustorii le duceau la Ostia sau pînă în portul din apropiere (Portus). Dacă ar fi făcut un popas undeva pe drum, erau pasibili de pedeapsa cu moartea sau deportați. Toți cei din Roma știau atunci cînd trebuiau să sosească vasele cu grâu. Dacă întîrziu, se isca panică. Atunci cînd ajungeau în port, grîul era cîntărit și transportat pe rîu în sus, într-o călătorie ce dura trei zile.

Grecii erau niște brutari foarte pricepuți. Lista pîinilor și a prăjiturilor pe care le făceau la brutărie, pentru uzul zilnic și pentru ocazii speciale era extenuantă, dar se pare că romanii au împrumutat o filă din cartea de bucate a grecilor și au acordat uniunii brutarilor un statut

special în perioada republicii. Când romanii au început să fie interesați de brutărie în secolele VII–VIII î.H., acasă se făcea doar un fel de turtă coaptă pe jar; acest tip nou de biscuite nu era apreciat de Cato (care era încă obișnuit cu tocana lui de legume) și se numea *maza*. Timp de secole, puritanii de seama lui Cato au interzis sacrificiile din piine la ceremoniile religioase romane, simțindu-se astfel ecoul conceptului evreu de impuritate a drojdiei fermentate. (Să fi fost fermentată în perioada timpurie? Probabil că nu).

Sacrificiul farinaceu preferat al lui Cato era *libun*, o prăjitură făcută din brinză și ouă – o măsură de făină la două măsuri de brinză și un ou, un fel de prăjitură cu brinză – de remarcat că untul abia dacă apare în bucătăria romană. Brinza pe care ar fi putut-o folosi era una grasă și brută, de oaie sau de capră (probabil că nu de vacă, din moment ce spațiile de pășunat erau foarte mici în jurul Romei). Calupurile erau puse într-un fel de presă, după spusele lui Columella care a scris în secolul I î.Hr. un tratat despre agricultură. Anterior, puseseră doar o piatră deasupra. Apoi, bucățile presate erau puse într-un coș de lenui (*phormos* – greacă, *forma* – latină), de atunci franțuzescul *fromage*, englezescul pentru *cheese* vine din latinescul *caseus*, însemnând mâncare. În timp ce făceau brânză, romanii foloseau sarea, o uscau, o afunau, o maturau și adăugau verdețuri tăiate, usturoi și ceapă. Probabil că au avut un sortiment mai nerafinat de Chavignol, brinză de capră, *crottin* sau omniprezentul Boursin și *feta*. Mozzarella afunată este încă o specialitate italiană foarte apreciată. Pliniu, căruia îi plăcea brinza foarte mult, ne dă o listă foarte lungă de specialități locale din Peninsula Iberică, Galia Cisalpină și Transalpină, printre ele o roată imensă de lapte de oaie de la granițele Toscaniei și Liguriei; de asemenea, vorbește cu mare plăcere de

brînzeturile de Cevennes și de Auvergne, strămoșii de astăzi ai Roquefortului și Cantalului.

La nivelul superior al imperiului, romanii bogați mincau brînză și caș la dejun, cu lapte sau cu vin; cam ca olandezii și germanii de azi. Iar pe cînd așa-nuniții barbari au întrecut Roma la sfîrșitul imperiului, în secolul V d.Hr., s-au dovedit a fi mari amatori de brînză, dar călugării benedictini și cistercieni au fost cei care au aflat și au dezvoltat secretele brînzei devenind noii pionieri. Ei au preluat și producția de vin și lichior, pescuitul, agricultura și toate artele pretențioase de care se bucuraseră romanii; toate prea intelectuale și prea fine pentru barbari.

Înapoi la pîine. În jurul anului 168 î.Hr. a fost un influx de maeștri brutari din Grecia. Pînă acum, bogații folosiseră sclavi pentru a le coace pîinea în propriile case și chiar îi determinaseră să folosească mînuși și măști la plămăditul aluatului, pentru a evita transpirația și respirația în pîine. Grecii pătrunseseră în Galia cu mult înainte de sosirea romanilor și au stabilit rapoarte foarte bune cu galii pe baza artei de a face pîine (și vin). Galii au observat că drojdia de bere este un ferment foarte bun pentru creșterea aluatului, de aceea, galii și grecii au format o echipă foarte bună în coacerea pîinii. Pînă în 31 î.Hr. pe timpul domniei lui Augustus, au existat 329 de brutării în Roma conduse de greci, cu asistenți gali. Acestor brutari inigranți li s-a permis să formeze un *collegium* – o breaslă – dar erau supuși unor numeroase reglementări în momentul în care această breaslă a devenit exclusivistă. Dacă erai fiul unui brutar, trebuia să devii brutar și nu aveai dreptul să urmezi nici o altă profesie, chiar dacă te căsătoreai cu cineva din afara orașului. În cinstea unui brutar celebru, Vergilius Eurysaces, s-a ridicat chiar un monument uriaș după moartea sa, dar fiului său nu i s-a

permis să devină preot, avocat sau chiar soldat. Un brutar care trebuia să salveze imperiul sau republica înainte de a intra în Senat; dacă ar fi trebuit să facă un astfel de lucru, ar fi trebuit să își dea demisia din acest colegiu și să renunțe la toate posesiunile lui în favoarea colegiului de *pistores* (brutari). Ca și masonii de azi, aveau semnale secrete, ritualuri de inițiere și întâlniri religioase. Interesant este faptul că acești brutari erau bine echipați din punct de vedere tehnic și foloseau cai pentru a le acționa morile, și nu sclavi, iar pâinea o coceau într-un cuptor uriaș din cărămidă. Numai bărbații munceau la pâine, indiferent că erau sclavi sau liberi.

Eurysaces și confrății săi erau echivalentul pentru Poilâne din Parisul de azi; scump, exclusivist, cu cozi lungi. Nici o femeie nu putea intra în colegiul brutarilor, dar puteau intra în colegiul zarzavagiilor, ale croitorilor și ale hangiiilor. Pâinea era de regulă rotundă, cu partea superioară sub diferite forme, adesea o formă de ciupercă, precum franzelele noastre. Franzelele arse găsite în Pompey aveau forma unor flori cu opt petale, o formă ce încă se mai întâlnește în Franța și Sicilia. Asemenea pâini erau probabil făcute din făină fină de grâu, *siligineus*, foarte apreciată de patricieni; pâinea făcută pentru *plebei* era mai tare, făcută din făină necernută și menită să umple stomacul acestora (masa întreagă de azi? Dar, probabil, plină de pietricele și gărgărițe). Romanii aveau de asemenea echivalentul *pîinii de secară*, pentru a fi consumată cu stridii, *ostrearus*.

Romanii aveau fulgi din paste – imitând fără îndoială filo paturi arabe – straturi subțiri de paste întinse și unse cu miere, brinză sau alune. Menite să fie savurate, aceste prăjituri în straturi se numeau *placenda est*; acestea au devenit *placenta*, un substantiv pe care nu îl asociem cu prăjituile; este vorba de formă. Le plăceau cocăturile

foarte mult. Reay Tannahill⁴ face o analogie amuzantă între romani și plăcerea lor de a clefăi prin oraș la vremea prinzului – ce nu era considerat o masă importantă: „În această discuție pe tema pîinilor antice sau moderne, tradițională sau inspirată de străini, Athenaeus oferă o listă fără sfîrșit de mune pentru ceea ce trebuie să fi fost specialități de brutărie și munci ale lumii clasice.”

Ornarea tortului revenea grecilor. În Roma, tort se dădea cuplului matrimonial la *confarreatio* (o formă veche de căsătorie prin legămînt), pe care apoi îl dădeau lui Jupiter Capitoline în prezența marelui pontif și a preotului paroh, *flamen dialis*⁵, care se ocupa de flacăra ce ardea apoi tortul. Acest sacrificiu semnifica faptul că femeia fusese plasată sub jurisdicția unui bărbat și aduce martori că erau căsătoriți legal. Tiberius a eliminat obiceiul de a arde tortul dar, în secolul XVIII, acesta a reîntriat în forță, o construcție colosală ce urma să fie împărțită cu prietenii, și nu ars.

Avînd în vedere că au fost necesare secole pentru a descoperi ingredientele, pentru a le cerceta și pentru a le evidenția avantajele, astfel încît să evolueze gusturile și obiceiurile, să vedem cine ce mîncea și de ce.

Augustus mîncea puțin, deoarece nu îi plăceau balo-nările, și nici lui Marțial:

Epigrama 78

Toranius, dacă perspectiva unei cine tăcute și singuratic

Te plictisește, mănîncă cu mine – și vei fi mai slab.
Dacă îți plac aperitivele,

⁴ *Mîncarea de-a lungul istoriei*, de Reay Tannahill, Stein & Day, New York, 1973

⁵ Tinărul Julius Caesar fusese unul dintre ei

Avem lăptuci ieftine de Cappadocia,
Ceapă iute și ton,
Pui în găoace. Apoi, napi și ridichi de pământ
(fii atent la urzici!), broccoli abia scoși din patul
lor răcoros, fasole verde cu șuncă roz,
Și un cîrnat în centrul lor,
Pe o budincă albă ca zăpada, din mămăligă.
Dacă vrei să încerci un desert, pot să îți ofer stru-
guri (ai mei),
Pere (din Syria) și castane fierbinți
(crescute în Napoli, orașul școlilor)
Ruunenite într-un foc mocnit. Iar în ceea ce privește
vinul,
Pe măsură ce-l bei, vei vrea mai mult.
După acest mare festin,
Deoarece se va termina,
Bacchus își agită cel de-al doilea aperitiv,
Vei fi revitalizat dacă alegi o măslină piceniană
luată chiar din pom,
Alături de un pui iute cu mazăre...

(*Martial* tr. James Michie, Penguin)

În această epigramă, Marțial menționează câteva fe-
luri preferate ale romanilor: lăptucile se serveau negreșit
în primul rînd; ceapa, tonul și ouăle seamănă foarte mult
cu o „salade nicoise”; fasolea verde cu șuncă roz seamănă
foarte mult cu un platou de țară franțuzesc, sau *haricots*
blancs aux lardons, iar celelalte pot apărea în orice meniu.
Romanii erau mari amatori de preparate din carne, șuncă
și cîrnați.

Lucullus era se pare un tînăr cumpătat și a reușit în
mod impresionant și ca general care a învins doi dintre
cei mai puternici oponenți ai săi, Mithridates, regele

Pontului și pe Tigranes, regele Armeniei. Campaniile lui l-au făcut foarte bogat și cu nou-descoperita lui bunăstare a pornit în căutarea unor noi delicatese în toată lumea cunoscută, fără să îl intereseze costul, sănătatea sau, să zicem, persoana. Din Pontus, Cappadocia a adus cireșul. A trimis mesageri în toată lumea cunoscută pe atunci în căutarea combinațiilor rare și interesante – stridii din Colchester, Flamingo de pe Nil, păuni din Persia. A plătit caravanele cu mii de lire sau echivalentul lor. Avea trei vile în golful din Napoli, unde construia *vivaria* – rezervații de pește – unele alimentate cu apă proaspătă, altele cu apă sărată. Pentru creșterea păsărilor exotice a construit *aviare* de mărimea caselor, pentru a avea loc pentru multe... Lucullus avea o cameră specială pentru masă, în cadrul unui *aviar*, ca să poată mânca în timp ce prietenii lui zburau în jurul său. Privighetorile, ciocirliile erau delicatese ale căror ochi erau scoși înainte de a fi îngrășate, ca și papagalii. Struții erau mâncați, dar se dovedeau foarte tari chiar și după ce erau fierți îndelung. (Împăratul Heliogabalus, un mare amator de nuci, a cărui domnie nu a fost deplînsă, a servit 600 de capete de struți la un banchet, deoarece considerau creierul ca fiind singura parte digerabilă. (probabil că avea dreptate.) De asemenea, își hrănea cîinii cu „foie gras”. De ce? De ce nu...

Lucullus opera la un asemenea nivel că punea țevi și apeducte printr-un lanț de munți, pentru a aduce apă proaspătă pentru heleșteele sale. Urnînd exemplul lui Fulvius Lepinus, care a început un joc la Tarquinii, Lucullus, Varo și Petronius au adăugat parcuri de distracții pe moșiile lor pe care le-au populat cu căprioare, antilope, gazele și mufloni, importate de peste graniță, pe care le împănau la banchetele lor. Mistreții nu au devenit parte din delicatese pînă la începutul imperiului, deoarece erau considerați o amenințare generală, dezrădăcinînd satele din

jurul Romei. Odată intrat și el în meniu, un mistreț împănat, rumenit întreg, nu trebuia să lipsească de la ruci un banchet pretențios. Despre iepure se considera că era o frumusețe ce trebuia conservată. Împăratul Septimius Severus al Romei a fost invidiat de Mesalina și, tipic pentru ea, a reușit să pună mîna pe parss înainte de a-și găsi sfîrșitul, într-adevăr, aici, în urma rănilor de pumnal primite din ordinul împăratului Claudius, soțul ei.

Lucullus cheltuia sume enorme pe o singură masă și, în curînd, alții aveau să îi urneze exemplul de lăcomie și de ruinare. Cina începea pe la cinci după amiază, a noua oră, și era un proces lung ce avea trei etape – *gustatio*, *hors d'oeuvre*, *fercula*, însemnînd „platourile care sunt aduse“ (din bucătărie) și *mensae secundae*, desertul. Modul de așezare obișnuit la o cină era în formă de U, pe trei canapele pe care stăteau oaspeții; partea deschisă era folosită de servitori pentru a aduce și a căra mîncarea, adesea schimbînd masa din mijloc după fiecare fel. Foloseau degetele, cuțitele și lingurile, dar nu aveau furculițe. Beau din cupe din aur sau din bronz, bătute cu diamante dacă gazda era deosebit de bogată și, uneori, din pahare de cristal; depindea de gusturile și posibilitățile gazdei. Ausonius, poetul prefect, care scria în secolul IV î.Hr., în primul rînd sau cu predilecție despre mîncare și manierele nobililor galo-romani, descrie și o petrecere de nuntă unde traista pentru cîine a constituit delicatesa zilei. Fiecare oaspete a adus o *mappa*, un șervețel mare și au luat toate bunurile pe care nu le-au putut mîncea la petrecere. Cam asta se aștepta și pentru asta fuseseră și pregătite.

În medie, pentru un prim fel erau necesare cam următoarele, un platou ușor și gustos cu creier de oaie, cîrnați din ficat, felii de ficat de gîscă, sturion sărat, sparanghel, lăptuci, ridichi, ouă... Al doilea ar fi putut ajunge la 10

feluri diferite. Mucius Lentulus Niger îl întreţinea pe Caesar şi i-a oferit 10 aperitive, zece feluri la al doilea rând şi nenumărate deserturi. Ali Bab citează meniul ca nebunesc şi destinat celor lacomi, ce se află în competiţie: sfircuri de scroafă cu ton, călcâie de cănilă (se spune că ar fi fost preferatele Cleopatrei); trompe de elefanţi; capete de papagal; creier de privighetoare; creier de păun; paté de limbă de pasăre – un paté pentru care se plătea un preţ uiaş – ca să nu mai menţionăm (*le porc à la Troyenne farci de becs-figues et d'huîtres* (porc troian cu ciocănitoare şi smochine, umplute cu stridii).

Deşi banchetul dat de Trimalchio, siriamul eliberat, este o satiră inventat de Petronius (*Satiriconul*), rămîne şi acum o descriere perfectă, vie şi amuzantă a procedee-
lor exagerate ale dîneurilor romane:

MENIU

GUSTATIO (GUSTĂRI)

Măsline albe şi negre

Popîndăi stropiţi cu miere şi seminţe

Cîrnaţi la grătar

Goldan şi seminţe de rodie

Smochine în ou condimentat

Vin cu miere

FERCULA

Mîncărurile zodiacului, servite pe un platou rotund (berbec cu mazăre nouă, taur-friptură de vită, gemeni-momiţe şi rinichi; rac – crab; o coroană de mirt, leu – leu şi smochine africane, fecioară – fetusul unei scroafe; balanţă – un taler cu brînză şi unul cu paste, Scorpion – un scorpion de apă; săgetător – arcaşul – un animal marin cu ochi bulbucăţi; Capricorn – un homar; Vărsător – cărăbuş, o gîscă; Peşti – două roşioare).

Servite cu pîne coaptă, într-un cuptor din argint, de către un sclav egiptean care cînta cu o voce pitigăiată o arie din Asafoetida Masculină (Banciul lui Petronius).

Păsări rumenite, crocante, burți de scroafă, iepuri Mistreți întregi, cu scroafe la al căror sfirc se alăptau porcei făcuți din prăjituri și umpluți cu mierle vii
Porc fiert întreg, umplut cu cîrnați și budincă neagră

FALERNIAN

Din podgoria Opimiană, vechi de 100 de ani

MENSAE SECUNDAE

Fructe și prăjituri

Pui dezosați, grași și ouă de gîște

Paste cu struguri și nuci

Mere și porc în formă de păsări și pește

Scoici și melci

Acesta ar fi meniul de pe o singură listă, dar una făcută de oaspeții lui Petronius este mult mai puțin analitică:

În sfîrșit, ne-am ocupat locurile. Băieții din Alexandria turnau apă rece peste mîinile noastre. Alții îi urmau și făceau la fel cu picioarele noastre, îndepărtîndu-ne eventuale rămășițe de unghii cu o îndeminare deosebită. Dar, în timpul acestei operațiuni, nu tăceau: își făceau repertoriu, semăna mai mult cu o comedie muzicală decît cu o cină respectabilă.

Ni s-au servit cîteva opere de artă foarte elegante. Felurile pentru primul rînd: un platou corintian cu două panere, unul cu măslina albe pe o parte și unul cu măslina negre. Apoi, două farfurii cu numele lui Trimalchio și greutatea argintului pe margini. Erau forme mici din fier, în formă de pod, pe care erau potîrnichi

stropite cu miere și cu semințe. Cîrnași fierbinți, aburind, tot pe un platou de argint cu goldani și semințe.

Sosește Trimalchio, glumește, chicotește, se dă în spectacol, apoi se aduce o tavă cu un coș pe ea:

În el stătea o găină din lemn, cu aripile întinse, așa cum o fac găinile cînd sînt furioase; doi sclavi zoreau, iar în timp ce orchestra interpreta o arie, au început să caute prin fin ouăle de păuniță pe care le-au dăruit oaspeților.

Trimalchio: „Prieteni, am dat ordine ca această păuniță să fie așezată pe ouăle ei. Sper din tot sufletul că nu sînt deja clocite. Oricum, să le încercăm și să vedem dacă mai sînt încă moi.

Ne-am luat lingurile (cîntărind cel puțin jumătate de livră fiecare) și am spart ouăle... făcute din paste. Ca să fiu sincer, aproape că l-am aruncat pe al meu, deoarece puiul părea deja format. Dar am auzit un oaspete mai în vîrstă alături de mine zicînd: „Ar trebui să fie ceva bun în asta.“ Așa că am căutat cu degetele în coajă și am găsit o smochină acoperită cu gălbenuș și condimentat cu piper.

(pentru mai multe detalii, a se vedea *The Satyricon* de Petronius, Penguin)

Un alt om oribil a fost Aulus Vitellius, împărat timp de nouă luni stresante, în 69 î.Hr. – care a fost ucis de către succesorul său, aliații lui Vespasian. Suetonius ne oferă o descriere bună:

Cel mai infam dintre banchetele lui Vitellius a fost o cină dată de fratele său pentru a comemora sosirea împăratului din provincie, în Roma. Se spune că 2.000 dintre cei mai scumpi pești și 7.000 de păsări au fost

servite cu această ocazie; dar Vitellius s-a întrecut pe sine prin închinarea unui platou pe care l-a numit „Scutul Minervei, protectoarea oraşului“ din cauza mărimii sale colosale: în acest platou, a combinat ficaţi de pasăre, creieri de fazani şi păuni, limbi de flamingo, icre negre, anghile... Deoarece era un om a cărui lăcomie nu numai că era nelimitată dar, mai ales, şi mai scîrbos, nu se putea abţine, ca în momentul în care aducea ofrande unui zeu, să nu jefuiască altarul de ceea ce era bun de mâncat (carne, prăjituri), le lua chiar din foc, apoi a le înfuleca din mers.

Caligula căuta întotdeauna noutatea şi ciudăţenia cu ocazia petrecerilor oferite de el. A inventat noi genuri de băi, unde se putea unge cu uleiuri speciale; comandase, de asemenea, mîncăruri ciudate – se spune că ar fi înghiţit bucăţi de aur şi că ar fi băut perle topite în oţet. Şi locuinţele lui erau inovatoare – avea vile minunate în Campania şi vase finisate într-un mod atît de extravagant încît au găsit băi şi copaci de fructe. (Vasele păstrate, descoperite la Nemi, sînt dovada clară a opulenţei sale.) Acei oaspeţi care nu se dădeau în vînt după navigat, participa la unul din picnicurile lui Caligula, care aveau loc în casele din copaci, între ramurile unui platan imens, destul de mari ca să așezi la masă 15 oameni!

Juvenal, Pliniu şi Marţial erau mîncători perfect normali, ofereau petreceri normale, şi se ocupau şi de legile referitoare la cheltuieli. Juvenal s-ar fi mulţumit să mănînce „un miel gras, cel drăguţ din turmă“ cu „mai mult lapte în el decît cu sînge“, un pic de sparanghel sălbatic şi nişte „ouă calde în paie o dată cu găina care le-a ouat“ (poate că, totuşi) cea mai bună masă pe care am mîncat-o în ultima vreme în Franţa, la Bardet, în Tours, a constat dintr-un ou fiert uşor, servit cu cea mai

fină sare de mare; felul următor a fost mama lui, și ea fiartă, dar cu trufe. Bucătarii lui Juvenal și ai lui Bardet împărtășesc aceeași înclinație către simplitate și calitate.) Adunările obișnuite ale plebeilor, indiferent că erau cu prietenii sau cu familia, în colegii politice sau corporații, erau destul de frugale și de sobre pentru că de cele mai multe ori nu aveau suficienți bani să petreacă la scară mare deoarece ingredientele erau foarte scumpe.

Roma însăși era un spațiu limitat, unde nu exista refrigerare deși știau cum să facă gheață, dar cine ar fi vrut-o? Cei bogați. Oamenii obișnuiți, care locuiau în apartamente ușor inflamabile și înalte, adesea nici nu îndrăzneau să gătească de teama incendiilor, a vecinilor, a mirosurilor, poate și din lipsa sobelor. Cu alte cuvinte gătitul costa bani. De atunci gătitul pe străzi a devenit o afacere, ca și în Asia ori Orientul Îndepărtat, azi – fierbinte, gustos și ieftin.

Romanii mîncau spaghete? Nimeni nu poate trage o concluzie. Nu Marco Polo este cel care a adus paste în Europa. Pînă în secolul XVIII, după traducerea *Saturilor* lui Horațiu și ale *Epigramelor* lui Marțial, s-ar putea presupune că romanii mîncau paste deoarece *pastillas* a fost tradus „paste mici”; dar traducătorii dinaintea de secolul IV traduceau cuvîntul ca „prăjiturile mici rotunde”. Crochetele reprezintă o altă perspectivă. Marcus Varro, secolul I d.Hr. afirmă în *Enciclopedia* sa că *pastillum* este un corn din pîine; apoi, de Cagne, un erudit francez din secolul XVII, a venit cu teoria cum că *pastillum* ar fi o pastă unplută cu carne, un ravioli! Atunci este posibil ca romanii să fi avut paste maleabile ca ravioli, tortellini, gnocchi. Spaghetetele lungi ar fi fost dificil de mîncat fără furculițe sau bețe.

Odată ce Imperiul era în plină dezvoltare, cu teritoriul lărgit și sub control, spectacolul ieșirii în evidență,

este interesant pentru a scoate în relief condimentele, mirodeniile și, amestecurile de negustat pentru noi după care romanii se dădeau în vînt foarte tare. Singurul punct de vedere pe care îl putem obține este al romanilor – știau ce vroiau și credeau că știu cum să procedeze într-o manieră sofisticată. Gama ce se afla la dispoziția lor era largă – romanii aveau conducerea Galiei și au învățat multe de la gali, deși scriitori romani îi citează adesea pe gali ca fiind zgomotoși și brutali prădători. Probabil că a existat un astfel de trib, arvernii, strămoși ai oamenilor de azi din Auvergne, ce au creat această imagine de sălbatici. Galiile le-au prezentat romanilor foie gras, stridiile, butoaiele, saltelele (bune pentru dormit și pentru mîncat) și le transportau vinul la prețuri rezonabile.

Influența galică s-a combinat cu aceea a germanilor din nord și a fost enormă – cîrnații, șunca și, poate, pîinea neagră de „Westphalia“. Romanilor le plăcea porcul afumat, dar grecilor nu le-a plăcut niciodată acest mod de a găti. Pentru a conserva, aceștia pur și simplu fierbeau. Popoarele din nordul și centrul Europei au fost predominant vînători, și nu bucătari cu imaginație, și ei au fost cei care au inventat metoda practică și gustoasă de afumare ce se păstrează și în ziua de azi, mai ales în Germania și toate țările din nord. Vânzarea cărnii și a șuncii afumate și sărate de către romani le-a adus triburilor germanice averi frumusele. Pînă la urmă, „jambon de Bayonne“, „șorici pe Westfalia“, „prosciutto crudo“ etc., toate sînt foarte scumpe azi. Dacă șunca provine din nord, Galia sau Spania, Marțial, Cato și alții au disecat gustul lor plăcut, constatînd că secretul se găsea în ghinde. Șunca spaniolă și corsicană încă mai este savurată pentru aromatizarea cu glindă. Romanii nu erau mari amatori de vită. O recomandare? Nu, asocierile li se păreau dezgustătoare romanilor.

O adevărată delicatesă pentru o cină a patricienilor era un platou făcut din vulvă și țîțe de scroafă. Au existat discuții referitoare la chestiunea dacă scroafa apucase să fete (Pliniu) sau era vorba de vulva unei scroafe virgine. Sau dacă țîțele de scroafă sterilă erau mai bune decât cele ale uneia ce tocmai a fătat și își alăpta purceii... Împăratul Heliogabalus ar fi mîncat așa ceva zece zile la rînd.

Cîrnații se bucurau de succes. Romanii și-i făceau pe ai lor și au mai introdus și alte sortimente de la gali, iar modul de preparare al acestora se pare că nu s-a schimbat foarte mult în Franța și Italia în ultimii 2.000 de ani. Aveau *circelli tomacinae* și *incisia* – un fel de cîrnați foarte mici; *pendulus*, mare făcut din partea finală a intestinului gros sau caecum; *hillae*, cum sînt aceia de munte, uscați; *tuccettae*, din Galia Cisalpină, lung și cu amestec de porc și vită. Cîrnații faliscan semănau cu mortadella, iar galiile făceau ceva asemănător cu *andouillettes*, ce ar fi putut fi budincă neagră afumată, cu lapte și sînge – o delicatesă din *canabae*, stabilimentele de la Aeduan ce au deschis un magazin lingă stabilimentele romane.

Tripe, *omasum*, un meniu complet celtic, era preferatul romanilor și se făcea din ceapă și usturoi, ambele exportate în cantități uriașe din Galia. Galoromanilor și romanilor din Roma trebuie să le fi plăcut resturile: capete de porci, șiruri de cîrnați, budincă neagră și charcutier, *lardarius*, pictate pe basoreliefuri descoperite în Narbonne, Bordeaux, Cologne și Reims.

Ficatul gras de gîscă și de rață – ca fel de mîncare – există de foarte, foarte multă vreme. Vechii egipteni au fost primii care au remarcat fenomenul și au apreciat gustul, mai presus de orice textură. Egiptenii l-au trimis pe Agesilaus, regele Spartei, după giște, în jurul anului 400 î.Hr. Athenaeus, care a scris în secolul IV î.Hr., îl

citează pe celebrul bucătar Archestratus în ce privește foie gras: „Un ficat sau, mai degrabă, sufletul unei găște.“

Grecii erau buni la îndoparea găștelor, iar romanii i-au copiat. Cato, în secolul I î.Hr., explică: „Găini umplute sau găște: tinere, abia începînd să se ouă, se ia o foaie de aluat din făină, se cufundă în apă și se îndeasă pe gît. Trebuie îndopate de două ori pe zi și să li se dea apă la prînz, dar nu mai mult de o oră. La fel se hrănesc și găștele, doar că le lăsați să bea apă mai întîi și le dați apă și mîncare de două ori pe zi.“ Columella dă același sfat în secolul I d.Hr., iar Palladius, în secolul IV, spune că ar trebui hrănite vegetarian și ținute la căldură și în întuneric pînă se îngrașă, apoi li se dau smochine moi și zemoase timp de încă 50 de zile.

Pliniu este de acord că romanilor le plăcea foie gras, ficatul de gîscă galeză (iarăși galică) „ce veneau pe jos pînă la Roma tocmai din Morini (Picardia); găștele care obosesc trec în primul rînd așa cașa încît cele din urmă preiau conducerea, obligîndu-le să meargă în virtutea inerției.“ Pliniu continuă pe tema foie gras. „Îndoparea păsării face ca ficatul să crească foarte mult și, odată scos, se face și mai mare, fiind înmuiat în lapte îndulcit cu miere. Horațiu considera că „enormul ficat“, așa cum îi spunea Juvenal, ar trebui să vină de la o gîscă mare albă...

Smochinele ar fi îmbolnăvit-o pe uriașa gîscă; foie gras este, de fapt, ficatul unei găște foarte puternic afectate de diabet. Romanii apreciau *recur ficatum*, „ficat cu smochine“ mai presus de toate celelalte sortimente, galii cărora ficatul le plăcea pe atunci ca și acum, uită de *recur* și au continuat cu *ficatum*. În secolul VIII acesta a devenit *figido*, apoi *fedie* și *fete* în secolul XII, sfîrșind a se numi foie.

Juvenal spune că foie gras se servea fierbinte.

„Înaintea stăpînului se pune o bucată imensă de ficat de gîscă, un clapon cît o gîscă, și un mistreț funegînd, fierbinte.“

La aceeași masă, dată de parvenitul social Marcus Varro, gazda se amuza dînd oaspeților săi de origine modestă un meniu mesclîn, în timp ce el mîncea așa ceva și trufe! Lui Lucullus îi plăceau trufe. Trufele aveau o savoare specială, creșteau într-un mod misterios, fiind astfel interesante pentru romanii care căutau delicatități scumpe, rare, poate afrodisiace și delicioase. Grecii și romanii nu erau de acord asupra naturii trufelor. Theophrastus, un discipol al lui Aristotel, considera că acestea apar din trăsnetele și, mai ales, fulgerele toamnei; Nican-der, 100 de ani mai tîrziu, consideră că erau aluviuni modificate de căldură interioară, iar Plutarh credea că erau mîl copt de fulgere.

Nimeni nu a reușit pînă în ziua de azi să crească asemenea trufe; s-au făcut experimente și în Limousin, în Périgord, iar un israelian din California crede că aproape a dezlegat misterul ... Marțial le lasă pe trufe să vorbească: „Noi, trufe, care ieșim din solul roditor cu capul nostru moale, sîntem al doilea soi de ciuperci ale pămîntului.“ Galen le prescria trufe pacienților săi, printre ei numărîndu-se Marcus Aurelius și Commodus, „deoarece trufele sînt foarte hrănitoare și produc o revitalizare generală, provocînd o plăcere senzuală.“ Poate că trufele din antichitate nu sînt aceleași cu trufele negre din Périgord și Strasbourg, sau cu trufele albe, deosebite, din Italia ce ne sînt cunoscute, pentru că Pliniu le descrie ca fiind roz, albe sau negre (o varietate italiană?), iar ale lui Marțial apar răsărind din pămînt ca și ciupercile.

Misterul trufelor constă desigur în faptul că ele se polenizează și cresc la împlinire sub pămînt și trebuie descoperite de porci și de cîini. Romanii probabil că au

savurat trufele veritabile – *tubera* – și au folosit de asemenea cuvântul *tuber*, referindu-se la trufe, ciuperci în formă de tuberculi, ce apar de sub pământ și se găsesc în jurul Mediteranei.

Ciupercile *boletus* erau foarte apreciate. Iarăși Marțial :

A trimite cadouri din aur și argint
Sau pelerine și togi
Este ușor;
Dar să dai niște *boleti*
Asta este într-adevăr ceva destul de greu.

Pliniu, care în a sa *Istorie Naturală* oferă o descriere foarte minuțioasă a ciupercilor comestibile și a celor otrăvitoare, scrie destul de autoritar:

Printre mâncărurile consumate fără nici un fel de rațiune, aş menționa pe drept cuvânt ciupercile. Deși aroma lor este excelentă, ciupercile au căzut în dizgrație din pricina unei ucideri instantanee: au fost mijlocul prin care împăratul Tiberius Claudius a fost otrăvit de soția sa Agrippina; și, făcînd asta, ea a oferit lumii și ei însăși o altă otravă, una mai rea decît celelalte: pe propriul ei fiu, Nero...

Ciupercile pe care Agrippina le-a oferit lui Claudius erau „fly agaric“, unele care seamănă cu cea mai apreciată specie a vremurilor clasice, „royal agaric“; prima, fiind acum cunoscută drept ciuperca lui Caesar.

Milioane de cochilii de scoică populează situile romane; ei le importau din Galia, Anglia, începînd deja să își dezvolte propriile culturi. Expertul era Mucianus, un degustător de scoici, citat de Pliniu ca fiind capabil să

facă diferența între zece sortimente diferite ce se găseau la piața de pește – din Marea Marnara, pînă la coastele arnoricane, inclusiv tripolitană, aeoliană, istriană, latină și austriacă. Bunicul lui Catilina era celebru pentru heleșteele lui, *piscinae*, și și-a ridicat capul aurit de plătică din Lacul Lucrino deasupra stridiilor deschise pentru el zi și noapte și pe care le creștea construindu-le albiile largi. Stridiile lui au fost alese din Tarentum sau Brindisi. El vindea surplusul și, astfel, a făcut avere. Heleșteele lui, reconstruite de călugării medievali după invaziile barbarilor, se bazu pe proiecte romane; erau de neîntrecut.

Curînd după cucerirea Galiei, 587–52 î.H., creșterea stridiilor a devenit una dintre cele mai mari industrii. Albiile naturale pentru stridii de pe toată coasta galică au dat specimene excelente. Grecii degustau cu plăcere stridiile galeze, cu mult înainte de sosirea romanilor. Grecul Strabo apreciază stridiile din Etang de Berre, lângă Marsilia. Pliniu vorbește despre stridiile de Médoc, apoi, în secolul IV, Ausonius oferă informații fascinante despre stridii. În timpul în care Caesar i-a împărțit pe gali în trei națiuni, Ausonius, poetul prefect, împarte țara în regiuni geografice, în funcție de stridii! Mai întîi Médoc, de unde vine autorul, care era din Lion, dar de origine grec, familia lui ajungînd în Galia înaintea romanilor. Apoi, Provence, incluzînd și Marsilia, Etang-Berre și Port-Vendres, ale căror stridii le-a considerat de aceeași calitate cu acelea din Baiae, lângă Napoli și Lacul Lucrino; tot în a doua categorie intră și regiunile Saintogne și Calvados. A treia categorie este a stridiilor arnoricane din Picts, La Vendée și Scoția și, mult în urmă, Byzantium!

Anumiți pești au fost venerați, printre ei unul roșu, mai ales pentru creier. Unul care cîntărea patru livre și jumătate a fost vîndut la licitație de Tiberius; licitația a fost între Apicius și un alt bogătaș, lacom și, în sfîrșit,

amicul cel lacom a cîștigat și a plătit 30.000 de *sesterti* (cam 4.000 de lire de azi!). Domițian a fost atît de entuziasmat, încît Senatul a fost reunit pentru a hotărî modul în care aceștia ar trebui serviți. Gaius Hirrius a fost primul ce a inventat heleștee separate pentru a crește specii diferite. El contribuia cu o cultură proprie de 6.000 de mrene la banchetele lui Caesar, dar numai cu titlul de împrumut, deoarece nu era dispus să le dea nici pentru bani nici pentru alte bunuri. Cînd și-a vîndut mica așezare de la țară, a primit 4.000.000 *sesterti*, mai ales pentru heleșteele pe care le includea. După acest episod, pasiunea pentru creșterea peștilor a început să îi cuprindă pe anumiți oameni. În Bacolo, în Baiae, oratorul Hortensius a ținut un heleșteu și se presupune că la moartea peștilor a plins. În aceeași casă din provincie, Antonia, soția lui Drusus, a pus cercei peștilor la care ținea, iar unii oameni tînjeau să ajungă la Bacolo datorită gustului faimoșilor pești de acolo.

Tonul, barbunii de mare și abundența de pești din Mediterana erau mînați ca la un joc în laguna din Berre de către delfini. Peștii de rîu, mai ales cei din Galia, anemonele de mare, încă preferați în Niçoise și somonii din rîurile din nord nu trebuiau speriați.

Melcii și scoicile erau colecționați cu entuziasm, crescuți și hrăniți. Fulvius Lippinus a fost cel care a început să crească melci în regiunea Tarquinii (Trachina) în jurul lui 50 î.H. I-a sortat în două grămezi separate și le-a dat fiecareia propriul *vivarium* – melcii albi din Reate, melcii iliri, faimoși pentru mărimea lor, melcii africani, cunoscuți pentru fertilitate și melcii solari africani, recunoscuți pentru calitate. Lippinus îi îngrășa cu must și secară albă; Apicius are o rețetă pentru melcii hrăniți cu lapte. Într-adevăr, Marcus Varro scria că melcii deveniseră așa o nebunie, încît un banchet pe bază de cochilii de melci ar fi putut cîntări cinci pinte.

Chițcanii, șoarecii de câmp erau crescuți în țarcuri, de vreo 18 secole, începînd de la greci și pînă în Evul Mediu. Romanii îi țineau de asemenea în borcane și îi hrăneau cu boabe, smochine, nuci și castane și, cînd creșteau cît nuca, îi găteau și mînceau aceste delicatese cu miere.

În 162 d.Hr. Lex Faunia a interzis îngrășarea găinilor, pentru a economisi grîul, dar oamenii ocoleau această lege, castrînd cocoșii, inventînd astfel claponii ce creșteau de două ori mărimea lor și se îngrășau foarte mult ca eunucii. Găinile sterilizate devenau astfel pui îngrășați.

Romanii care se pricepeau la încălzire centrală și canalizare aveau de asemenea și incubatoare încălzite cu abur pentru ouă. Găinile nu erau numai pentru consum, ci și pentru sacrificiu. Puiul, o rudă îndepărtată a gorganului african, a ajuns în Grecia în secolul V d.H. croindu-și drumul spre Malaezia pentru a fi domesticit în valea Indusului, apoi în Persia și, de aici, la regele Croesus din Grecia. Horațiu credea că o pasăre înecată în vin ar fi trebuit să fie deosebit de savuroasă. Romanii mînceau tot felul de păsări domestice (nu menționăm curcanul, nu se ajunsese încă aici), și păsările pe care noi nu le mîncăm – lebede, struți, cocori, rîndunele (vezi festinul lui Trimalchio) chiar și pescăruși, și pelicani...

Singura carte de bucate, oricît de elaborată, este o compilație din secolul XIV, mai ales rețetele lui Apicius, un gurmand din secolul I, care s-a sinucis pentru că a estimat că nu îi rămăseseră suficienți bani pentru a-și menține obiceiurile gastronomice. Acest Apicius era contemporan cu Tiberius. Dar ar fi putut exista patru personaje cu acest nume, fiecare într-un alt secol; presupunînd că volumul *De Re Coquinaria* este din secolul I d.Hr., fără îndoială că Apicius a fost completat de-a lungul timpului. Și numai de aici sau din alte rețete ciudate ne

putem face o idee despre gustul pe care îl avea mîncarea romanilor și ce fel de textură avea.

În primele zile ale Romei ca răscruce a drumurilor sării, au devenit conștienți că sarea este vitală pentru supraviețuire – astfel că soldații romani erau plătiți parțial cu sare, de aici „salariul”. Neexistînd frigidere, orice carne sau pește ce nu putea fi consumat proaspătă se săra. Condimentele importate din Orient erau extraordinar de scumpe și, se pare că nîncarea conținea mai multă sare, condimente și verdeață la un platou, cu atît gazda era mai fericită, iar musafirii mai impresionați.

Piperul devenise regele condimentelor. Cele mai multe rețete de sos ale lui Apicius încep cu o doză mare de piper. Un sos dulce pentru carnea de căprioară ar fi fost făcut din piper grunjos, leuștean, oregano, mentă, ceapă, miere, vin fiert și pește. Piperul era de asemenea presărat sau turnat pe pere, mere și gutui, iar acesta a rămas un obicei frecvent și în Evul Mediu; uneori se punca piper pe căpșuni, pe o *tajine* marocană de miel, prune, și scorțișoara era puternic aseasonată cu piper – reminiscențe ale platourilor dulci acrișoare ale romanilor, ceea sugerează că multe feluri de nîncare au fost adoptate din Orientul Îndepărtat și Mijlociu și Grecia. Piperul face să fie picant, o senzație, dar nu una aromatică sau un gustul miros exotic; cu toate acestea, și în pofida prețului său, era folosit de voie de nevoie, și era chiar indispensabil gastronomiei romane.

Ca să ne putem face o idee despre prețul său: în 390 d.Hr. Dioclețian, printr-un edict a fixat prețul piperului lung în Imperiul Roman la 15 *denari* livra (40 de lire), piperul cu coajă (rotund?) la 4 *denari* (14 lire), iar piperul alb la 7 *denari* (24 de lire). Cam cît venitul mediu al unei familii! *Honestiores*, oameni care nu aveau nevoie de ajutor din partea statului, declarau la *municipia*,

autorităților, că aveau un capital de 5000 de *sesterti*, iar Jerome Carcopino (*A Rome a l'apogée de l'Empire*, Hachette, 1939), a estimat că familia de clasă medie, cu suficienți sclavi, avea nevoie de 20.000 de *sesterti* pe an pentru a supraviețui! Nu e de mirare, din moment ce piperul era atât de scump, iar o livră romană valora mai puțin decît a noastră.

Monarhii străini care datorau tribut orașului imperial dădeau piper consulilor, senatorilor, generalilor și oficialilor. Cînd, în 408 d.Hr., Alaric, rege al vizigoților, a capturat Roma, a cerut 5.000 de livre de aur, 30.000 de argint și 3.000 de piper. Pur și simplu nu l-ar fi putut mîncea pe tot. Piperul rîncezește. Dar el devenise un simbol al statului – ca și aurul.

Dacă piperul ajungea primul pe mîna bucătarului, atunci scorțișoara, cardamomul și nușoara au intrat în aceeași categorie a condimentelor folosite în aproape orice fel de mîncare, cam cum sînt sarea și piperul de azi. Acest amestec a fost folosit la prepararea mîncării și presărat peste platouri exact înainte de a fi luate și duse pentru a le servi. Ghimbirul, cuișoarele erau de asemenea pe lista de priorități între condimentele importate din India. Un indiciu al febrei romanilor față de condimente pînă în secolul I d.Hr. este faptul că acestea au apărut în 44 din cele 86 de categorii de bunuri importate din Asia și de pe coasta de est a Africii Mediteraneene. (Altele includeau antrenori pentru elefanți, papagali și ulei de palmier, bumbacuri și bucătari.)

În afară de condimente, romanii foloseau foarte multe ierburi și pește murat, dintre care pe unele noi nu le-am folosi niciodată, iar pe altele abia dacă le mai vedem astăzi. Leușteanul, o plantă ierboasă, verde, ce crește oriunde destul de mult, apare peste tot și are un gust mai puternic și mai grețos decît al verișoarei sale, țelina.

Regresul e, probabil, că a ieșit din grațiile modernității și nu e nimic stupefiant; este amar și miroase ciudat a brinză veche (un gust pentru care sau făcut pasiune, vezi în continuare *garum*-ul). Principala lui utilizare în zilele noastre este ca insecticid. Brillat Savarin, în *Psychologie du goût*, presupune că multe dintre rețetele lui Apicius au fost degustate în palatele secolului XVIII, aproape în glumă, așa cum ni se pare nouă: erau platouri cu utere umplute și ugere, chițcani și struți fierți, testicule de claponi cu „asafoetida” și aproape toate umplute cu nelipsitul leuștean.

Alte plante „europene” utilizate de romani în ordine descrescătoare ca importanță (cineva pretinde că i-ar fi dat de cap) sînt: coriandrul, chimenul, sămînța de țelină, semințele de pătrunjel, pelinul, saxifraga, cimbrul, șofranul, mastica....

Dar cele mai ciudate condimente au fost garunul și silfiul – puternic, bățos și scump. Unii spun că garun ar fi fost motivul pentru care romanii ar fi cucerit Galia, deoarece manufacturile și marketingul aduceau contribuții importante la prosperitatea piețelor ce au proliferat, de cînd grecii au debarcat prima dată pe malurile Galiei pînă cînd a răsărit un lanț lung de-a lungul coastei liguriene (Provençal), Volcaen (Languedocian) și coastele Peninsulei Iberice. Grecii aveau un sos făcut din creveți fermentați, ce se munea „garon” (grecescul pentru crevețe), iar romanii, la toate nivelurile sociale, aveau o pasiune nesățioasă pentru ei. Unele *amphoras* romane au fost recuperate de pe epavele din Golful Lion, conțineau depuneri cristalizate de sos și purtînd sigiliul manufacturierului, arătînd că se făcea comerț cu garun încă din secolul V î.Hr.

Phocaeen, nu Phoenician, Massilia (Marsillia) era un centru de import-export foarte important și, în sfîrșit,

oamenii din Marsilia au fost cei care i-au invitat pe romani în Provence în 181 î.Hr. asigurându-le o adevărată trambulină spre întreaga țară. Fiecare port avea secretul lui, iar „garun“ era atât de popular, încît era produs la scară industrială. Pompeii, Leptis Magna și Antipolis (Antibes) erau cunoscute pentru un „garun“ slab, dar Bithynia, pe coasta Mării Negre pare să fi fost cel bun. Cartagina și Cadiz aveau de asemenea o rețetă apreciată. Cel mai bună era „garun sociorun“, „garun al aliaților“, probabil numit așa din cauza descompunerii amalgamului de pești și intestinalele lor, deoarece acestea erau autodigerante din cauza bacteriilor intestinale.

O rețetă a lui Apicius:

Luați șprot sau anșoa, ori macrou și amestecați-le și puneți-le într-un cuptor. Luați două uncii de sare și îmbibați bine. Lăsați-le peste noapte, apoi puneți într-un vas din pământ pe care îl așezați apoi la soare timp de două sau trei luni, amestecînd cu un băț din cînd în cînd, apoi luați-l și puneți-l la adăpost. Unii adaugă vin vechi, două măsuri la una de pește.

După ce amestecul se decompune complet, se adaugă decocturi concentrate din ierburi; se punea apoi o strecurătoare pentru a se putea lua siropul galben pal, acid, sărat cu gust de pește și, cel mai pregnant, de brînză. Acesta se lăsa apoi la maturat. Reziduurile sau *alec*, ceva asemănător cu *marc*, reziduurile de struguri presăți nu erau aruncate, ci se păstrau pentru oamenii săraci pentru a asezona poșirca lor fadă; ca și cele mai concentrate sosuri din rețetarul lumii – sos din China, *curries* din India și amestecurile de chilli din America de Sud – sint menite să ardă și să neutralizeze carbohidrații ce absorb

și diluează sosul. Este destul de greu de imaginat ce putea aduce în plus acest „garum“ mîncărilor din carne.

Unii preferau „garum sangvin“ făcut din sînge de ton – și mai puternic decît garumul obișnuit! Pește găsit la piață, ce nu era foarte bun de consumat (avînd piele subțire și foarte multe oase) era zdrobit și transformat într-un fel de „garum“ numit *muria*. Garum diluat cu apă, *hydrogarum*, înveselea viața cotidiană a soldaților romani. Diluat cu vin, putea fi folosit pentru a face celebrul sos bizantin „oenogarum“, iar diluat cu ulei, devenea „oleogarum“, iar cu oțet „oxigarum“. Astăzi, ne apropiem de „garum“ cel mai mult prin „nuoc man“ vietnamez sau „tuk Trey“ din Cambodgia sau „nam pha“ din Thailanda făcute din pește putred, dar fără nici un semn de infecții bacteriene provocate de consumarea acestui sos. Într-adevăr, laotienii puneau un strop de „nuoc man“ în biberoanele copiilor. Garum aducea averi porturilor grecești și romanilor în *pissaladière* Provençală *pisara* din Var și *pissalla* din Nice – ambele rezervații piscicole – stră-strămoșii lor.

Prețul lui era amețitor – prețul caviarului este nimic în comparație cu asta; singura paralelă posibilă este esența utilizată în fabricarea mirosurilor. Pe vremea lui Caesar, un *conguis* (trei litri și ceva) de „garum“ costau 500 de *sesterti*, cam 4.000 lire.

Silphium un alt element de bază în bucătăria romană, este o plantă complet necunoscută nouă azi. Un morcov sălbatic este doar o teorie. Venea din vechile colonii grecești din Cyrene, în Africa de Nord, unde economia a evoluat atît de tare prin silphium și cai, iar viața era atît de limitată prin umare, încît Antiphanes dramaturgul, în secolul IV, a pus în gura unuia dintre personajele sale, „Nu mă voi întoarce în locurile de unde am fost adus, deoarece vreau să îmi iau rămas bun de la toți – cai,

silphium, care, stîlpi, frunze de silphium, tulpini și suc de silphium!” Din cauza supraexploatării, silphium a dispărut pe vremea lui Nero, așa că romanii au trebuit să se descurce cu asafoetida (persană – *asa*, mastic; latină – *foetida*, împutit). Seva unei plante mari fără frunze, foarte amară, mai iute decît usturoiul, cu miros de carne stricată și, iarăși, foarte scumpă. Se freca de farfurii înainte de a pune mîncare, pentru a face mîncarea mai gustoasă, prin comparație. Aceasta indică o adevărată problemă cu care s-au confruntat bucătarii romani, anume pericolul rîncezelii așa că, mai întîi, ungeau materia primă cu niște substanțe foarte unsuroase.

Atît de scumpe erau silphium și asafoetida, încît Aspicus sugera ca mod de păstrare a unei uncii de silphium într-un fruct de ananas în care se impregna. Așa că, atunci cînd era nevoie de silphium pentru o rețetă, se puteau folosi cîteva conuri de ananas. Un strop de asafoetida azonează meniurile de pește și azi, dar nu știm cît de mult foloseau romanii. Probabil o doză puternică. Indienii au folosit întotdeauna asafoetida sub numele de *hing* și, uneori, în asemenea cantități că trebuia importat din Afganistan. Romanilor le mai plăcea foarte mult o plantă indiană numită „nard”; este înrudită cu valeriana și miroase a putrefacție. Toate aceste gusturi ciudate par să aibă o „calitate” comună: toate put, sînt tari și amare și emană, de preferință, un damf de brînză stricată.

Ce beau romanii? Nu le plăcea berea, beau vin și preferau vinul alb, de obicei îndulcit cu miere. Femeilor nu li se permitea să bea vin, egalat cu sîngele, acesta sugerînd în mod figurativ adulterul; vinul era de asemenea considerat un factor favorizant al avortului; și, pentru că provoacă un fel de delir ce ar fi putut fi profetic, era mai bine ca femeile să nu aibă șansa să se informeze. Mai mult, delirul beției denota posesiune – divină mai de

grabă decît diabolică la vremea aceea –, iar această posesiune arăta ca violarea, iar o femeie violată nu mai putea fi privită ca o femeie pură și castă vreodată. Romanii nu analizau proprietățile alcoolului și nu au avut în mod conștient spirt, o invenție arabă (*al-kuhl*, inițial însemnînd o pulbere foarte fină de antimoniu – fardul de ochi, ca în machiaj – a ajuns prin extensie să însemne orice fel de pudră obținută prin sublimare, i.e., transformarea directă a solidului în vapori sau reversul). Bogații și snobii nu au văzut nimic rău în intoxicare în public iar sclavii trebuiau să îi conducă înapoi de la dineuri, ducîndu-i de la un urinal la altul. O gazdă putea de asemenea să organizeze și beții, munind ca asistent al său pe unul ale cărui trei nume să fi avut un anumit număr de litere. De ex., Gaius Iulius Caesar conține 17 litere, ceea ce presupunea că trebuie să bea în sănătatea lui 17 cupe de vin iar capacitatea unei cupe putea fi oricare, de la unu la 11 *cyathi*, asta depinzînd de capacitatea unui *cyathus*, care, spre exemplu, putea fi de mărimea unui polonic. Suetonius consideră că proverbiala sobrietate a lui Augustus îi permitea să bea numai 3 cupe cu vin la o masă, ceea ce ar fi însemnat un litru și jumătate!

Vinariii italici nu și-au făcut apariția înainte de 121 î.Hr., dar textele anterioare vorbesc în principal despre vinurile grecești. Cererea de vin alb sau de ambră era atît de mare, încît vinul roșu era „deschis“ cu sulfuri. Grecii își amestecau vinurile; romanii nu, dar își fierbeau unele vinuri și le aromatizau – un fel de Dubonnet dulce. Vinurile fierte, scăzute devenau *defrutum*, *carenum* și *sagra* – ultimul fiind cel mai gros și cel mai lipicios, nu foarte fermentat, și toate îndulcite cu miere. *Mulsium* era cel mai dulce dintre toate, cu rație de 10 litri de miere la 13 litri de vin. Apicius folosea toate aceste vinuri scăzute în rețetele lui, cărora le spunea *passum*, un vin făcut din

struguri lăsați neculeși pînă cînd scădeau la jumătate – probabil că *passum* ar fi fost un vin dulce, pentru desert, rezultînd din putrefacția nobilă sau botrytis.

Vinul din Alba era vechi de 15 ani, iar cel din Surrentinum de 25, și a sîrșit, potrivit împăratului Tiberius, ca *generosum acetum* – oțet, dar minunat și îndulcit! Trimalchio oferea Falernian de 100 de ani; este o glună, dar asta ar putea însemna că aveau crame. La fel ca și vinurile italiene, romanii beau vin din Grecia, Asia Minor, Egipt, Spania, Provence, Narbonne și Aquitaine. Petronius spunea că Roma pusese gheara pe luna în-treagă, și o punea la păstrare, ca să vorbim în termenii săi. De fapt, romanii își păstrau vinurile în podul casei, lîngă coșul de fum; le plăcea aroma căpătată.

Butoiul a venit din Galia și a fost asociat cu berea, așa că, poate, cel mai obișnuit recipient pentru vin era amfora, căptușită pe dinăuntru cu smoală și sigilată cu lut. Recipientele din sticlă au fost folosite la scară largă la sîrșitul secolului I î.Hr. și, odată cu ele, a venit și dopul de plută.

Romanii s-au dovedit la fel de pricepuți la viticultură ca la toate celelalte lucruri. Altoiau – probabil o invenție a etruscilor – dar înainte înmuiau butașul în sînge de urs și îl frecau cu piele de castor. Nimeni nu știe de unde provine acest ritual. Din secolul II î.Hr., romanii au reglementat viticultura introdusă în Galia Mediteraneană de greci, iar galii și-au adăugat talentul și ingeniozitatea. De ex., galii au mers în păduri să caute viță sălbatică, care apoi a fost altoită. Curînd, galii din Allobrogica, acum Dauphine, au reușit să obțină o viță care să rezise la îngheț. Isteții podgoreni au taxat descoperirea, oferindu-o în schimbul obținerii cetățeniei romane. De ce nu? – le dădea dreptul să își crească propriile culturi de viță pentru ei înșiși, în viitor. Urmînd acest exemplu, bituriges trăitori amestecați

din Bordeaux au cultivat o viță ce creștea pe terenuri accidentate, soluri aride de la Graves, Aquitane și Medoc, cum a spus Tacit, „*Grave solum coeliunque*” („Cît de sterpe sunt terenul și climatul.“)

Destul de amuzant, a existat pe vremea Imperiului Roman o situație paralelă, comparabilă cu vinul produs în Comunitatea Europeană. Cetățenii Romei care își cultivau vița în Italia și în provincia Narbonne au făcut cunoscut faptul că vecinii lor galici, mai ales allobroges și bituriges le periclitaу propriul export și chiar consumul intern. Nu e de mirare că romanii, mai puțin descurcăreții romani, vroiau să cumpere vinul galilor, ce era rdstul de ieftin, bine făcut și din belșug.

Cu o asemenea abundență de surse de documentare asupra romanilor, pur și simplu nu avem de unde să știm ce gust aveau mîncărurile și băuturile lor – foarte ciudate – dar după cum spune eseistul francez Suarcs: „Nu există erezie într-o religie moartă.” Corect, dar, știm cu siguranță că pasiunea lor elogioasă față de ostentație, lăcomie și acrobații gastronomice ridicule a mers atît de departe, încît la unele dîneuri trebuiau să le gîdile gîturile cu o pană o dată sau de mai multe ori în timpul cinei, așa încît: „*Vomunt ut edant, edunt ut voment*”, cum o spunea Seneca dezaprobator. („Vomită ca să mănînce și mănîncă doar ca să vomite.“) Dacă din ce-au avut au reușit să facă atîtea lucruri imaginați-vă ce ar fi fost dacă ar fi știut de roșii, ciocolată, porumb, cafea, cartofi, curcanul american... Ajutor!

◆ SARCINILE COTIDIENE CICLICE ◆ ȘI COMPORTAMENTUL OBIȘNUIT

În *domusul* prietenului nostru, să îi spunem Quintus (așa cum îi spun și apropiații), ce locuiește pe Colina Caelian, vizavi de Palatin, clopoțelul sună în zorii zilei. Cunoștința lui, înțeleptul Pliniu, s-ar fi trezit cu câteva ore în urmă, buchisind – dar el scria chiar și în fotoliu... Primul vizitator al lui Quintus este unul dintre fiii săi, în vîrstă de 12 ani, care tocmai merge la școală. Îl vede pe bătrînul sclav ducînd o lanternă și cărțile băiatului, probabil Horațiu sau Virgiliu. Îl sărută, îi amintește că trebuie să recite un poem la petrecerea din seara respectivă și suspină, pentru că știe că școala este plictisitoare, că lecțiile sînt repetitive, literalmente îndrugate băieților, și se întreabă dacă nu ar trebui să adune un grup de prieteni și să înființeze o școală cu un profesor inteligent, grec, așa cum se făcuse de curînd pe Palatin, școală ce a fost în mod constant susținută (din nou) de Pliniu. Problema este că, se gîndea Quintus, noi, romanii sîntem atît de suspicioși în ceea ce îi privește pe greci, încît ne temem ca nu cumva aceștia să le inducă băieților idei aiurite... „*Tuneo Danaos et dona ferentes*,” murmură în barbă – unul dintre versurile pe care și le amintea din Eneida. („Mi-e teamă de greci chiar dacă vin cu daruri.“)

În acest moment, valetul lui intră cu apa și un vas de argint ca să se spele pe mâini și pe față și îl ajută să se îmbrace – i se aduce lenjeria, schimbându-se de hainele cu care dormise; tunica lui cu o dungă lată, roșie de sus pînă jos, ce indică rangul său senatorial, pantofii negri de patrician, fiecare avînd o mică excrescență de argint sau de fildeș, avînd aceeași semnificație. Apoi, este bărbierit – în Roma Antică, lipsită de săpun, un bărbierit e o rutină agonizantă zilnică, dar obligatorie pentru gentlemani (deoarece obiceiul impunea o înfățișare lipsită de barbă) și deși briciul de fier (bineînțels că nu mai există așa ceva) era ascuțit, tăieturile faciale erau ceva obișnuit, iar părul era adesea îndepărtat cu penseta sau cu un alt epilator. Iulius Caesar, un tip categoric șic, suferea cu adevărat. Nero a avut cel mai bun bărbier din lume. Quintus îl are de asemenea pe al lui, dar majoritatea romanilor mergeau la bărbierul cartierului, adesea în aer liber și singerau atunci cînd acesta era intimidat de mulțime; într-adevăr, există procese ce au apărut din cauza unor asemenea răni – și, în mod surprinzător, există și povești în care cei reclamați au ieșit din afacere cu o avere frumușică. Cînd împăratul Hadrian și-a lăsat barbă pentru a ascunde o cicatrice, și a creat această modă, romanii din clasele superioare, ce fuseseră rași cu brutalitate secole la rînd, trebuie să se fi simțit foarte ușurați. Tot bărbierul îi aranjează și părul, ce nu este o procedură la fel de complicată ca în cazul soției lui, al cărei păr ar trebui urcat și umflat în creștet, precum al Mariei Antoaneta (vremurile în care o matroană furioasă și-a lovit coafa cu o oglindă sau a izgonit-o pentru că îi stricase zuluful deveniseră deja clasice în folclorul roman). Oamenii fără păr purtau peruci, iar Sulla, odată atît de clipeș, dar suferind de psoriazis, mai mult dureros decît vizibil, avea una cu cîrlionți roșcați, cu care, pînă cînd era observat de cei din jur, îi făcea să rîdă; șuvițe alternative de

păr vopsit se lipeau pe părțile lipsite de păr ale capului; dar haideți să îl dotăm pe Quintus cu un păr destul de bogat și să îi permitem să își ia dejunul simplu – lapte, miere și pâine – în liniște. Valetul îl ajută să își pună toga, de asemenea obligatorie pentru oricare cetățean cu statut (numai un roman cu drepturi depline avea dreptul să o poarte) dar, adesea, mai ales pe căldură, o povară, și necesita foarte mult talent ca să își așeze fladurile. Quintus se pregătește acum să își primească clientela care s-a adunat în sala lui de recepție.

Aceștia sînt cetățeni, uneori rude sărace, care au dificultăți și se întîlnesc cu un om important, fără a plăti. Quintus nu este extrem de bogat sau de puternic, și nici nu este șeful vreunui mare birou sau instituție de stat – controlul asupra apei sau a grînelor sau pe punctul de a fi numit guvernator al unei provincii – dar e suficient de important pentru a putea și, într-un anume fel pentru a avea nevoie de oameni dependenți de el pentru ajutorare reciprocă. Banii lui, pe care nu îi gestionează el însuși, provin din închirierea proprietăților din Roma, moșii în Sicilia și în Africa de Nord și ferme peste tot în Italia și sînt suficienți pentru a-i permițe să mențină un stil de viață la fel de elegant ca orice nobil din secolul XVIII, incluzînd și administrarea și mentenanța vilelor din Puteoli și Antium, steagul și harnașamentul greu de pe carele de paradă, procurarea bijuteriilor pentru soția lui, vizita ascunsă (într-un anonim total) la cel mai scump bordel din Roma (deși e un om bun, nu e totuși puritan) și, în sfîrșit, dar crucial, darurile zilnice pentru clienții săi. Inițial, acestea veneau sub forma unor pachete cu nîncare, pe care clientul infometat le-ar fi gătit imediat în stradă dar, în zilele acestea, forma o reprezentau banii. În schimbul patronajului său, care ar fi putut fi brutal sau meschin sau blind sau generos, în funcție de cheful și dispoziția patronului (clienții nu aveau voie să aibă toane),

Quintus era aplaudat oricînd și oriunde – ar fi ceva neobișnuit pentru un roman să nu îi placă să își declame propriile versuri – vorbea, fie și în cadrul unui tribunal în calitate de martor sau pe podiumul Senatului.

Quintus și-a văzut clienții – pe toți, ca și el, în togă, dar mai ponosită și în culori ce nu au însemne – unul cîte unul, potrivit statutului fiecăruia. O recepție tipică a unui *patron* includea un *praetor* (ca să îl ajute în campania pentru alegeri), un tribun, un cavaler (oferind o investiție și o încărcătură de mătase), un poet, un artist (ce a auzit cum Quintus are de gînd să construiască o baie), un arhitect (ditto), un băgător de seamă sau doi, un sclav eliberat și un sclav sau doi. Toți primeau cîte ceva, fie și numai o invitație la cină; cîtorva li se spunea să revină la *domus* pentru a li se da darurile deoarece Quintus avea nevoie de ei în preajma lui pentru a-l ajuta la cumpărături ce din ziua aceea implicau achiziționarea unui nou sclav. În Roma, bărbații, indiferent de clasa socială, erau însărcinați cu cumpărăturile și cu ridicarea rației de grîne. Ei plecau întotdeauna de acasă, femeile însă, foarte rar. Soțiile celor săraci aveau treburile lor, dar ale celor bogați nu aveau nimic de făcut decît să birfească, să bage intrigi (sociale și sexuale), să își asigure banii și să cîntărească perspectiva unui divorț, ce era adesea intentat de ele⁶.

⁶ *Domina* stăpina (a casei) cel puțin în literatura romană, însemna mai mult autori decît dominație. Juvenal, un misogin, avertiza împotriva căsătoriei: „Nu vei face niciodată un cadou dacă soția ta o interzice, nu vei vinde niciodată nimic dacă ea se opune, nu vei cumpăra niciodată nimic fără consumțămîntul ei.” Una dintre soții era atît de meschină în privința banilor, încît soțul ei a dat bolul său de bărbierit din argint, în timp ce ea dormea și a pretins că fusese furat. O soție cu o zestre consistentă se afla într-o poziție privilegiată, deoarece o putea lua cu sine la următorul soț – și apoi la

Quintus este acum gata să plece la Forum, ce se află la o milă distanță. Nu ia trișca și nici lectica, chiar dacă-i are pe cei șase germani în robe purpurii, ci hotărăște, fiind o zi friguroasă, să meargă pe jos. O asemenea activitate, purtând toga, nu este deloc ușoară⁷, iar Quintus, merge cu un client favorit de fiecare parte, un contabil ce îi ține punga, sclavi care să îi facă loc în mijlocul unei mici dar impresionante procesiuni. Dacă ar trece un consul, urinat de purtătorii lecticii, s-ar opri și, dacă poartă pălărie, și-ar ridica-o. Dacă vede un prieten și un egal al său, îl va îmbrățișa afectuos. (În felul acesta, s-a obiectat adesea, romanii de rang își treceau răcela de la unul la altul.)

Deși aceasta este o zi obișnuită, fără festivaluri și fără jocuri, în Forum e aglomerație – cu jucători care dau cu zarul, cerșetori (inclusiv un soldat cu un picior de lemn), o ceată angajată aplaudind, lipsită de convingere, un bărbat declamând ruște versuri plagiate de la Virgiliu, un grup de amici gălăgioși îmbrăcați în stofă și cu capetele rase, proclamând sfârșitul lumii, un bărbat purtând o tavă cu franzele, un altul împingând un cărucior cu calcani. Sub un impuls, Quintus le cumpără. În afară de mrele, calcanul este al doilea pește ca preț în Roma și își

următorul și la următorul. (unele femei ajungeau la cinci soți) Divorțul era ușor. Soțul îi spunea femeii *Tuas res tibi agito* („Să îți iei lucrurile cu tine”), iar ea îi răspundea cu aceeași formulă (legală) *„Tuas res tibi habito*” („Iar tu să ți le ții pe ale tale!”)

⁷ „Era nevoie de o atenție deosebită dacă trebuia menținut echilibrul togi în mers, în fervoarea unui discurs sau în mijlocul înbrâncelilor din mulțime. Greutatea ei era o povară de nesuportat” (Jerome Carcopino, *Viata în Roma Antică* Routledge, 1946) Una din bucuriile veri era că putea fi abandonată în momentul în care ajungeau la vilă

va impresiona oaspetele șef, un *quaestor* care tocmai s-a întors⁸ dintr-un tur în Britania, iar acum se află la trezoreria din Roma.

Roma colcăia de oameni de toate rasele, emigranți voluntari, atrași în marele oraș din provincii, dar și urmașii prizonierilor de război aduși ca sclavi, dintre care avea și Quintus între clienții lui și care pot accesa sistemul legal numai prin sponsorizările lui. Într-adevăr, mulțimea din Forum este un macrocosmos al propriei lui case – gali, spanioli, traci, capadocieni (din Turcia de Est), sirieni, greci, galațieni, numidieni, macedoneni; evrei nu va angaja din cauza obiceiurilor lor proaste, a dietei ciudate și a indisponibilității de a nunci zilnic, autorizați de primul lor protector, Julius Caesar.

Quintus trimite un sclav după un exemplar din *Daily News*, afișat de „rostra” în Forum; va face o vizită lui Nero și trebuie să știe (în mod oficial) ce se întâmplă. În momentul de față, împreună cu micul său alai, urcă pe Colina Palatină, spre palatul lui Nero și își croiește drum spre porți prin mulțimea curioasă, care nu are de ce se teme de rapacitatea și gelozia împăratului lor; l-au plăcut într-adevăr. Quintus spera ca Nero să fie într-o dispoziție bună și se întreba dacă va fi percheziționat preventiv pentru o armă ascunsă, din moment ce împăratul a căpătat o ură profundă față de oamenii de categoria lui. (Ne aflăm la începutul lui 64 d.Hr., când moartea mentorilor săi, Seneca și Burrus, și uciderea mamei sale, au eliminat orice constrângere pentru conducătorul lumii în vîrstă de

⁸ Unui oficial nu se mai întorceau, cea mai veche inscripție (lizibilă) din Anglia este cea de pe piatra de mormînt a unui *praetor* care a murit în misiune, piatră ridicată de soția lui, și recent descoperită lângă stația de metrou Tower Hill, unde există o copie

27 de ani.) Quintus este în mod oficial „prieten al împăratului“, căruia îi plăcea să îl vadă la tribună și, chiar mai mult, Quintus își amintește iritat, că îi plăcea să vadă cum sînt aplaudate evoluțiile din ce în ce mai neobișnuite în teatrul său. Prietenul nostru este încredințat unui om eliberat, cu rolul de ușier, și prezentat neperchiziționat împăratului, care îl primește amabil, cu un sărut și își amintește chiar numele lui. Nero nu poartă toga, ci o rochie din mătase, cu o eșarfă în jurul gîtului. Ochii lui sunt de un albastru deschis și ușor bulbucăți, picioarele, suple, dar i se umflă burta, are părul gălbui, iar degetele pline de inele, pielea îi este bășicată dar miroase a par-fum, și oricine trebuie să recunoască, așa cum o va face și Quintus în fața oaspeților săi la cina din seara respectivă (cu omisiuni, deoarece există picanterii la tot pasul, alte detalii), omul are șarm.

Se pare că Nero nu are nevoie de sfaturile lui Quintus în dimineața aceasta, și nici (Quintus îi mulțumește zeului său favorit, Apollo) nu a fost rugat să cineze la palat, masa fiind un maraton care începea la prînz și, adesea, nu se termina înainte de miezul nopții. Romanii de rînd aveau cina lor la sfîrșitul zilei lucrătoare care, întimplător, la cele 150 de tipuri de artizani diferențiați de profesorul Waltzing, nu dura mai mult decît a unui nuncitor obișnuit din Comunitatea Europeană de azi. *Prandium* (prînzul) nu consta din mai mult de o gustare cu pîine, carne rece, fructe și legume, cu un pahar de vin, servit fără fast, dar pentru care Quintus se întoarce acasă, deoarece nu putea fi văzut în nuile de magazine de vin din cetatea Romei. Prînzul nu este suficient de consistent, și nici vremea destul de caldă pentru siesta lui Quintus, așa că se întoarce la Forum pentru a își vedea de treburi. Îi spune bancherului său din basilica să trînuță ceva nepotului său care studiază în Rhodos – banii vor

ajunge la Atena în patru zile – și îl întreabă dacă, după părerea lui, mătasea este o investiție bună în această perioadă. (Este; nu a observat multitudinea de nunți anunțate în gazeta zilei?) Aceasta îi amintește să se ducă negreșit la o logodnă în Templul Julia, pentru o nepoată a marelui Caesar; este martor la semnarea și sigilarea unui testament, luat pentru păstrare în Templul Fecioarelor Vestale, participă la o manumisiune în fața unui magistrat, a sclavului unui prieten care l-a slujit ca secretar timp de șase ani, decide să nu apară ca martor în cazul acuzării unui act de extorsiune în Siria, pentru că a auzit că jurații au fost bine unși și, de asemenea, evită să participe la declamarea poemelor unui alt prieten de către un actor, la o sală pe care a închiriat-o cu această ocazie, dar se duce pe strada vânzătorilor de cărți, chiar în spatele Forumului, căutând ceva pornografie ușoară. Cărțile, sau mai bine zis, suluile asemenea Torai în sinagogi, erau mai abundente în Roma Antică decât cărțile tipărite în secolul XVIII în Europa și costau și mai puțin. Quintus nu este un mare cărturar, dar împărtășește părerea că un gentleman trebuie să aibă o bibliotecă bine dotată.

I-a promis soției sale că va cumpăra un nou purtător de cești, pentru a-l înlocui pe primul deținător (numit, nu prea original, Ganymede), ce devine prea păros și poate fi trimis să îl ajute pe grădinar, care era prea bătrîn. La piața de sclavi, încă însoțit de mica lui escortă de funcționari, Quintus cîntărește fără interes sclavii adulți, înlănțuiți și goi, tremurînd în ciute, avînd naționalități, profesii și recomandări scrise pe o plăcuță atîrnată de gît. După ce și-a făcut cunoscute cerințele, este introdus de vânzător într-o cameră în interior, unde arde un alamar și unde este expusă cea mai bună marfă (la fel de dezbrăcată, și cu zona genitală rasă cu atenție). Este șocat de prețul unui băiat frumos, cu părul blond și cu ochi albaștri –

poate din Britania? – și își amintește de avertismentul soției lui de a nu aduce vreun frumușel, pentru că „aduc necazuri“. Vînzătorul de sclavi comentează: „Vedeți, stăpâne, că băiatul a fost foarte bine îngrijit.“ „Poate puțin prea bine“, răspunde Quintus. „Îl consider durduliu; va slăbi cîteva kg și va aduce averi“ și, cu acest argument, alege un munidian urît, dar prietenos, bine clădit și zîmbitor, care se potrivește bine cu unul dintre sclavii soției sale. Contabilul, din moment ce negrii sînt mai ieftini decît albi, dă din cap a consimțămînt. (Chiar și așa, această achiziție îl ușurează cu echivalentul a 8.000 de lire sterline în zilele noastre.) Noul slav se numește tot Ganymede.

Pe drumul spre baie, comandă nouă ghirlande de la un magazin ce vindea numai asemenea accesorii, o mică industrie în Roma; dar, mai întîi, îl trînuțe pe noul băiat la *domul* său, împreună cu un slav și un bilet spunînd să îi fie trimisă lectica la baie în două ore, sperînd să fie suficient de obosit ca să nu facă față urcușului înapoi pe deal. Împreună cu valetul, Quintus se îndreaptă spre gimnasiu-ul de lîngă baie pentru a exersa cu antrenorul său un joc folosind o minge grea. Aceasta îi va da poftă de mîncare și-l va menține fercheș. Ca toți romanii din categoria lui, detesta grăsimea, caracteristică antrenorilor, gladiatorilor și dealerilor cu sclavi – și împăraților.

În 33 d.Hr., Agrippa a făcut o sumă a *thermae*-lor din Roma și a numărat 170. În același timp un *aedile* al orașului a adus taxa de intrare în oraș la nivelul a un sfert de „as“ – cea mai mică monedă – așa încît cetățenii să se poate lăfăi în aceste palate ale plăcerii la prețuri minime, ore în șir, zilnic. Pe vremea lui Quintus, cel mai grandios din aceste locuri, băile lui Dioclețian și Caracalla, întinzîndu-se pe 13 și, respectiv, 17 hectare, nu fuseseră încă zidite. Băile din spatele Pantheonului erau pentru

patricieni, așa că acolo se duce, noile băi ale lui Nero fiind prea fierbinți pentru gusturile lui.

Cînd a fost introdus pentru prima dată, conceptul de nuditate acesta i-a rănit pe romani în sensibilitatea lor, mirosind, credeau ei, a decadentă și a exhibiționism grecesc, dar practica i-a cuprins în curînd (sexele fiind însă separate, nu prin încăperi, ci prin orele la care aveau acces). Pentru a se lupta, Quintus trebuia să se dezbrace și era uns cu un amestec de ulei și ceară, apoi cu un strat de praf. Putea să joace mai multe jocuri, un fel de clintă sau *pelotă*, sau să lovească o minge foarte grea și tare. Cetățenii maturi, uneori chiar și împăratul, țopăiau împreună cu prietenii, nediferențiați în tunicile lor de sport, numai că un bogătaș bătrîn avea nevoie de un sclav pentru a-i da nîngea pe care o scăpase și își aducea, cu siguranță, propriul om ca să îl curețe. Murdar și transpirat, Quintus se îndrepta spre o cabină de îmbrăcat, foarte bine decorată, spre deosebire de vestiarele din ziua de azi, apoi spre o *sudatoria* sau o baie uscată, pentru a-și șterge transpirația, pe urmă la *caldarium*, unde se întindea și era stropit cu apă înainte ca trupul să îi fie frecat cu „strigil”. La sfîrșit alerga spre *frigidarium* și se scufunda în piscina rece. O spun Pliniu cel Bătrîn, Martial și Petronius, care adaugă că eroul lui (sau vicleanul) Trimalchio își alegea oaspeții undeva, în timp ce își făcea aceste treburi de rutină, toți recomandînd respectiva procedură ca fiind exemplară pentru idealul roman „*mens sana in corpore sano*”; într-adevăr, confortul, grandoarea și curățenia băilor romane, egalitariste, aproape gratuite, trebuie să fi îndepărtat oroarea și mirosul celei mai mari părți a vieții cotidiene din lumea de afară.

Quintus este dus cu lectica pe colină, împreună cu unul dintre oaspeții lui la cină, pe care se înțelesese să îl ia de la băi, și cu doi clienți, amîndoi oameni eliberați de

el, care își vor primi răsplata pentru faptul că l-au însoțit întreaga zi; aceasta, sub forma cinei, ce include prezentarea în fața oaspetelui său „consular“ (de onoare), quaestorului de la trezorerie, și ceva resturi pe care să le ia cu ei în șervețele la plecare. Revenind la *domus*, în timp ce este ajutat să își scoată toga și mantaua, este cuprins de febra pregătirii celei mai bine organizate cine oficiale. Bucătarul este încurcat de sosirea noului calcan (parțial descumpărit de ratarea șansei de a-și adăuga propriul *peculuum* dacă ar fi comandat acest articol scump el însuși), iar Ganimede I a izbucnit în lacrimi atunci când și-a văzut înlocuitorul, pe nou achiziționatul purtător de cești din Numidia. Soția lui Quintus, Cornelia, munită după sfinta și inspirata mamă a fraților Gracchi, apelînd la tot tactul, i-a consolat pe amîndoi, care au fost atîta vreme (prea multă vreme?) cu familia. Băiatul i-a fluturat versurile pe care i le-a scris poetul său personal și amenință că nu va recita. Un stăpîn roman ar fi fost perfect îndreptățit să îi biciuască pe toți, dar Quintus se bucură de Jocuri, uită biciul în casă fiind un om cinstit și drept. (Și, spre deosebire de unii dintre contemporanii săi, nu sîrvesc mîncare și vin inferior oaspeților mai puțin importanți.)

Și-a pus un veșmînt ușor, larg, musulman, pe care și l-ar fi putut schimba între felurile de mîncare, deoarece o cină bună ar putea fi destul de unsuroasă, și verifică organizarea în jurul mesei în *triclinium*, cu *nomenclatorul* (ușierul), care va anunța oaspeții și îi va conduce la canapea, una din cele trei, pe care se vor rezema cu cotul stîng, pe o pernă în unghi, spre masă. Sclavii vor scoate papucii oaspeților săi. *Ministratori* (chelnerii) vor aduce cuțitele, diferite feluri de linguri și scobitori⁹.

⁹ Trebuie să așteptăm pînă în secolul XVI pentru furculițe

Quintus își numește oaspetele de onoare drept președintele acestei ocazii, transferându-i responsabilitatea organizării, urnăririi și amestecării vinului, argumentînd că un trezorier ar descuraja excesul de băutură și comportamentul urît, observînd în același timp, aprobator, dar cu înțeles, ochii scînteietori ațintiți în direcția nunidiamului, care pare să fi înflorit din momentul achiziționării lui, cu numai cîteva ore în urmă... Se distribuie ghirlandele.

Apoi, fiul său care a stat tot timpul pe un taburet în fața sa, recită un poem (fără greșală), este aplaudat, roșește și se retrage. Un fel urmează altuia și, după fiecare, oaspeților li se aduc boluri cu apă pentru a se spăla pe mîini. Iar mîinura mesei se șterge. (fețele de masă nu și-au făcut apariția în Roma pînă în vremea lui Dioclețian.) Conversația este veselă, dar cîntărită din moment ce în 64 î.Hr. Nero a reintrodus procesele pe caz de trădare, iar în Roma chiar și conversațiile atente ar fi putut costa vieți. Dar subiectul noii băi private a lui Quintus este un subiect suficient de sigur, iar inaugurarea ei (într-adevăr un augur) va fi ocazia unui banchet mult mai mare, cu poezie și muzică.

Vinul limpede munențian, măsurat cu atenție (la început de către quaestor), iar în al șaptelea an de maturare este apreciat de toți, cu excepția rezervatului văr al lui Quintus, din Como – ce are moșii alături de elegantul Pliniu, pe care pretinde că îl cunoaște. Quintus a uitat cît e de plictisitor și decide că ar trebui să rămînă rezervat. Omului îi este mereu greață de la ațiția melci și de la vin și trebuie ajutat de Ganymede I, care și-a ras picioarele și coapsele în zadar – și s-a tăiat – în încercarea de a amîna ultima lui cină în calitate de purtător de cești (paharnic). Muzicienii, flautul și lira acompaniază, iar piruetele dansatoarelor spaniole ridică aplauze mai ales din partea quaestorului, al cărui ochi cu trecerea orelor – apropo

începe să se închidă, se gîndește Quintus, oare nu ar trebui ca oaspeții lui să se gîndească să plece?

Cena a fost un succes. Oamenii vor vorbi despre acel calcan uriaș, atît de curioși încît bucătarul s-a văzut nevoit să împrunute un vas suficient de mare în care să încapă. Cheltuiala, chiar și pentru nouă oaspeți, fusese la fel de mare precum calcanul, dar cui îi păsa? Quintus a cheltuit pe o cină salariul unui maestru zidar, dar își va scoate cheltuiala de zece ori dacă încărcătura de mătase va ajunge în port în siguranță. Și soția lui..., soția lui... a încîntat oaspeții. Este încă atît de frumousă (și eficientă) și poate că o cam neglijase în ultima vreme. În timp ce oaspeții lui se topeau în noapte cu servitorii și cu lecticile, litier-ele, și bodyguarzii lor, înarmați cu bîte mari pentru a-i îndepărta pe jefuitori, Quintus hotărî că poate îi va face o vizită mai tîrziu..

CUPRINS

Mulțumiri	5
Bibliografie	6
Lănuire	7
Glosar	13
Societatea romană	23
Sexul	25
Sclavia	36
Romanii și evreii lor	44
Legile romane	59
Armata romană	66
Jocurile singeroase	82
Iulius Caesar și împărații iulio-claudieni	89
Iulius Caesar	91
Augustus	114
Tiberius	132
Caligula	148
Claudius	160
Nero	178
Roma	199
Peisajul urban	201
Domus, casa de la oraș	209
Religia	213
Bucătăria romană	221
Sărcinile cotidiene ciclice și comportamentul obișnuit ...	256